A. S. TRITTON

İslam Kelamı

Oryantalist Klasikler: 1

ANKARA OKULU

Arthur Stanley TRITTON (Great Yarmouth, 25 Şubat 1881-Londra, 8 Kasım 1973) İngiltere'nin Great Yarmuth şehrinde bir Protestan papazın oğlu olarak dünyaya gelen Tritton, United Westminster School'da orta öğrenimini tamamladıktan sonra girdiği Londra Üniversitesi Edebiyat Fakültesinden 1899'da mezun oldu. Oxford Üniversitesi Mainsfield Kolej'e özel öğrenci olarak kabul edilerek ilâhiyat eğitimi almaya başladı. 1907'de Oxford Üniversitesinde İbranice ve Semitik diller alanında akademisyen olarak göreve başladı. Alanı ile çalışmalar yapmak ve eğitim faaliyetinde bulunmak üzere Göttingen Üniversitesi ve Lübnan'daki Friends' Mission Okulu'na gitti. Altı ay kadar Aden'de misyonerlik faaliyetinde bulundu.

Tritton, 1914'te Londra Üniversitesinde Arapça alanında yüksek lisans yaptı. 1918'de ise, Edinburg Üniversitesinde *Sana İmamlarının Yükselişi* (*The Rise of Imams of Sanaa*) adlı teziyle doktorasını tamamladı. 1918'de Edinburg ve Glasgow Üniversitelerinde İbranice; 1919'da Aligarh Üniversitesinde Arapça profesörü olarak görev yapmaya başladı. Aligarh Üniversitesinde kaldığı 9 yıl boyunca *İslâm Ansiklopedisi* (*Encyclopedia of Islam*) maddelerinde kullanacağı önemli bilgilere ulaştı. 1931'de Londra'daki Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu'na (School of African and Oriental Studies/SOAS) Arapça profesörü olarak tayin edildi. Burada H.A.R. Gibb (1895-1971) ile birlikte önemli çalışmalara imza attı.

Arapça, İbranice ve Süryanice dillerine hâkim, özenli, çalışkan ve titiz bir akademisyen olarak tanınan Tritton, İslam üzerine çalışmalarında doğu dillerine hâkimiyeti ile kapsamlı, geniş ve derinlemesine araştırmalar yapmıştır. Eserlerinde ismini kısaltarak "A. S. Tritton" şeklinde yazmayı tercih etmiştir.

Eserleri.
1. *The Rise of the Imams of Sanaa* (*Sana İmamlarının Yükselişi*), Oxford 1925.
2. *The Caliphs and their non-Muslim Subjects* (*Halifeler ve Gayrimüslimlerle İlgili Meseleleri*), Londra 1930.
3. *Teach Yourself Arabic* (*Kendi Kendine Arapça Öğrenme*), Londra 1943.
4. *Muslim Theology* (*İslam Kelamı*), Bristol 1947.
5. *Islam: Beliefs and Practices* (*İslam: İnanç ve Uygulamalar*), Londra 1951.
6. *Materials on Muslim Education in the Middle Ages* (*Orta Çağ'da Müslüman Eğitimi Üzerine Materyaller*), Londra 1957.

Mehmet Dağ; 1943 yılında Adıyaman'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Adana'da tamamladı. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirdikten sonra kısa bir süre Adana İmam-Hatip Lisesinde öğretmenlik görevinde bulundu. MEB bursuyla İngiltere'ye gitti. *The Philosophy of Abu'l-Barakat al-Baghdadi with Special Reference to His Concept of Time* teziyle bilim doktoru unvanını kazandı. Türkiye'ye dönüşünde yine kısa bir süre Kayseri Yüksek İslam Enstitüsünde İslam Felsefesi, Mantık ve Ahlak öğretmeni olarak görev yaptı. 1972'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesine Kelam asistanı olarak girdi. 1977'de *İmam el-Harameyn el-Cüveynî'nin Âlem ve Allah Görüşü* teziyle doçent oldu. 1982 yılında profesörlüğe yükseltildi.

Özgün yayınları: Kısmen basılmış ve hiç basılmamış bilimsel tezleri yanında

1. *İslam Eğitim Tarihi* (H. R. Öymen'le birlikte).
2. *Dinler Tarihi* (H. G. Yurdaydın'la birlikte).
3. *Ortaçağ İslam Kültüründe Felsefe* (Hasan Aydın'la birlikte).

Ayrıca çok sayıda çeviri kitap ve özgün makaleleri bulunmaktadır.

Ankara Okulu Yayınları: 291

Oryantalist Klasikler: 1

© Ankara Okulu Basım Yay. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Editör: Mehmet Azimli
Dizgi, kapak: Ankara Dizgi Evi
Baskı, cilt, kapak baskısı: Merkez Repro Bas. Yay.
Birinci baskı: Aralık 2018

ISBN: 978-605-7596-03-1

Ankara Okulu Yayınları
Şehit Mehmet Baydar Sokak 2/A Maltepe/Ankara
Tel: (0312) 341 06 90 GSM: 0542 382 74 12
web: www.ankaraokulu.com
e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com
ankaraokuluyayinlari@gmail.com

İslam Kelamı

A. S. TRITTON

Tercüme
Mehmet DAĞ

Ankara Okulu Yayınları
Ankara 2018

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN 9

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ 13

I. BÖLÜM
GİRİŞ 15
KUR'AN 15
ORTAM 18
Devletin Dini 18
Devlete Karşı Faaliyetler 20
Zâhidler 21
Orta Yol 25
Din ve Akıl 27
NETİCE 29

II. BÖLÜM
İLK FIRKALAR 33
ŞİA 33
Cenâhiyye 37
Kâmiliyye 41
Hattâbiyye (Meymûniyye) 41
Ebû Müslimiyye 44
Ruzâmiyye 44
Hureyriyye 45
Râvendiyye 45
Gurâbiyye 45
Nasriyye 46
Zeydiyye 46
Cârûdiyye 47
Süleymâniyye 48
Butriyye, Ebteriyye veya Sâlihiyye 49
HAVÂRİC 53
İmamet Öğretisi 57
İnsan Öğretisi 57
Diğer Fikirleri 59
Ezârika 60
Necedât 61
İbâdiyye 61
Sufriyye 62
MÜRCİE 63

Hâris b. Süreyc 64
Yûnus 64
Ebû Şemir 65
Ebû Sevbân 65
Gassân 65
Ebû Muâz et-Tevmenî 65
Ebû Hanîfe 67
MÜCESSİME 70
Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî 71
Mukâtil b. Süleymân 71
FIRKALAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER 74

III. BÖLÜM
KELAMIN BAŞLAMASI 79
Birinci Evre 79
Hasan el-Basrî 83
Ma'bed ve Ca'd b. Dirhem 86
Gaylân ed-Dımaşkî 86
Vâsıl b. Atâ'nın (131/748) Öğretisi 90
Cehm b. Safvân 91
Bekir 94
Zürâre b. A'yân 95
İkinci Evre 96
Dırâr b. Amr 99
Hafs el-Ferd 101
Neccâr 102
Merîsî 105
Hişâm b. el-Hakem 106
Muhammed b. Ali b. Nu'mân 110

IV. BÖLÜM
MU'TEZİLE 113
Basra Ekolü 119
Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf 119
Nazzâm 126
Bağdat Ekolü 133
Bişr b. el-Mu'temir 133
Sümâme el-Basrî 137
Ma'mer b. Abbâd 139

V. BÖLÜM
TEPKİ 149
İbn Küllâb 149
Muhammed b. Kerrâm 151

VI. BÖLÜM
ARA DEVRE 157
Fuvatî 157
Saymerî 160
Ebû Mûsâ el-Murdâr 164
Ebü'l-Fazl Ca'fer 166
Bağdâdî 168
İskâfî 169
Esvârî 171
Ebû Bekir el-Esamm 173
Muhammed b. Şebîb 174
Sâlihî 176
Câhız 178
İbnü'r-Ravendî 182
İbn Şirşîr 184
Sâlimiyye 185
Ahmed b. Hâit ve el-Fazl el-Hadesî 186

VII. BÖLÜM
İKİNCİ MERHALE 191
Şahhâm 191
Cübbâî 192
İbn Cübbâî 202
Hayyât 209
Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî 211
Ebû Bekir el-İhşîd 216
Netice 217
BASRA VE BAĞDAT 217
Basra Ekolü 218
Bağdat Ekolü 219

VIII. BÖLÜM
SÜNNİLİK 223
Eş'arî 223
Mâturîdî 234
Eş'arî ile el-Mâturîdî Arasındaki Ayrılıklar 235
Sözde Aykırılıklar 235
Gerçek Ayrılıklar 236
Bâkıllânî 238
Kalânisî 245
Hasan b. Fûrek 246
İsferâyînî 247
Cüveynî 248

IX. BÖLÜM
SON MERHALE 257
Hamedânî 257
Ebü'l-Hüseyn el-Basrî 259
Mâverdî 262
İbn Hazm 263
Gazâlî 270
İbn Teymiyye 272
Muhammed Abduh 273

X. BÖLÜM (EK) 275
Şecere Tablosu 275
Şii Fırkaları 277
Hârici Fırkaları 281

BİBLİYOGRAFYA 285

DİZİN 295

EDİTÖRDEN

İslam dünyasında öteden beri "kötü niyetli araştırmacılar" olarak algılanan oryantalistlerin İslam'la ilgili ortaya koydukları eserleri, İslam'ı kötülemek üzere yapılan çalışmalar olarak görülmüştür. Bu ön yargı, İslam'ı bilimsel bir şekilde inceleyen oryantalistler hakkında kötü niyet aramaya neden olmuştur. Gerçi, bu algılamayı haklı çıkaracak birçok çalışma vardır. Batılı ilim adamlarının İslam dünyasında algılandığı gibi kötü niyetli olduklarını –ki içlerinde kötü niyetli olanları mutlaka vardır– farz etsek bile, bilim tarihimize hizmetleri inkâr edilemez. İslami ilimlerin gelişmesinde ve ilk elden kaynakların neşrinde yaptıkları hizmetler bile bunun göstergesidir.

Oryantalizmin İslami ilimlere katkılarına ilk elden verilecek örnek, *Concordance*'ı zikredebiliriz. Hadis alanındaki çalışmalarda büyük kolaylıklar sağlayan bu dev sistematik eser, yaklaşık 40 kişilik oryantalist bir grubun titiz çalışması sonucu meydana getirilmiştir. Ayrıca İslam tarihi alanında yapılacak bilimsel çalışmalarda mutlaka başvurulması gereken orijinal kaynakları ortaya çıkarıp ilk baskılarıyla hizmetimize sunmuşlardır. Bu eserlerden birkaç tanesini burada zikretmek istiyoruz: İbn Hişâm'ın *Sîret*'i 1860'da Wüstenfeld, İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı 1904'de Sachau, Taberî'nin *Târîh*'i 1900'de Geoje, İbnü'n-Nedîm'in *Fihrist*'i 1872'de Gustave Fluel, Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Buldân*'ı 1873'de Wüstenfeld, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i Tornberg, Makdisî'nin *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*'i Claman tarafından neşredilmiştir. Günümüze kadar yazılmış Arapça eserler hakkında bilgiler veren *GAL*'ı (*Geschichte der Arabischen Litteratur*) hazırlayanlar, kaybolmakta olan birçok

el yazması Arapça eseri toplayıp kurtulmasını sağlayanlar, önemli sözlük çalışmaları yapanlar ve yine birçok esere tahkikler yaparak neşredenler onlardır.

Yukarıda zikrettiğimiz çalışmaların, özellikle çağdaş Müslüman âlimlerin bilimsel çalışmalarına çok büyük katkı sağladığını belirtmemiz gerekir. Bir hakkı teslim etme noktasında, onların mezkûr çalışmalarının sayesinde, tarihimizde karanlıkta kalmış birçok olayı öğrenip araştırma imkânına kavuştuğumuzu da itiraf etmemiz gerekir.

Esasen kötü niyetli olanlarla, bilimsel çalışmalar yapanları birbirinden ayırt edip bu insanları çalışmalarına göre değerlendirmek gerekir. Aksi takdirde İslami bilimlere birçok değerli katkıda bulunan bu insanlara haksızlık edilmiş olacaktır. Örneğin, son yüzyılda yaşayan Philip Hitti, Henry Laoust, Adam Mez, Marshall Hodgson, T. Carlyle gibi oryantalistlerin eserleri dikkatli bir şekilde okunduğu zaman bunların sadece ilmî gerçekleri tespit etmek amacıyla çoğunlukla ön yargısız bir şekilde yazıldığı görülecektir. Hatta bu eserlerin sanki Müslüman bir yazarın kaleminden çıkmış gibi olduklarını bile söylememiz mümkündür.

Ankara Okulu Yayınları, İslami ilimler sahasına hizmet etme gayesiyle başlatmış olduğu "İslam Klasikleri (ilk 3,5 asır)" serisinden sonra "Oryantalist Klasikleri" serisine başlıyor. Bununla oryantalistlerin İslam'ın klasik kaynaklarına yaklaşım tarzlarını görmeyi ve kıyaslar eşliğinde ilk dönemin birikimini günümüz insanının daha iyi anlayabilmesini sağlamayı hedefliyoruz. Projemiz ağırlıklı olarak objektif oryantalistlerin eserlerinden oluşsa da İslam klasikleri serisi içinde (o günün uydurma sebeplerini anlamaya matuf olarak) bazen apokrif eserler yayımlayacağımız gibi bu seri içinde de çok objektif olmayan kimi oryantalistlerin eserlerini de neşredeceğiz. Bununla hedefimiz, düşmanın saldırı yöntemi ve bizim yumuşak karnımız ola-

rak nitelendirebileceğimiz yönlerimizi iyi anlamak ve ona göre bilimsel tavırlar ortaya koyabilmektir.

Bu projede ilk planda 1970'ler ve sonrasında tercüme edilip yayımlandığı hâlde, Mısır ve Pakistan'dan tercüme edilen kitap furyasının gölgesinde kalıp toplumda karşılık bulmamış bazı eserleri tekrar gözden geçirerek yayınlamayı planlıyoruz. Ayrıca bu plan kapsamında, bir kısmı mütercimler tarafından tercüme edilmeye başlanmış olan bir dizi eseri yayınlamayı da hedefliyoruz. Projemize ilk dönem İslam toplumunun zihin haritasını çıkaran bir eserle başlıyor ve sizi Tritton'un *İslam Kelamı* adıyla çevrilmiş eseriyle baş başa bırakıyoruz.

Hayırlara vesile olması dileğiyle...

Mehmet Azimli*
Çorum-2018

* Hitit Ün. İlahiyat Fak.

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Çevirisini sunduğumuz A. S. Tritton'un *Muslim Theology* adlı eseri, 1947 yılında Luzac tarafından Kraliyet Asya Cemiyeti (*The Royal Asiatic Society*) adına yayımlanmıştır. Bu eser, görüleceği üzere, başlangıcından özellikle VI/XII. yüzyıla kadar, düşünce faaliyetlerinin ve yeniliğin en yoğun olduğu bir devredeki kelam düşüncesinin geçirdiği çeşitli aşamaları ele almakta ve bunu yaparken de, eserin yayımlandığı yıla kadar özellikle Batı'da yapılan incelemelerin sonuçlarını da dikkate alarak, büyük ölçüde ana kaynaklara dayanmaktadır. Eser, bu itibarla, kelam düşüncesiyle ilgili önemli metinleri *birleştici* bir anlayışla bir araya toplamakta ve bu metinler çoğunlukla ayrıntılara kadar inmektedir. Metinlerin ayrıntılara girdiği konularda, okuyucunun hiç kuşkusuz kelam hakkında temel bilgilere sahip olması gerekmektedir.

Eser, düzenli bir biçimde yazılmasına rağmen, kullanılan kaynakların basım yerlerini genellikle vermemekte, hatta bazı eserlerin sadece isimlerini vermekle yetinmektedir. Biz, elimizdeki olanaklar ölçüsünde bu eksiklikleri gidermeye çalıştık; bazen bir kaynağın eserdekinden farklı bir baskısını kullanmak zorunda kaldık ve birkaç yerde dipnotlarını o baskıya göre düzenledik. Öte yandan yazarın, *British Museum*'da bulunan el yazmalarını kullandığı Ahmed b. Hanbel'in *er-Redd ala'z-Zenâdıka ve'l-Cehmiyye* adlı eseri ile Eş'arî'nin *Kitâbu'l-Luma'*sının bugün elimizde bulunan baskılarını dipnotlara ve bibliyografyaya ekledik.

Eserin genel okuyucuya ve İslami alanda çalışanlara yararlı olması dileğiyle.

Mehmet DAĞ
16.08.1978
Ankara

I. BÖLÜM
GİRİŞ

KUR'AN[1] [7]

İslam kelamı hakkında verilecek her bilginin Kur'an'la başlaması gerekir. Burada Kur'an, kelamın temeli olarak kabul edilir. Hz. Muhammed bir kelamcı değil, dini tebliğle görevli biriydi. Yaşasaydı kendi sözlerine verilen anlamlardan bazılarına çok hayret edecekti. İslam dinine göre, Allah âlemden ayrıdır; âlemin yaratıcısı ve mutlak hâkimidir. O'nun yüceliği, kelime anlamıyla ele alınınca, kendi arzuları dışında hiçbir kanun ve kural tanımayan bir mutlak hükümran (Abese, 80/22) biçiminde ifade edilmiştir. "*Allah sizi ve yaptıklarınızı yarattı,*" (Sâffât, 37/95) ayeti, bu mutlak hükümranlığı ifade etmektedir. Allah mutlak olduğu için kendi kararları ve buyruklarıyla bağlı olamaz (Ra'd, 13/39). Nesh görüşü işte bu anlayıştan gelmektedir. Öte yandan insanın seçimlerinde hür olduğu da belirtilmiştir (Nebe, 78/40). Her iki fikir de bir ayette birlikte bulunmaktadır: "*Rabbinizden af dilemek için yarışın... O, bunu dilediğine verir*" (Hadîd, 57/21). Hz. Muhammed'in hayatının sonuna doğru, insana hür seçim sahibi (*muhtâr*) bir yaratık olarak seslenmiş, fakat Kur'an'ın son bölümlerinde (surelerinde) insanın Allah'ın denetiminde olduğu üzerinde daha çok durulmuştur. "*Allah, insanları doğru yoldan çıkarır,*" sözünün anlamı ne olursa olsun, sonraki devrelerde daha çok yaygınlaşmıştır; "*Allah kalpleri mühürler,*" ayeti daha sonraki devirlere[2] aittir; "*kalbin üzerine bir perde örtmek*", hem ilk zamanlara hem de sonraki zamanlara aittir.

1 Kitapta okuyucunun konuyu daha iyi anlamasına matuf olarak bazı yeni başlıklar ihdas edilmiştir. (Ed.)

2 Nüzul sürecinin sonlarına doğru. (Ed.)

Çoğunlukla Allah'ın doğru yoldan saptırması günahın sonucu ve cezasıdır; bunun genellikle kazanıldığı (*kesb*) söylenir; kötülük (*şer*) insanlardan gelir (Nisâ, 4/81).

Allah bağışlayıcıdır (*rahîm*) ve insanlara en iyi ödülü ihsan eder. Allah'a ve Resulü'ne inanan kimsenin iyi işler
[8] işlediği peşinen kabul edilir: "İnanan ve doğru yolda yürüyen..." sözlerinin bir arada kullanılması yaygındır, fakat faziletin (erdemin) imanın bir ürünü olduğunu gösteren hiçbir işaret yoktur. İman, ilahî bildirinin (tebliğin) doğru olarak kabul edilmesi, tasdikidir (Muhammed, 47/2); Saint Paul'un kullandığı anlamda hayatın ilkesi değildir. İman artabilir (Müddessir, 74/31); Hz. Muhammed'e tâbi olanlara özgü değildir (Mâide, 5/73); gerçek din (*islâm*) imandan daha fazla bir şey değildir (Hucurât, 69/14). Şu sözlerin altında katı ferdiyetçilik yatmaktadır: "*Herkes kendi yükünü taşır.*" Bu ayet Kur'an'da 5 kez tekrarlanmıştır; bir şair bu ayeti şu şekilde ifade etmektedir: "*Herkes sadece Allah'la karşı karşıya gelecektir.*" Daha toplumsal bir hayat görüşü şu ayette yer almaktadır: "*Onlar hem kendi yüklerini hem de doğrudan saptırdıkları kimselerin yüklerinden bir kısmını taşırlar*" (Nahl, 16/25); aynı görüş, sadece Allah'ın izniyle de olsa, başkaları için dua etmenin geçerli olduğu düşüncesinde de bulunmaktadır. İyi ameller kötülerini giderir (Hûd, 11/114). Birçok ayet, Allah'ın inananları cennete sokması gerektiğine işaret eder.

Günah ekseriya Allah'a karşı isyan biçiminde gösterilir; günah şeytanın vesveselerinin veya nefsin arzularını takip etmenin bir sonucudur. Bundan dolayı daha sonraki bir tarihte, ayrılanlara 'Ehvâ Ehli' adı verilmiştir. Küfür, büyük günahtır; dolayısıyla affedilemez, fakat küfreden tövbe ederse yine de affedilir. Günahın dereceleri vardır (Şûrâ, 42/34).

Cehennem azabı ebedî olduğu için içindekilere şefaat etmek faydasızdır (Müddessir, 74/48).

Peygamberler günah işleyebilir (Hac, 22/52). Her peygamberin bir hasmı (düşmanı) olduğu fikri (Furkân, 25/31), bazı aşırı kimselerin aşırı davranışlarını teşvik etmiş olabilir (bkz. bu eser, Şia fırkaları bölümü).

Birkaç düşünce tarzı, Kur'an'ın âlemden önce yaratıldığı görüşünü ortaya koymak için bir araya gelmiş olabilir. Hz. Muhammed'den önceki peygamberlere hakikatin bir kısmı öğretilmiş ve onlara Kur'an'ın neshettiği kitaplar verilmiştir. Bir veya birkaç kitapta ecelden söz edilmiştir (Râ'd, 13/38); âlemdeki her şey bir kitapta yazılıdır (Yûnus, f0/62). Kur'an'ın kendisi ise 'Levh-i Mahfûz'dadır (Burûc, 85/22). Allah'ın kelamı tükenmez (Kehf, 18/109). 'Allah'ın kelamı' İslam'ın bildirdikleri anlamına gelir (Tevbe, 9/6); Beydâvî'ye göre ise o, Yahudi şeriatı demektir (Bakara, 2/70). Hz. İsa, 'Kelimetullah'tır (Nisâ, 4/171). Allah, 'Benim kelamım' sözünü Hz. Musa ile konuşması için kullanır (A'râf, 7/144).

Âlemdeki olağanüstü olayların, Allah'ın kudret ve hik- [9]
metine delil olduğu üzerinde ısrarla durulması vahiyden bağımsız tabii bir din bulunduğu görüşüne yardımcı olmuştur.[3]

'Allah ve Resulü' deyişinde Allah ve Hz. Muhammed'in sürekli bir arada zikredilmesi, Hz. Peygamber'in ayrı bir saygı ve tazim görmesine zemin hazırlamıştır. Burada Kur'an'ın hüküm günü ve cesetlerin dirilmesinden söz ettiğini söylemek gereksizdir.

Bazı fikirleri geliştirenler kelamcılar değildir. Allah'ın insanlara olan sevgisi birkaç kez tekrarlanır ve Allah'a, gü-

3 Krş. Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâ'ik et-Tenzîl*, Bakara, 25'in tefsiri, Bûlâk 1318/1900; dünyevi menfaat yanında, "hakîm ve kudretli bir yaratanın delilleri olan dinî menfaat, âlemin ve oradaki olağanüstü olayların tefekkürü de bulunmaktadır" (yine Âl-i İmrân, 185'in tefsiri). Bu, Taberî'nin "Rablerinin bir olduğuyla ilgili bir delil" ile karşılaştırılır, *Târîh el-Rusûl ve'l-Mulûk*, nşr. J. De Goeje, Leiden 1879-1901, I. 149.

zel isimlerden (*el-esmâu'l-hüsnâ*) biri olan *vedûd* (seven) adı verilir; bunun yanında Allah'ı sevmek insanlara düşen bir ödevdir.

Kelam bunu reddetmiştir; Cüveynî'nin yazdığına göre Allah, ne sever ne de sevilir. "*Biz seni boşuna yaratmadık,*" (Mü'minûn, 23/115) ayeti âlemin insanlar için yaratıldığını ileri süren Nahl, 16/14 gibi ayetlerle bir araya getirilirse bu, Allah'ın yaratmada bir hedefinin bulunduğuna işaret eder. Kelam, Allah'ın hedefinin veya amacının ne olabileceği sorusunu insanların sormasına izin vermemektedir. Birkaç yerde ise kesin tevhid ifade etmeyen ve esasları telkin eden bir şeye işaret edilmektedir. Allah'ın ruhu ve *emr*i O'nunla âlem arasında yer alır.[4]

ORTAM

İslam, fetihler başladığında, kendine özgü bir durumda idi. Bir kelam ilmi olmadığı gibi, hukuk denebilecek pek az şeye sahipti. Bu nedenle herkes geniş sınırlar dâhilinde, kendi anlayışına göre doğru ne ise onu yapıyordu. İlk üç yılda Sünni görüşe bağlı bir zümre tesis edildi; bu devirde eşit haklara sahip olan dört Sünni fıkıh mezhebinin ortaya çıktığı özellikle göze çarpmaktadır. Bu durum, dinin çeşitli formlara büründüğü zamanın ilk başlarında egemen olan karışık durumun bir yansımasını göstermektedir.

Devletin Dini

Devlet; memurlarını, dindarlıklarına göre değil, yeteneklerine (ehliyetlerine) göre seçmiştir; Müslüman olmayan milletlerle antlaşmalar yapmış; bu âlemin nimetlerinden yararlanmıştır; belki de dini pek ciddiye almamıştır.
[10] Abdülmeli hakkında şöyle denir: Halife olduğu haberi geldiğinde, Kur'an onun dizleri üzerindeydi. O, şu sözleri söyleyerek Kur'an'ı bir tarafa bıraktı: "Bu, benimle senin

4 *The Encylopedia of Islam*, "Nefs" maddesi (eski baskı), *emr*in burada ne anlama geldiğini kimse bilmemektedir.

ayrılman demektir."[5] Daha ilk zamanlardan itibaren devlet, şeriatta olmayan, bilmediği *mukûs* adı verilen bazı vergiler toplamaktaydı. Bu, belki de, vergi memurlarının kurt ve çakallara dönüştükleri fikrinin kaynağını oluşturmaktadır.[6]

Devletin kendi taraftarları bulunuyordu. Süleyman'a *el-Mehdî* lakabı verildi ve aynı lakap II. Ömer için de kullanıldı.[7] Bir şair şunları söylemektedir: "Müminlerin emîri ve sebep olduğu yaralar ecel gibidir; onda kimse hata bulamaz."[8] Bir asinin, insanları halife Muâviye'yi tahtından indirmeye ve Allah'a inanmamaya davet ettiği söylenir.[9] Daha sonraki devrin yerli yersiz her şeyde suçlanan adamı Haccâc, kendi dinini Kur'an'a göre düzenlemiş[10] ve "İslam'ın çadırını (yapısını) kuran kimse" olarak takdir görmüştür.[11] Kendisi dindar değildi, bunun nedeni onun şunları söylemiş olmasıydı: "İnsanların Allah'tan çok, bana itaat etmesi gerekir. Zira Allah diyor ki: '*Gücün yettiğince Allah'tan kork*' fakat yine diyor ki: '*Hiçbir ayırım gözetmeden dinle ve itaat et*'. Bu nedenle bir kimseye şu kapıdan çıkmasını söylerim de, o da çıkmazsa onu öldürmek benim meşru hakkım olur."[12] Haccâc yine dedi ki: "Bizi öteki dünya için yarattığına göre keşke Allah yiyecek, içecek, giyim ve evlilik ihtiyacından kurtararak bu dünyadan bağımsız kılsaydı veya bizi bu âleme yerleştirdiğine göre, bizi ötekinden bağımsız kılıp azaptan kurtaracak şeylerin endişesinden azade etseydi."[13]

Daha sonraki bir tarihte hâlâ Muâviye'nin ilk üç halifeninkine eşit bir unvanı olduğunu bildirenler bulunuyordu.

5 Müberred, *el-Kâmil*, nşr. W. Wright, Leipzig 1864, 575.
6 Câhız, *el-Hayâvân*, Kahire 1323-24/1907, VI. 24.
7 İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, Götingen 1850, 183; İbn Sa'd, *et-Tabakât el-Kübrâ*, nşr. E. Sachau, Leiden 1904, V. 245.
8 İsfahânî, *el-Egânî*, Bûlâk 1868, X. 93.
9 İsfahânî, XVI. 7, 111.
10 Câhız, *Hayâvân*, V. 63.
11 İsfahânî, XX. 13.
12 Câhız, *Hayâvân*, III. 5.
13 Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Kahire 1351/1932 I. 145.

Bir vaiz Bağdat'ta şunları söylüyordu: "Kıyamette Allah, Muâviye'yi kendisine çekecek, sağ yanına koyacak, eliyle onu örtecek ve sonra da bütün insanlara bir damat gibi gösterecektir."[14] Biri de diyordu ki: "İnsanlar beni cehenneme götüren düşüncelere sahip olmakla suçlasalar da, soyluların ve bekçilerin bulunduğu bir toplulukta olmak,
[11] çekip gitmekten daha değerlidir."[15] Cahiliye düşüncelerini İslam'a taşıyan, şarap içen, eski şarkıları terennüm eden ve eski cömertliği taklit eden kimseler aynı ruha sahiptiler ki bu ruh, Arapları İslam'ın aristokrat sınıfı hâline getirdi, bütün *mevali*yi (Arap olmayanları) hakir gördü ve Hasan el-Basrî gibi seçkin bir Müslümana 'barbar' (*min ashâbi'ş-şe'm*) lakabını taktı.[16] Hz. Osman'ın kayınbabası gündüzün tutmaktan daha kolay olduğu için geceleyin oruç tutardı. Halife onun bu mazaretine sadece gülümsedi.[17]

"Vali, bilginlere danıştıktan sonra, kendi düşüncesine göre hareket etmelidir." Bu, devlet erkânının görüşlerini velilerinkiyle birleştirme teşebbüsüdür.[18] Bunu dinen uygun gören şöyle bir hadîs vardır: "Sabır, kötü bir efendiye karşı koymaktan daha iyidir."[19]

Devlete Karşı Faaliyetler

Bir bakıma öteki uçta kendi ideallerine uymadığı için devlete muhalif olanlar yer alıyordu. Onların, Allah'ın kitabında velilerin rolleri hakkında öğretilmiş düşünceler dışında bir fikirleri yoktu. Devletin yaptığı her şey yanlıştı. Bazı kimseler, hayvanını devletin açtırdığı kuyudan sula-

14 Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsîm*, nşr. De Goeje, Leiden 1877, 126, 399.
15 İbn Sa'd, VI. 191.
16 İbn Sa'd, VII/I. 119.
17 Belâzûrî, *Ensâb el-Eşrâf*, IVB, nşr. M. Schlösinger, 1938-40 ve V. nşr. D. Goitein, 1936, V. 106.
18 İbn Sa'd, VII/I. 139.
19 İbn Sa'd, IV/I. 166.

mazken,[20] bazıları da kangren olan ayağını, Velîd'e itibar kazandırmamak için kaybetti.[21] Bu duygu çeşitli şekillerde ifadesini buldu. Haccâc'a mümin diyen Iraklı kardeşlerimize şaşarım.[22] Sanırdık ki tek meşru olmayan iş, devlet katında görev almaktır; devlet katında görev almak küfürdür.[23] Devlet benim dinimden bir şey almadıkça, ben ondan bir şey alamam.[24] Ticaretle kazınılan bir dirhem, maaş olarak alınan on dirhemden daha iyidir.[25] Bir kimse devletin huzuruna girince, dinini de beraberinde götürür, fakat oradan onsuz çıkar.[26] Saîd b. Cübeyr dedi ki: Haccâc ve onun gibiler sapık hükümlere sahiptiler, dini terk ettiler, Allah'ın kullarına zulmettiler, namazı yok ettiler ve Müslümanları hakir gördüler.[27] Bu şekilde düşünen kimselerin Haccâc'ın ölümünde sevinç gözyaşları döktüğüne şaşmamak gerekir.[28] Gerçekte devlet katında bulunan her ünlü kişi kâfirdir.[29]

Zâhidler

Zâhidler egemen sınıfın dininin tam karşı kutbunda yer alırlar, fakat her zaman onların hasmı olmamışlardır; zümreler arasındaki ayırım çizgileri umulmayan yerlerde birbiriyle kesişmektedir. Allah korkusu ve ebedî ateşte yanma [12]
ihtimali, bu kimseler üzerinde ağırlığını hissettiriyordu.

Bazıları her zaman sanki en iyi arkadaşının cenazesinden dönüyormuş gibi görünür, bazıları da şöyle derdi: "Ölüm düşüncesi müminde neşe bırakmıyor, onun Allah'ın şeriatı hakkındaki bilgisi ona ne gümüş ne de altın bıra-

20 Şa'rânî, *Levâkıhu'l-Envâr*, Kahire 1321/1903, 43.
21 Şa'rânî, 33.
22 İbn Sa'd, V. 394.
23 İbn Sa'd, VI. 54.
24 İbn Sa'd, VI. 60.
25 İbn Sa'd, VI. 68.
26 İbn Sa'd, VI. 145.
27 İbn Sa'd, VI. 185.
28 İbn Sa'd, VI. 195.
29 İbn Sa'd, VI. 193.

kır, onun Allah'ın emrine uyması ise onu dostsuz bırakır."[30] Bir adam ölüm döşeğindeydi, arkadaşları onu ümitlendirmek için ziyaretine gittiler; adam dedi ki: "Seksen ramazan oruç tuttum, ama yine de umudum yok."[31] Rebî' b. Hüseyin ünlü bir zâhiddi; Kazvin'deki bir camiye onun adı verildi; orada onun yetiştirdiği bir ağaç vardı. Abdullah b. Tâhir, halk (tazim kastıyla) ona sürtünüyor diye bu ağacı kestirdi.[32] Rebî', şiirden nefret eder, zara dokunmaktansa domuz yağına dokunmayı tercih ederdi. Helaları temizler ve savaştan kazandığı bütün ganimeti dağıtırdı. Kadınların bulunduğu camiye girmez ve küçük kızına oynaması için izin vermezdi; çünkü kendisi hakkında herhangi bir kimseye oynama izni verdiğinin yazılmasını istemezdi. Hep Allah düşüncesiyle yaşadı; dedi ki: "Yalnız Allah için yapılmayan işler bir hiçtir."[33]

Kıyamet günü düşüncesi bu kimseleri o derecede sürekli bir biçimde meşgul ediyordu ki, cehennem ateşinden söz edilince, onlardan birinin uzuvları eklem yerinden dışarı fırladı,[34] bir başkası ise fırından çıkan bir baş görünce düşüp bayıldı.[35] Bir diğeri de, cehennemin sadece kendisi için yaratıldığını sanıyordu.[36]

Bu tutum umulmadık yerlerde görülür; emîrlerin dostu Ahnef, Maksûra'da[37] namaz kılmaktan hoşlanmazdı.[38] Biri manda yağı bile yemeyi reddeden bir vejeteryandı; camilerde namaz kılmazdı, bekâr ve kanaatkârdı.[39] Ebû Mûsâ

30 İbn Sa'd, VI. 114.
31 İbn Sa'd, VI. 121.
32 Belâzurî, V. 322.
33 İbn Sa'd, VI. 128.
34 Şa'rânî, 40.
35 Şa'rânî, 43.
36 İbn Kuteybe, *Meârif*, 225; Şa'rânî, 32. Bir hikâye çoğunlukla birden fazla kişi hakkında söylenmiştir.
37 Sultanların namaz kıldığı yer.
38 İbn Sa'd, VII/I. 68.
39 İbn Sa'd, VII/I. 74.

dedi ki: "Bir kadının kokusunu duymaktansa bir cesedin kokusuyla burun deliklerimin dolmasını tercih ederim."

Gene, kadınlara ihtiyacı olmayan, bunun yerine zevk için güvercin besleyen biri şöyle derdi: "Benim için kadınlardan daha korkunç bir şey yoktur."[40] İslam'ın uygulamasına tamamıyla aykırı olan kadınlardan kaçma öyle görünüyor ki Hristiyanlığın etkisinin bir sonucudur; rahiplere özgü olan yün elbiseler de bundan ötürüydü; yün elbise giyen birine Hristiyanlığını terk etmesi söylenirdi.[41] "Çok [13] kahkaha kalbi öldürür," sözü bu çevreden gelir.[42] Bu sözlerden biri de şudur: "Kendi nefsiyle meşguldü."[43]

Bazen onların dinî anlayışları, sağduyularından gelen duygudan daha öne geçiyordu. "O, kadehten içmeyecek kadar dindardır fakat Ammâr'ı öldürecek kadar değil," sözü, fanatiklerin acı bir dille yerilmesidir.[44] Muhammed b. Sîrîn'e denildi ki: "Sen, kendi gözünde saç kılından daha ince şeylerle ilgileniyorsun, Hz. Peygamber zamanında biz onları büyük günah (*kebîre*) sayardık." Muhammed b. Sîrîn dedi ki: "Doğru! Zannediyorum ki peştamalin yeri süpürmesi bunlardan biridir."[45] Bazıları daha makuldü; biri yeri süpüren elbisesi dolayısıyla kendisini şöyle savunmuştu: "Onları uzun giymek gösterişti; şimdi ise kısa giymek gösteriş oldu."[46] Bir başka ünlü zâhid, Muâviye'yi eleştirdiği için başını derde sokan Ebû Zerr'di. Fakirliği ve cömertliğiyle ünlüydü; zenci bir kadınla evlendi, çünkü kendisini

40 İbn Sa'd, IV/I. 84; V. 110; VII/II. 60.
41 İbn Abd Rabbihi, *el-İkdu'l-Ferîd*, Kahire 1346/1928, I. 250; Krş. İbn el-Cevzî, *Nakdu'l-İlm* (*Telbîs İblîs*), Kahire 1340/1921, 208. O, takva sahibi münzevi, daima Allah'ı tefekkür eden biriydi; yün elbise giyer ve et yemezdi. İbn Sa'd, V. 225.
42 İbn Sa'd, VII/I. 58.
43 İbn Sa'd, VII/II. 25. Bu söz kişinin dünya ile ilgilenmediği anlamında olmalıdır.(Ed.)
44 İbn Sa'd, III/I. 186.
45 İbn Sa'd, VII/I. 58.
46 İbn Sa'd, VII/II. 15.

yükseltecek değil, alçaltacak bir eş istiyordu; bir Habeşlinin ardında namaz kılar ve devlet katında görev almayı yererdi.[47] Bir başkasının iki dinarlık geliri olan bir tuzlağı vardı. Bu gelirle geçimini temin eder, dostlarına armağan olarak hurma gönderir ve kendisi armağan kabul etmezdi. Düğüne gider, fakat midesi ağır yiyeceklere alışık olmadığı için hiçbir şey yemezdi. Zekât toplayıcısı olmak istemeyişine şöyle bir mazeret gösterirdi: "Zenginlik istemiyorum; sahip olduğum şeyler bana yeter."[48] Yoldan geçenler için dükkân dışına bir testi su koymak eskiden beri devam eden bir âdettir. Biri dedi ki: "Eğer ben bir sarrafın ya da vergi toplayıcısının kapısından geçersem, onun suyundan içmem."[49] Bir başkasının, evinde mahzeni vardı ve namaz dışında başka amaçla dışarı çıkmazdı.[50] Toplum hayatından tamamıyla çekilme ülküsü şu temennide kendisini göstermektedir: "Ben ne bir hadis ravisi, ne de dinî hikâye anlatıcısı, ne de bir müçtehit olmak isterim."[51] Kuşkusuz, bu davranış hem benimsenmiş hem de saldırıya uğramıştır: Bir yanda, "toplum hayatının bir yararı varsa da inzivada da güvenlik vardır,"[52] öte yanda ise "benim bir dul kadından çok topluma ihtiyacım vardır,"[53] sözleri yer almaktadır. Bunlardan bazılarına "Ağıtçılar" adı verildi. Onlardan
[14] birini işittiğinde biri dedi ki: "Kur'an'daki hiçbir ayet benim için Musa'nın sözlerinden daha dehşetli değildir. 'Ancak Senin denemendir ki dilediğini doğru yoldan saptırır, dilediğini de doğru yola iletir'." Ağıtçı dedi ki: "Eğer Kur'an herhangi bir kimseye dehşet verseydi, yaşadığı sürece ona tekrar seslenemezdi."[54]

47 İbn Sa'd, VI. 1.
48 İbn Sa'd, V. 304.
49 İbn Sa'd, VII. 83.
50 İbn Sa'd, VII. 107.
51 İbn Sa'd, VI. 114.
52 Şa'rânî, 49.
53 İbn Sa'd, VII/1, 104.
54 İbn Kuteybe, *Te'vîlu'l-Muhtelifi'l-Hadîs*, Kahire 1326/1903, 100.

Katı dindarları da eleştirenler vardı. Kadının biri bazı kimseleri yavaş yavaş yürüyerek alçak sesle konuşurken gördü. Kadına onların koyu dindar oldukları söylendi. Kadın şu açıklamayı yaptı: "Ömer konuşurken işitilir, yürürken hızlı gider ve vurunca incitirdi. O, gerçek dindardı."[55]

Bu kimseler bütün yeniliklere karşı koydular ve tekrar bedevi hayatına dönmeyi istediler. Kefen alacak kadar bile yeterli para bırakmayan biri dedi ki: "Kefen ücreti, bir çiftçiden değil, ancak bir sığır çobanından ödünç alınabilir."[56] Bir başkası da dedi ki: "Bu, bir ticaret dünyasıdır. Eğer bir kimsenin sana borcu varsa ondan bir yük saman bile alma; bu bir haksız kazançtır."[57]

Orta Yol

Bu yolu izleyenlere sağduyunun temsilcileri demek cazip gelir. İkinci halifenin oğlu olan Abdullah b. Ömer en ünlülerinden biriydi.

Abdullah b. Mes'ûd, sürekli oruç tutanlara, bir örnek olarak gösterilirdi. Hiçbir bilgin onun kadar oruç tutmamıştır; namazın oruçtan daha iyi olduğunu kabul ederdi; çünkü oruç onu namaz kılamayacak kadar zayıflatırdı.[58]

Onlar dış görünüşe bağlı kalmadılar. Ebû Mûsâ, ezan okunduğu bir sırada, Ömer'e Kur'an okuyordu. Ömer: "Biz şu anda da namazdayız." dedi.[59] Aynı duygu, "Yirmi yıldan fazla hacca ve *umre*ye gittim, sadece ikisinden biri benim lehime yazılmıştır," sözlerinin söylenmesine sebep oldu.[60] Namazı uzatanlarca "İbadet, Allah'ı düşünmek ve haram olan şeylerden kaçınmaktır."[61] Bu, "Ben Müslüman değil

55 İbn Sa'd, III/I. 208; Taberî, I. 2754.
56 İbn Sa'd, VI. 56.
57 İbn Sa'd, VI. 187.
58 İbn Sa'd, III/I. 109.
59 İbn Sa'd, IV/I. 81.
60 İbn Sa'd, V. 95.
61 İbn Sa'd, V. 100.

miyim? Nerede olursam olayım benim yüzüm Allah'a dönüktür,"[62] şeklindeki gurur dolu iddiayı doğurdu. Bir başkası hiçbir nafile ibadette bulunmadı.[63] Onlar insanların hoşlanmaya başladığı hileli mantığa itiraz ettiler. Farazi bir soru sorulduğunda, soru sahibine sorun gerçekten ortaya
[15] çıkıncaya kadar beklemesini, bu safhadan sonra cevap vermek için akıl yoracağını söylerlerdi.[64]

Bu kimseler devleti kabullendiler. Abdullah b. Ömer onların sözcüsüdür. O, iç savaş sırasında her gelen valinin arkasında namaz kılıp zekâtı ona ödemiştir.[65] Devlet iyi olunca hoşnuttu; kötü olduğunda ise tahammül gösterirdi, çünkü biattan dönmek, şirkten sonra gelen en kötü günahtı.[66] (Abdülmelik'e karşı savaşmadığı için üzüntü duyduğu söylenir.)[67] Muhammed b. el-Hanefiyye insanlara, Emevîler iktidardayken, onlara güler yüz göstermelerini, çünkü böylece kendi hayatlarını ve dinlerini kurtaracaklarını ve Allah'ın bunun karşılığını onlara vereceğini öğütlerdi.[68] Devlet katında görev alanların dürüstlüğünü savunma ihtiyacı duyuldu; böylece bir bilgin ve hadisçi olan, fakat ödünç aldığı bir *taylasân*dan başka giyecek hiçbir iç çamaşırı dahi olmayan Baalbek Kadısı'ndan bahsedilir. O, hazinedarlık görevini almaya hazırdı; ancak, bu görev kendisine teklif edilseydi kadılıktaki yaşantısından daha kötü olurdu.[69] Bu kimseler yetkili kişilerden hiçbir şey istemezlerdi, fakat verileni alırlardı; bu Allah'ın rızkı idi.[70] Zâhid değillerdi. Abdullah b. Ömer, aksine hikâyeler

62 İbn Sa'd, V. 105.
63 İbn Sa'd, VI. 207.
64 İbn Sa'd, II/I-II. 61.
65 İbn Sa'd, IV/I. 105.
66 İbn Sa'd, IV/I. 134.
67 İbn Sa'd, IV/I. 136.
68 İbn Sa'd, V. 70.
69 İbn Sa'd, VII/II. 172.
70 İbn Sa'd, IV/I. 110.

bulunmakla birlikte, güzelce hazırlanmış yiyeceklerden hoşlanırdı.[71]

Bunlar dinde muhafazakâr idiler ve (şöyle düşünürlerdi): Küçük çocukların ve bedevilerin dinine sımsıkı sarılın; bunun gerisinde kalmayın.[72] İlk kavimler, peygamberleri hakkında aynı düşüncede olmadıkları ve kitaba kitapla muhalefet ettikleri için doğru yoldan saptılar. Kur'an, bir bölümünü ötekine karşı koymak için vahyedilmedi; aksine bir bölüm ötekini doğrular. Kur'an'dan ne biliyorsan uygula; müteşabih olanlara ise iman et.[73]

İnançlı biri Ömer'in helâyı terk ederken Kur'an okumasından dolayı dehşetini saklamamıştır. Ömer ise onu "Sana bunu Müseyleme mi öğretti?"[74] cevabıyla susturmuştur. Dindarın kısa tanımı, büyü kullanmaması, fala inanmaması ve dağlamak için kızgın demir kullanmamasıdır.[75]

Daha sonraki bir tarihte Basra kadısı olan Ubeydullah b. Hasan bu kişilerin vârisidir. O, Kur'an'ın hem kaderi hem [16]
de hür iradeyi ileri sürdüğünü belirtmiştir.[76]

Onların durumu bir cümlede özetlenir: En iyiniz, her iki dünyadan da bir şeyler alandır.[77]

Din ve Akıl

Dinî meselelerin tetkiki muhalefetle karşılaştı. Bir raviler zincirine dayanan hadislerle mücehhez bilgine şu husus ısrarla belirtildi: Bilgi, işitilen şeyin çoğunun tekrarı değil, sadece Allah korkusu olmalıdır.[78] Bilgin, bu âlemden kaçan, kendi kusurlarını gören ve daima Allah'a tapan

71 İbn Sa'd, IV/I. 109.
72 İbn Sa'd, V. 275.
73 İbn Sa'd, IV/I. 141.
74 İbn Sa'd, VII/I. 64.
75 İbn Sa'd, VII/I. 52.
76 İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 55.
77 Şa'rânî, 27.
78 Şa'rânî, 24.

kimsedir.[79] İnsanların bildikleri şey üzerinde akıllarını kullanmaları daha da kötüdür; bu gibi kimselerin sahabilerin otoritesine bağlı olarak söyledikleri kabul edilmeli, onların akla dayanarak söyledikleri ise helâ çukuruna atılmalıdır.[80] "Ben bir tâbiyim, bidatçı (yenilikçi) değil!"[81] deyimi Ebû Bekir'in ağzına yerleştirilen sözlerdir. Diğer benzer deyimler şunlardır: "Tartışmayınız, tartışma Kur'an'ı inkâra götürür,"[82] "Kim dinini tartışmaya açık tutarsa fırkaları çoğaltır."[83] Kelam ilmi çekişme demektir; ameller bir insana kelamdan daha uygundur.[84] Saîd b. Cübeyr: Bu ümmetin yok olması bilginlerindendir.[85] Onların bilgisinden Allah'a sığınırım, derdi.[86] Daha mutedil orta bir yerde şu sözler yer alır: Benim için bilginin fazileti, ibadetin faziletinden daha değerlidir; dininizin en iyi yönü takvadır.[87]

Öte yanda Ebû Bekir'in, Ömer'i halife tayin edişini şöyle savunduğu söylenir: "Kavmim için en iyi düşündüğüm şey ne ise onu yaptım. Kudretim yettiğince anlayışımı kullandım."[88] "Tartışmada bir kimse yalandan kaçar"[89] sözü, "İbadetin en iyisi salim akıldır"[90] sözü kadar ağırlığı olan bir sözdür.

Bazıları, Mücâhid'in, Kur'an tefsirinden hoşlanmadı, çünkü onun Ehl-i Kitaba kuşkuyla baktığını düşündüler.[91] Bu sık sık yinelenen şu emirleri hatıra getirir: Kur'an, Müslüman olmayanlara gösterilmemelidir. Bu gizlilik, diğer

79 Şa'rânî, 32.
80 İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 70.
81 İbn Sa'd, III/I. 129.
82 İbn Sa'd, V. 236.
83 İbn Sa'd, V. 273.
84 İbn Sa'd, V. 274.
85 İbn Sa'd, VI. 186.
86 İbn Sa'd, VII/II. 25.
87 İbn Sa'd, VII/I. 103.
88 İbn Sa'd, III/I. 142; krş. V. 139.
89 İbn Sa'd, VII/I. 105.
90 İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 100.
91 İbn Sa'd, V. 344.

dinlerle irtibatın İslam'ı, çoğu kimsenin beğenmediği bir yola hızla sürüklediği bilincine bağlı görünmektedir.

Rebî' b. Hüseyin dedi ki: Kelam ilminin sadece dokuz sözüne ihtiyaç vardır: Yücelik Allah'adır. Allah'a hamd olsun; Allah'tan başka tanrı yoktur. Allah uludur, doğru olanı emretmek, yanlış olanı yasaklamak, Kur'an okumak, Allah'tan rahmet dilemek, kötülükten kaçınmak.[92] [17]

Kuşkusuz, eski güzel günler, ipekli giyinen sahabilerin yünlü giyinenlerde, yünlü giyinenlerin de ipekli giyinenlerde kusur aramadıkları günlerdi.[93]

NETİCE

Önceki bölümlerde ileri sürülen karışık durum, kelami çekişmelerin başlamasıyla daha da kötüleşti. Birtakım siyasi meselelerden nazariyeler ortaya çıktı. Hz. Osman şehitlik mertebesine ulaşmadan yatağında ölmüş olsaydı, hiçbir zaman bir zümrenin simgesi olamazdı. Bu nedenle onun öldürülmesi ve bunu izleyen iç savaş, 'imamet' meselesini doğurdu. Bu durum iki şekilde toplumsal karşılık buldu. Hz. Peygamber'in *sünnet*ini izlediklerini, onun tarafından ifade edilen amel ve düşüncelere göre yaşadıklarını iddia edip, bir kimsenin ümmetin seçmesiyle imam yapıldığını söylediler ve bu sebeple "Sünni" adını aldılar. Hz. Peygamber'in damadı ve amca çocuğu olan Hz. Ali'yi imam olarak kabul edenler, Hz. Peygamber'e yakınlığın bir kimseyi imam yaptığını söylediler. Bunlar Hz. Ali'nin taraftarları (*Şî'a*) idiler ve Şii adını aldılar. Bu zümrelere "Osman taraftarı (*dîn of Osman*)", "Ali taraftarı (*dîn of Alî*)" dendi; fakat *dîn*, "taat"tan daha fazla bir anlam taşımayacağı için, bu ibare üzerinde fazla durulmamalıdır.[94] Hz. Peygamber'e yakınlık, çok geçmeden onun atanması şeklinde izah edil-

92 İbn Sa'd, VI. 133.
93 Şa'rânî, 41.
94 Taberî, II. 342.

di; Hz. Peygamber'in Hz. Ali ile onun soyundan gelenleri tayin ettiği iddia edildi. Böylece Şia kendi yolunu tuttu.

Sıffîn Savaşından sonra, kendi dinî duygularına kulak vermekle zaferi bir tarafa attıklarını görenler, öfkelerini Hz. Ali'nin üzerine boşaltıp imamlığa layık olmadığını belirterek onu suçladıkları zaman, bu mesele ikinci bir aşamaya girdi. Gerçek müminlerin sadece kendileri oldukları[18] iddia etmek suretiyle Hâricîleri oluşturan bu farklı düşüncedeki kimseler,[95] Müslümanın ne olduğu ve bununla ilişkili birçok mesele ortaya attılar. Onların bu soruya cevapları kesin ve kuşkudan uzaktı. Buna tepki olarak Mürcie[96] doğdu. Bunlar cevabı (kararı) kıyamet gününde Allah'a bırakarak, bir kimsenin Müslüman olup olmadığını söylemeyi reddettiler. İmanla ameller arasındaki ilişkiye dikkat çektiler.

Sonra kader ve hür irade ön plana çıktı. İslam'daki fırkaların Kur'an ayetlerini farklı yorumlamaları sonucu ortaya çıkan görüşleri, bu konularda nazariyeleri başlatmış olsa da, Hristiyanlığın da bu düşünce hareketini teşvik ettiğini gösterecek bazı deliller mevcuttur. Kur'an'ın mahiyeti, Allah'ın kelamının hâdis ya da kadîm olması gibi diğer meseleler de kaderle ilgiliydi.

Bazıları bunları ve daha gelişi güzel nazariyeleri takip ederken, bazıları da yalnızca Kur'an'ın tamamına, çocukların ve yaşlı kadınların dinine başvuruyor ve her yeni düşünceyi bid'at diye reddediyorlardı. Bu çeşitli unsurlar içinde İslam Sünniliği gelişti.

Aşağıdaki tarihî özet, ayrıntılarında yanlışların bulunmasıyla birlikte, ilgi çekicidir: "İslam'da ortaya çıkan ilk ayrılık hareketleri hür irade ile Mürcieyi ilgilendirmekte-

95 *Harece*; çıkmak anlamındayken asi anlamına gelmeye başlamış ve daha sonra ise kelami açıdan isyan edenlerin özel bir damgası hâline gelmiştir.

96 *Rece'a*, ertelemek, ümit etmek.

dir; sonra Allah'la bir olma ve hulul gibi fikirler ortaya çıkıncaya kadar, Şia sahnede göründü."[97] İslam tarihçileri bu ayrılık hareketlerini yabancı etkilere atfettiler: Bunların oluşumu sadece geçmişin bir tekrarıdır. Çünkü 'Yahudilerin arasında yabancı cariyelerin çocukları çoğalıp bunlar Yahudilere nazari düşünceyi tanıtınca Yahudiler yok oldu.'[98] Ayrılık hareketleri ve yanılgılar sadece esirlerin çocuklarından dolayıdır.[99] Bazıları ise bu durumu İran etkisine bağladılar.[100] Muhtâr'ın doğru yoldan ayrılmasına Sebe'iyye sebep olmuştur.[101] Hür irade hakkında daha kesin ifadeler kullanıldı. Ma'bed el-Cühenî, İslam'da hür irade sorusunu, Esâvire'den biri olan Ebû Yûnus Sansaveyh'ten öğrenerek, tanıtanlardan ilkiydi.[102] Bir başka rivayete göre, bir ara sadece iki kişi, Ma'bed ve Sansaveyh hür iradeden [19] bahsetti.[103] Aşağıdaki parça, İslam'ın ilk günlerine Sünniliğin bakış tarzının bir örneği olarak nakletmeye değer: "Fırkalardan çoğunun İslam'dan ayrılma nedeni şudur. İran, imparatorluğunun genişliği ve diğer ülkelere üstünlüğü dolayısıyla –kendilerine hür ve efendi, başkalarını ise kul ve köle olarak görürlerdi– hâkimiyet Araplara geçince iktidarı kaybetmeleri nedeniyle çok acı çektiler. Uğradıkları afet, Arapları küçük gördükleri için çok daha kötüydü. İranlılar, Şenfed veya Senbâz (138/755), Aşnis (?), Ustâdsis (150/767), el-Mukanna' (158/774) ve Bâbek komutasında Müslümanlara silahla karşı koymaya çalıştılar. Daha önceleri de Ammâr Hidâş ve Ebû Müslim es-Sarûh zama-

97 İbn Kayyim el-Cevziyye, *İctimâ'u'l-Cüyûşi'l-İslâmiyye*, Kahire 1352/1932, 85 vd.

98 Muhammed b. Ahmed el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehva ve'l-Bid'a*, İstanbul 1936, 67.

99 Abdulkâhir el-Bağdadî, *el-Fark beyni'l-Firak*, nşr. Muhammed Bedr, Kahire 1328/1910, 101; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Kahire 1349/1931, XIII. 394 vd.

100 İbn Hazm, *el-Fasl fî'l-Milel*, Kahire 1317/1899, II. 115.

101 Bağdâdî, 34.

102 Makrizî, *el-Hıtat*, Bûlâk 1270/1853, II. 356.

103 İbn Sa'd, VII. 2, 27.

nında aynı mücadeleyi yapmışlardı. Sonra hileyle daha başarılı olacaklarını anladılar. Bu nedenle bazıları Müslüman gibi göründüler, Hz. Peygamber'in ailesini seviyormuş ve Hz. Ali'ye yapılan haksızlıktan nefret ediyormuş gibi görünmek suretiyle Şiayı doğru yoldan saptırdılar ve çeşitli yollarla onları hakikatten uzaklaştırdılar. Bazıları onları aldatıp hakiki dini getirecek olan Mehdî'ye inandırdılar (çünkü hakiki din, sahabiler denen kâfirlerden elde edilemez). Başkalarının iddiasına göre, onların reisleri peygamberlerdi bazıları hululden ve şeriatın iptalinden söz ettiler. Bazıları günde 50 vakit namaz yükleyerek, onlarla alay ettiler; Abdullah b. Amr b. el-Hâris'in bir Hâricî, bir Sufrî olmadan önce yaptığı gibi, bazıları da her biri 15 rekâtlı 17 vakit namazdan söz ettiler. Abdullah b. Sebe, Müslüman olduğunu iddia etti; Hz. Osman'a karşı halkı kışkırtan ilk kişiydi. Hz. Ali, kendisinin Allah olduğunu yaydıkları için taraftarlarından bazılarını yaktırdı. İsmâiliyye ve Karmatîler bu kaynaklardan doğdu."[104]

(Bu şekilde) her şeyi yabancı etkiye bağlamak yaygın bir eğilim oldu. Bazı zâhidler şiir okumayı kötülediler; bunun yabancı zühd olduğu ileri sürüldü.[105]

104 Makrızî, II. 362; krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Leiden 1851, VIII. 21.

105 Câhız, *Beyân*, I. 174.

II. BÖLÜM
İLK FIRKALAR

[20]

ŞİA

İslam fırkalarından çoğu gibi, Şia da hem siyasi hem de dinî bir fırka idi.[1] Şia için imamet siyasi bir ihtiyaç değil, dinî bir zorunluktu. Sünni yazarlar çoğunlukla bunları Râfizî (*ravâfız*) olarak adlandırır. İlk siyasi hareketler, Hucr (51/671) ve Hüseyin'in (61/680) Kûfe'de başkaldırması Araplara münhasırdı; onları bu yola sevk eden neden, belki de Ali ailesine bağlılık kadar Emevilerin egemenliğine olan kin ve nefretti.[2] Fakat rivayetlere inanmak gerekirse erken bir tarihte, Hz. Ali hayattayken, dinî fikirler siyasi fikirlere karıştırıldı. Bu rivayetler Abdullah b. Sebe etrafında döner. Belirtildiğine göre, Abdullah b. Sebe iki farklı kişiydi, çünkü onun İbn Sebe ve İbn Sevde gibi en azından iki adı ve Kûfe ve San'a gibi iki vatanı vardı.[3]

Abdullah b. Sebe Yahudilikten dönmeydi; Müslüman olmadan önce, Yeşu hakkında söylediklerini daha sonra Hz. Ali hakkında söylemişti. Hz. Ali'ye, "Sen sensin" dediği şüphelidir; hâl ne olursa olsun Medâin'e sürüldü. Ona göre Hz.

1 Şia adı birkaç biçimde açıklanır. Onlar, Ebû Bekir ve Ömer'i tanımadıkları için bu adı aldılar (T. W. Arnold, *al-Mu'tazila*, Leipzig 1902, 16); Zeyd'i izlemeyi reddedenlere Zeyd tarafından verilen bir isimdi (Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Muhtasar el-Fark*, kısaltan: Abd er-Razzâk er-Res'anî, nşr. Philip K. Hitti, Kahire 1924, 34); yine Zeyd tarafından Ebû Bekir ve Ömer'i lanetlemekten vazgeçmedikleri için verilen bir isimdi (Makrîzî, II. 351); İslam'ı reddettikleri için bu adı aldılar (İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 97); Mugîre b. Saîd tarafından kendisine karşı çıkanlara bu ad verildi.

2 Tarihî bilgi için bkz. Wellhausen, *Die Religioes-Politischen Oppositionsparteien im alten Islam*, Abbandlungen Der Koenigl, Gesell Der Wissensch. in Goetingen içinde, Berlin 1901.

3 I. Friedlaender, Abdullah b. Saba, *Zeitschrift für Assyriologie*, XXIII. (1909), XXIV. (1910).

Ali, öldürülmedi, onun yerine öldürülen şeytandı, kendisi bulutlarda idi, sesi gök gürültüsü ve yıldırım da kırbacı idi; asasıyla Arapları gütmek için geri dönecek, şimdi şiddet ve zulümle dolu olan yeryüzünü adaletle dolduracaktır.
[21] Müminlerin emîrinin yaralandığı, insanların daha hafif yaralardan öldüğü, fakat onun daha şiddetlisinden kurtulduğu söylendiğinde dedi ki: "Onun beynini yüz torba içinde getirseydiniz dahi biz onun bizi asasıyla güdünceye kadar ölmeyeceğini biliriz."[4] Tenasühü (ruh göçünü) ve Allah'ın, imamlarda ikamet ettiğini ileri sürdüğü söylenir. Bu şüphelidir, çünkü bir tek imam tanıdığı görülmektedir. Onun öğretisindeki hususlar, imamın tabiatüstü niteliği, ölülerin bu âleme geri döneceği ve mehdî fikridir.

İlk bakışta Hasan'a imam demek, kötü bir şaka olarak görünmektedir; fakat taraftarlarından bazıları, onu belki de siyasi nedenlerle ciddiye almışlardır. Muâviye ile barış yaptıktan sonra, Kûfe'de 21/641 tarihinde Sa'd b. Ebî Vakkâs'a muhalefette elebaşılık yapan Cerrâh b. Sînân adlı Hâricî taraftarı,[5] onun atını yularından tutarak bıçağını baldırına sapladı ve kemiğine kadar kesti. Saldırgan linç edildi ve Hasan, Medâin'e götürüldü; yara iyileşinceye kadar da orada kaldı.[6]

Hüseyin'in ölümüne kadar varan olaylar –bunlara isyan demek saçmadır– dinî bakımdan önemli oldu. Her ne kadar Hüseyin'in ölümünden sonra birçok kimse Şiadan ayrıldıysa da,[7] onun şehadeti duygu ve heyecanları istismar

4 Taberî, I. 2942; el-Eş'arî, *Makâlatu'l-İslâmiyyîn*, nşr. H. Ritter, İstanbul 1929, 15; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, nşr. Cureton, Londra 1846, 132; Câhız, *Beyân*, III. 56; Friedlaender, agm., *Zeitschrift für Assyriologie*, XXIII. 325; bu metni Ahlwardt, *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlischen Biblicthek zu Berlin*, Berlin 1899, no. 4876'dan naklet-mektedir.

5 Taberî, I. 2606; İbn el-Cevzî, 100.

6 Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şî'a*, nşr. H. Ritter, İstanbul 1931, 21; krş. Bağdâdî, *Fark*, 26.

7 Nevbahtî, 23.

açısından Şiaya yardımcı oldu. Muhtâr'ın savaş narası "Hüseyin'in intikamı", hem Araplar hem de *mevali* tarafından benimsendi. Bazıları sadece tahta tokmak ve sopalarla silahlandılar ve bu nedenle onlara *kâfircôb* adı verildi. Wellhausen'in belirttiği gibi, bunun Mezopotamyalı çiftçilerin kullandığı bir çeşit silah olması mümkündür, fakat buna kelami bir hava verildi; umutla bekledikleri Hüseyin gelinceye kadar demir silahlar kullanmaktan kaçınmış olmaları da muhtemeldir.[8]

Onlar kötü bir şöhrete sahipti, çünkü "Müslümanlarla [22] savaşmak meşru olsaydı, Haşabiyye ile savaşmak da meşru olurdu."[9] İbn Hazm, onları Ebû Mansûr'un taraftarları olan "boğucularla" ilgili görür. Muhtâr, naibi olduğu imam Muhammed el-Hanefiyye'nin emrinde ve lehinde hareket ettiğini ilan etti. Öyle görünüyor ki Muhtâr'ın imam hakkında mütevazı fikirleri vardı; nitekim diğer taraftarları pek o kadar sınırlı davranmadıkları hâlde, Muhtâr'ın onu ciddiye aldığı şüphelidir. İbnü'l-Hanefiyye'yi imam olarak kabul eden herkese, bilinmeyen bir menşei olan Keysâniyye adı verildi.[10] Bazıları, imamın ölmeyip *Ridva* Dağına sürüldüğünü ve orada biri sütten öteki baldan iki kaynak arasında, bir tarafında aslan öteki tarafında ise pars oturduğunu; yiyeceğinin her gün kendisine getirildiğini ileri sürdüler.[11]

8 İbn Hazm, IV. 185, *JAO* (*Journal of Amerikan Oriental Society*), XXIV. 63'teki ilavelerle birlikte. Sopa taşıyıcılarına "Haşebiyye" adı da verilir. Bu isim birkaç şekilde açıklanır: Muhtâr'ın Mekke'ye gönderdiği birlikler İbnü'z-Zübeyr'in Muhammed b. el-Hanefiyye'yi yaktırmak için toplattığı tahtalarla silahlandılar. Aynı birlikler kılıçlarını kınlarından çıkarmayıp sopalar taşıdılar (Belâzürî, V. 231). Bu sopalardan, Ubeydullah b. Ziyâd'ın öldürüldüğü savaşta söz edilir, İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 300. Muhalleb, Nusaybin'de Haşebiyyeyi kuşattığında dedi ki: "Onlar ancak sopalı kölelerdir." el-İsfahânî, VI. 50.

9 İbn Sa'd, VI. 195.

10 Muhtâr'a zekâsından ötürü Keysân lakabı verildi. Keysân, Hz. Ali'nin azatlısının ya da Muhtâr'ın muhafızlarının reisinin adı idi; Nevbahtî, 20, 24.

11 *Bağdâdî*, *Muhtasar*, 36.

Diğerlerine göre, Abdülmelik'e biat ettiği için ceza olarak Ridva Dağına kondu. Bazıları dediler ki: Hz. Ali tarafından Hasan, Hüseyin'den sonra imam olarak tayin edildi; diğerleri ise Hz. Ali'den hemen sonra geldiğini; Hasan ve Hüseyin'in ise onun emirlerine göre hareket ettiğini söylediler. Takriben 100/718 yılında Hamza b. Umâre, onun peygamber ve İbnü'l-Hanefiyye'nin ise tanrı olduğunu bildirdi.[12]

Bazılarının belirttiğine göre, ölüler yeryüzüne kendi bedenleri içinde gelecek; Hz. Ali, Muâviye'yi öldürüp Şam'ı tahrip edecek ve Basra'yı suyla boğacaktır.[13] Yeni fikirler şunlardır: İmamın tayini, kaybolması ve ölülerin geri dönmesi, Hz. Peygamber'in imamı, imamın da halefini tayin etmesi. Bu, doğrudan doğruya tayin edilen şahsı adlandırmakla olduğu gibi, dolaylı olarak onun bir tavsifini vermekle veya simgesel bir hareketle de olabilir. Söz gelişi, Hz. Ali bir defasında İbnü'l-Hanefiyye'yi bayraktarı yapmıştı. Gaib imam, insanlardan uzaklaştırılmıştır ve mehdî olarak geri dönünceye kadar gizlenmeye devam edecektir; döndüğünde kötülük ve zulümle dolu olan yeryüzünü adaletle dolduracaktır. Ölülerin geri dönmesi ilk Hristiyanlığın İsa'nın dönüp hükümran olacağı fikrini hatırlatmaktadır.

Muhtâr'ın görüşüne göre Allah, fikrini değiştirebilir (*bedâ'*). Bir rivayete göre o, bu görüşünü zafer vadettiği hâlde, uğradığı yenilgiyi izah etmek için ileri sürdü. Bu fi-
[23] kir, Kur'an'ın 'mensuh' ayetlerinden dolayı yabancı değildi; Muhtâr, bu fikri şeriat alanından tarih alanına nakletti.

Keysâniyyeden bazısı, âlemin ebediyen yok olmayacağını düşündü.[14]

Daha uzun zaman geçmeden, Hz. Peygamber'e yakınlığı olmayan kimseler, kendilerini Hz. Peygamber'in ailesinden

12 Nevbahtî, 25.
13 Nevbahtî, 37.
14 İbn Hazm, IV. 182.

biri tayin ettiği için, imam olduklarını iddia ettiler. İddialarında daha da ileri gittiler ve aşırılar (*gâli*) adıyla tanındılar; oysa gâli sözü her aşırı zümreye verilmiş olabilir.

Beyân b. Sim'ân et-Temîmî (119/737'de idam edildi), Hamza b. Umâre'nin taraftarıydı.[15] Müritlerinden bazıları, onun Ebû Hâşim b. el-Hanefiyye tarafından imam tayin edildiğini söylerken, bazıları da onu peygamber yaptılar. Temîmî ise *hâzâ beyân* (Âl-i İmrân, 3/138) sözlerini kendisine mal etti. Allah, insan şeklindedir ve zatı dışında her şey tamamıyla yok olacaktır (Kasas, 29/88). Biri gökte, öteki yerde olmak üzere iki ilah vardır; göğün Allah'ı daha büyüktür ve insanlar onun büyük olduğunu bilerek O'nu yüceltirler.[16] En büyük ismin kudretiyle Beyân, Venüs gezegenine başvurdu ve Venüs de ona cevap verdi. Kur'an'ın yaratılmış olduğunu söyleyenlerin ilkiydi.[17] Onun öğretisi hakkındaki daha sonraki haberler daha iyidir, fakat ayrıntılarda başkalarının görüşlerinden ilavelerde bulunduğu görülmektedir.[18]

Cenâhiyye

Bunlar, Ebû Müslim tarafından 130/748'de öldürülen Ali'nin kardeşi Ca'fer'in soyundan gelen Abdullah b. Muâviye'yi takip ettiler. Onlara göre, Allah'ın ruhu Âdem'e hulul etti, daha sonra peygamberlere, Ali'ye, oğullarına ve sonra da Allah olduğunu iddia edip kendisine ibadet edilen Abdullah'a yerleşti. Abdullah dedi ki: "Bilgi, kalbimde yer mantarı ve çimen gibi biter." Yeniden dirilmeyi reddettiler. Zira onlara göre âlem sona ermez. Şaraba ve diğer yasak şeylere cevaz verdiler.[19]

15 Taberî, II. 1610; Nevbahtî, 25.
16 el-Keşşî, *Ma'rifet er-Ricâl*, Bombay 1317/1899, 196.
17 İbn Kuteybe, *Uyûn el-Ahbâr*, Kahire 1343-1349/1925-1930, II. 148.
18 Allah, insan biçiminde nurdur. Bağdâdî, *Muhtasar el-Fark*, 134. Allah'ın ruhu peygamberlerde, sonra Ali'de, sonra İbnü'l-Hanefiyye'de Ebû Hâşim'de ve Beyân'da idi. Bağdâdî, *Muhtasar*, 145; Makrîzî, II. 352.
19 *el-Fark* ve *Muhtasar*'daki tarihî bilgi yanlıştır; çünkü Mugîre'nin taraftarlarını Nefsüzzekiyye olan Muhammed'in (145/762) ölümünden

Mugîre b. Saîd el-İclî,[20] Yahudi bir kadından büyü, el ça-
[24] bukluğu ve hileler öğrendi;[21] Allah'ın yüce adını bilen bir peygamber olduğunu iddia etti. İmam, Muhammed, muhtemelen Muhammed Bâkır'dı ve bazılarına göre o, Nefsüzzekiyye'dir.[22] Buna göre Allah, uzuvlara ve hikmetin kaynağı kalbe sahip olan nurdan bir kimsedir. Alfabenin harfleri Allah'ın uzuvlarının sayısıncadır; elif, büklümlü olduğu için Allah'ın ayağı durumundadır. Ölülerin geri dönmesi hakkında hiçbir fikri yoktur.[23] İçerisine pislik düşmüş olabilir diye su kullanmayı, hatta Fırat suyunu bile kullanmayı yasakladı.[24] Beyân'la birlikte öldürüldü.[25]

Ona göre Hz. Ali, ölüleri, Âd, Semûd ve diğer eski milletleri diriltebilir.[26] Onun özel bir yaratma nazariyesi vardı.[27] "Allah tek başına idi; nesneleri yaratmayı dilediğinde en yüce ismi söylerdi; bu bir tâc gibi başına düştü."[28] Bu konuda Allah'ın sözü şudur: '*Yüce Rabbinin adını tesbih et*' (A'lâ, 87/1). Sonra parmağıyla avucuna insanların iyi ve kötü amellerini yazdı. Kötü amellere kızarak terledi; terinden, biri tuzlu ve karanlık, diğeri parlak ve tatlı olan iki deniz meydana geldi. Denize baktı, suretini gördü ve onu yakalamaya gitti, fakat sureti uçup uzaklaştı. Suretten gözü çıkararak, ondan güneşi yarattı. 'Benden başka ilah olması uygun değildir,' diyerek sureti öğüttü. Bütün şeyleri iki denizden, puta tapanları ka-

sonra Abdullah b. Muâviye (130/748) ile buluşturur. Benzeri bir hikâye Harbiyye hakkında da anlatılır (Eş'arî, *Makâlât*, 22). Bunlara Tayyâriyye dendiği görülmektedir. Abdulhakîr b. Mûsâ, *Kitâbu'l-Gunye*, 1892, 165.

20 Becîle'nin mevlası. İbn Kuteybe, *Me'ârif*, 300.

21 Keşşî, 147.

22 Muhammed b. Abdullah el-Mehdî'dir. (ed.)

23 Onun fırkası Mugîre'nin Nefsüzzekiyye'den sonra imam olduğunu ileri sürdüyse de, ya şeyhlerinin ölümüne inanmadılar ya da onun yeniden dirildiğine inandılar. Nevbâhtî, 53 vd. İbnü'l-Esîr, onu Muhammed Bâkır ve Ca'fer Sâdık'la ilgili bulur (V. 155).

24 İbn Hazm, IV. 185.

25 Taberî, II. 1619 vd.

26 İbn Kuteybe, *Me'ârif*, 300.

27 Eş'arî, *Makâlât*, 7; Bağdadî, *Muhtasar*, 150; *Fark*, 230.

28 Bir başka okuyuşa göre, tâcının üzerine düştü. İbnü'l-Esîr, V. 155.

ranlık tuzlu suyu olandan, müminleri parlak tatlı suyu olan denizden yarattı.[29] O, insanların gölgelerini yarattı; bunlardan ilki Hz. Muhammed'di.[30] Zira '*Rahmân olan Allah'ın bir oğlu olsaydı, ona ibadet edenlerin ilki ben olurdum*' (Zuhruf, 43/81) buyurulmaktadır. Allah, Hz. Muhammed'i bir gölge- [25]
den ibaret olmasına rağmen bütün insanlara gönderdi. Göklerden Hz. Ali'yi himaye etmelerini istedi, onlar reddettiler; yeryüzünden ve tepelerden rica etti, onlar da reddettiler: son olarak insanlardan bunu diledi. Ömer, Ebû Bekir'e giderek himaye görevini yüklenip ona hıyanet etmesini söyledi. Ebû Bekir de bunu yerine getirdi. Bu konuda Allah'ın sözü şudur: '*Emaneti* (*sorumluluğu*) *göklere, yeryüzüne ve dağlara teklif ettik*' (Ahzâb, 33/72). Ömer dedi ki: 'Beni senden sonra halife yaparsan, Ali'ye karşı sana yardım ederim.' Bu konuda Allah şöyle buyurmaktadır: '*O, inkâr et dediğinde şeytanla aynı duruma düşer*' (Haşr, 59/16). Buradaki şeytan Ömer'di." Mehdî gelince, Cebrail ve Mikail köşeyle durak arasında (derhal) ona biat ederler. O, 17 kişiyi diriltecek, her birine en yüce adın birçok harfi verilecektir; onlar orduları hezimete uğratıp yeryüzüne hâkim olacaklar.[31]

Ebû Mansûr el-İclî (veya Abd Kays), Kûfe'de doğdu, çölde yetiştirildi; okuma yazma bilmezdi. Muhammed Bâkır'dan sonra imam olduğunu iddia etti.[32] *Kısf* olduğunu

29 Allah, Âdem'in sağ omuzuna vurdu ve cennet için yaratılan her hayat beyaz ve saf olarak ortaya çıktı. Allah dedi ki: "Bunlar cennet ehlidir." Sonra onun sol omzuna vurdu ve cehennem için yaratılan her hayat kapkara ortaya çıktı. Allah dedi ki: "Bunlar cehennem ehlidir." Taberî, *Tefsîr*, Kahire 1320-21/1902-3, IX. 72-73. Yazar bu hadisi tasvip eder görünüyor.

30 Allah'ın tek yarattığı şey Hz. Muhammed'in gölgesi idi; insanlar cesetlerinden önce yaratıldılar. Bağdâdî, *Fark*, 230.

31 Eş'arî, *Makâlât*, 9. Bu hikâyenin büyük bir kısmı İran kaynaklarından gelmektedir. Reitzenstein ve Schaeder, *Studien zum antiken Synkretismus*, 217; Şehristânî, *el-Milel*, 182; el-Bîrûnî, *Chronology of Ancient Nations*, İng. çev. E. Sachau, Londra 1879, 99.

32 Ca'fer Sâdık tarafından tayin edildi. Eş'arî, *Makâlât*, 24. İmam Muhammed Bâkır, ondan sonra Nefsüzzekiyye'dir. İbn Hazm, British Museum yazması, Or. 843, vr. 93 r.

(*Gökten düşen bir parça* (*kısf*) *görseler...*" Tûr, 52/44) göğe çıktığını, orada Allah'ın onun başını okşadığını (mesh ettiği)[33] ve ona Süryanice (veya Farsça), "Git, bu bildiriyi benden ilet," dediğini iddia etti. Sonra tekrar yeryüzüne gönderildi. Daha sonra dedi ki: Ali, öteki imamlar ve kendisi havari idiler. İlkin İsa, daha sonra da Ali yaratıldı. Havariler her zaman mevcuttu. Cennet ve cehennemi, onların insan olduklarını söyleyerek inkâr etti; gök Muhammed'in ailesi, yeryüzü ise Şiadır.

Hz. Muhammed vahiy, Ebû Mansûr ise *te'vîl* (yorum) getirdi. O, dinî vecibeleri ve mübah olan şeyleri sevilecek kişiler ve yasaklanan şeyleri de nefret edilecek kişiler olarak açıkladı.[34] Öğretisi ahlak kanunlarıyla bağlı değildi. Zira ona göre Allah, insanı güçlendiren hiçbir şeyi yasaklayamaz. Bildirildiğine göre, oğullarından altısı peygamber, sonuncusu ise mehdî olacaktır. Onlardan biri peygamberliği-
[26] ni iddia etti, mal üzerine mal koydu ve mallarını müsadere eden Halife Mehdî tarafından idam ettirildi. Ebû Mansûr, Yûsuf b. Ömer tarafından idam edildi.

Onun taraftarları, *Thug*lar[35] gibi, kurbanlarını boğarak veya kafalarını taşlarla kırarak öldüren, adam öldürmeyi kendilerine meslek edinen kimselerdi. Boğucular adını buradan alırlar. "Düşmanlarımızı çabucak cehenneme, dostlarımızı da cennete gönderelim," diyerek herkese saldırırlardı. Ahvaz'a geleceklerinden korkan Nazzâm'ın zamanında hâlâ faaliyetteydiler. Özellikle İcl ve Kinde kabileleri, bu fırkaya mensup oldukları için, kötü bir şöhrete sahiptiler.[36]

33 Aynı şey Yahudi Ebû İshâk hakkında söylenir. Makrîzî, II. 478.

34 Şehristânî, bu görüşü, dinin bir insana itaat etmek olduğu biçimindeki fikirlerine dayandırarak, genellikle Keysâniyyeye isnat eder, Şehristânî, 109.

35 Bunlar, XIX. yüzyıla kadar Hindistan'da faaliyet gösteren ve adam öldürüp soyarak geçinen bir dinî fırkanın üyeleridir (çev.).

36 *Journal of Indian History*, VIII. 41. Hasımlarından kırkını öldüren kimse cennete girer. Abdulhâkir b. Mûsâ, *Gunye,* 166.

Kâmiliyye

Şiadan birçoğu genel olarak sahabileri lanetledikleri hâlde, Kâmiliyyenin, Hz. Ali'ye ilk üç halifenin kendisini yerinden etmesine izin verdiği için, kâfir demesi ilginç bir husus olarak belirtilebilir. Bir başka garip şey de, bu fırkalarda kadınlara verilen üstün mevkiydi.

Meyle, Ebû Mansûr'un arkadaşı veya bakıcısı idi. Hamîde onların reisiydi ve hiç yeni elbise almayıp eskilerini tekrar tekrar yamayıp giymesiyle ün kazanan Leylâ'nın taraftarı olmuştu.[37]

İbnü'l-Hanefiyye, evlerinde aşırı kimselerin bir araya geldikleri iki kadına karşı bir uyarı ilan etti.[38]

Hattâbiyye (Meymûniyye)

Ebü'l-Hattâb Muhammed b. Ebî Zeyneb (138/755'de idam edildi) Benî Esved'in *mevlası* idi.[39] Onun öğretisi hakkında verilen bilgiler birbirine uymamaktadır. Belki de bu bilgiler iki ayrı merhaleyi işaret etmektedir. İmamlar peygamberdir; Allah'ın yaratıklarının kanıtlarıdır; her zaman biri konuşan, öteki ise sessiz olmak üzere iki imam mevcuttur. Hz. Muhammed konuşan, Ali ise sessiz imamdı; onlar hâlâ yeryüzündedir ve onlara itaat edilmesi gerekir. Ebü'l-Hattâb, Hz. Muhammed ve Ali veya Ca'fer tarafından atanmış, itaat edilmesi gereken bir peygamberdi. O, düşmanlara karşı yalan tanıklığa izin verdi.[40] Şâfiî dedi ki: "Yalana cevaz verdikleri için Hattâbiyye dışında hiçbir fırkanın delilini reddetmem."[41] Yine söylendiğine göre o ve

37 Câhız, *Hayavân*, II. 97; V. 170; VI. 129; *el-Buhalâ*, nşr. van Vloten, Leiden 1900, 39.
38 Taberî, II. 731.
39 İbn Hazm, II. 114.
40 İbn Kuteybe'nin *Me'ârif*'inde de 'düşmanlar' şeklinde geçiyor. Birkaç yerde "dostlar" biçiminde okunması anlamsız görünüyor.
41 İcî, *Kitâbu'l-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*, nşr. Soerensen, (V. ve VI. kısımlar), Leipzig 1848, 290.

Ca'fer tanrı idi; kendisi daha üstündü. *Lebbeyke Ca'fer* (emrindeyim) diye bağıran herkes Hâlid el-Kasrî tarafından
[27] yakılarak öldürüldü.[42] Kuşkusuz, taraftarlarından bazıları, onun öldürüldüğünü inkâr ettiler. Verilen bilgilerden birine göre ibadet fiillerinin gizli bir anlamı bulunduğunu ve zevahirin, imamı bilenleri bağlamadığını ileri sürdü.[43] Bu, bir tarih hatası gibi görünmektedir. Rivayet edildiğine göre, Ebü'l-Hattâb'ı Meymûn el-Kaddâh eğitti ve böylece bu fırkaya Meymûniyye adı verildi.[44]

Bu fırkalar kendi içinde gruplara bölünmüştü; birkaçı Ebü'l-Hattâb'dan kaynaklandı. Birine göre, onun uluhiyeti Ma'mer adında birine geçti; Allah'ın kendisi olan nur daha sonra melek olan Ca'fer'den Ebü'l-Hattâb'a ve ondan da Ma'mer'e geçer ve Ebü'l-Hattâb melek olur. Ma'mer yeryüzünün ilahı olarak göğün ilahına itaatkârdı.[45] Acaba bu, [Eflatun'un] sanatkâr tanrısını (*Demiurge*) mı hatıra getirmektedir? Bir başka rivayete göre, Allah'ın nuru Abdulmuttalib'de idi ve Ebû Tâlib, Muhammed ve Ali vasıtasıyla Ma'mer'e geçti; bunların hepsi de Allah'tır. Bu, düşmanca ortaya atılmış alaycı bir ifade gibi görünmektedir. Ma'mer namazı terk etti, nefislerin tenasühünü, âlemin sonu olmadığını ve bu dünyada cennetin mutluluk, cehennemin ise elem olduğunu ileri sürdü. Onu Bezîğ takip etti.[46] Bezîğ'in öğrencilerine göre Ca'fer, Allah'tır; fakat insanların gördüğü, Allah'ın kendisi değil, bir surettir.[47] Bütün insanlar vahye nail olurlar; nitekim vahiy, akla gelen her şeydir. Bazı insanlar Cebrail ve Mikail'den daha üstündür.[48] İnsanlar ölmezler, ancak ibadetleri mükemmelleşince cennete yük-

42 İsfahânî, XV. 121.
43 İbnü'l-Esîr, VIII. 21.
44 Keşşî, 225.
45 İbnü'l-Cevzî, 182.
46 İcî, 346.
47 İnsanların gördüğü Ca'fer ile Ebü'l-Hattâb'ın şeytan olması alaycı bir ifadedir. Nevbahtî, 40.
48 Krş. İcî, 346.

seltilirler. Onlar, akşam sabah ölülerini gördüklerini iddia ettiler; aynı fikirler başka şekilde şöyle ifade edilir: "Ölüm, bir bakıma şafakta onların nefislerinin uçmasıdır."[49]

Umeyr b. Beyân el-İclî[50] (Hâlid el-Kasrî tarafından idam edildi) insanların öldüğünü, fakat imam ve peygamber olan çocuklar bıraktıklarını kabul etti. Ca'fer'e ibadet etti ve peygamber olduğu iddiasında bulundu.

O veya ekolü, İsrailoğullarına öldürmeleri söylenen ineği, Hz. Âişe şeklinde yorumladı. Onlara göre şarap ve *meysir* (kumar), Ebû Bekir ile Ömer; *cibt* ve *tagût* ise Muâviye ile Amr b. el-Âs'tır.[51]

Bazılarına göre, Serrî, Ca'fer'in müminlere kudretli ola- [28]
rak gönderdiği bir peygamberdi (Kasas, 28/26 Musa). Onlar dediler ki: Ca'fer, barış ve Allah demek olan İslam'dır. Yahudilerin, kendilerinin Allah'ın çocukları ve dostları olduklarını iddia ettikleri gibi, onlar da İslam'ın çocukları idiler (Mâide, 5/18). Ca'fer'i hac merkezi olarak gördüler ki bunlar Hattâbiyye idi.[52]

Bazıları, bütün imamların Allah olduğunu ileri sürdü.

Şerî'î dedi ki: Allah, beş şahısta, Muhammed, Ali, Hasan, Hüseyin ve Fâtıma'da idi[53] ve beş karşıtı mevcuttu ki bunlar Ebû Bekir, Ömer, Osman, Muâviye ve Amr b. el-Âs'tı. Bazılarına göre, beş karşıtlar kısmen iyiydi, çünkü beş iyinin iyiliği onlar vasıtasıyla tecelli ediyordu; diğerlerine göre ise onlar tamamıyla kötüydü. Bazıları Selmân-ı Fârisî'nin Allah olduğunu ileri sürdüler.

49 Ahmed b. Sehl el-Belhî, *el-Bed' ve't- Târîh*, Paris 1899 vd., V. 129.
50 İsim şüphelidir.
51 Makrızî, II. 352.
52 Nevbahtî, 39; İbn Hazm, British Museum yazması, Or. 843, var. 93 r. Bir şahsın hac yeri olması hakkında bkz. Wigram, *The Cradle of Mankind*, 143.
53 Ya da Muhammed, Abbâs ve Ebû Tâlib'in üç oğlu olan Ali, Ca'fer ve Akîl (Abdulkâhir b. Mûsâ, 167).

İbn Hazm'ın küçümser bir şekilde işaret ettiğine göre, Bezîğ dokumacı, Ma'mer hububat tüccarı, Ömer ise saman satıcısı idi. Hepsi de Kûfeliydi.[54] Beyân'a Tebbân, "saman satıcısı" adı verildi.[55] Ca'fer'in taraftarları saman satıcılarıyla birlikte ortaya çıktı.[56]

Ebû Hâşim, kendi unvanını henüz çocuk olan oğlu Muhammed (28) için Abbasilerden Ali'ye verdi.[57] Abdullah b. Muâviye'nin taraftarları bu unvan konusunda Abbasilerle çekiştiler; böylece Ebû Riyâh (? bir Cenâhî) hakem tayin edildi. O, Abbasilerin lehine karar verdi ve ötekilerden çoğu da ona katıldı. Bu Muhammed imamdır, Allah'tır, her şeyi bilir, hayatı ve ölümü veren odur. Onlar Allah'ın kudreti olduğunu inkâr etmediler, yani hür iradeyi kabul etmediler ve 'meâd' konusunda kararsızdılar. Her kim imamı bilirse dilediğini yapabilir. Onlar, üç fırkaya bölündüler:

Ebû Müslimiyye

Bunlar Ebû Müslim'in imam olduğunu ve hayatta bulunduğunu veya Mansûr tarafından gönderilen bir peygamber olduğunu ve bütün gizli hikmetleri bildiğini belirttiler. İman, imamı bilmektir. Tespit edilmiş dinî farzları ortadan kaldırdılar.[58] Bunlar aynı zamanda "Hurremdîniyye" olarak da bilinir.

[29]

Ruzâmiyye

"Kendilerini ilk nesillere bağlı saydılar," bu ihtimal, onların sahabileri kâfir saymadıkları anlamına gelmektedir. Gizli olarak Ebû Müslim'e saygı duydular, Allah'ın ruhunun onda olduğuna ve öldüğüne inandılar.[59]

54 İbn Hazm, IV. 186.
55 İbn Kuteybe, *Uyûn el-Ahbâr*, Kahire 1343-1349/1925-1930, II. 148.
56 İsfahânî, XV. 121.
57 Nevbahtî, 37; Bağdâdî, *Muhtasar*, 37.
58 Eş'arî, *Makâlât*, 22.
59 Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, İstanbul 1346/1928, 328, 337; Eş'arî, *Makâlât*, 22.

Hureyriyye

Ebû Hureyre ismine nispetle bu adı alırlar. Bunlar gerçek Abbasi yanlısıydılar; Ebû Müslim'i yücelttiler, fakat Abbâs'ın tayin edildiği ve sonraki imamların onun ailesinden gelmesi gerektiği görüşündeydiler. Onlar gizli olarak "kendilerini ilk nesillere bağlı gördüler" ve onlardan hiçbirini küfürle suçlamadılar.

Râvendiyye

Bu Abbasi yanlıları (Hureyriyye) hemen hemen Râvendiyye ile aynıydı. Onların görüşleri hakkında iki rivayet vardır. Birine göre, Hz. Peygamber, imamlık görevi için Abbâs'ı ve soyunu vasiyet etti; imam onun ailesinden olmalıdır. Diğerine göre, İsa'da bulunan ruh, önce Ali'ye, daha sonra da imamlar vasıtasıyla İbrâhîm b. Muhammed'e geçti, dolayısıyla imamlar Allah'tır. Râvendiyye, Mansûr'a, kendilerini besleyen Rab adını verdi. Onlar tenasühe inandılar ve ahlak kanununu bağlayıcı saymadılar. Âdem'in ruhunun Ebû Müslim'i öldüren Osmân b. Nahîk'te olduğunu ve Heysem b. Muâviye'nin Cebrail olduğunu düşündüler.[60]

Gurâbiyye

Hz. Muhammed'in Allah olduğunu söyleyen bazı kimseler bulunuyordu; diğerleri Allah'ın hiçbir şey yaratmayıp bütün yaratma işini Hz. Muhammed'e bıraktığını söylediler.[61] Bazılarına göre Âdem'den itibaren bütün peygamberler Allah'tı. Gurâbiyye dedi ki: Hz. Muhammed, bir karganın ötekine benzediği kadar, Ali'ye benzediği için Cebrail bir hata yaptı ve vahyi yanlış kimseye iletti. Bazıları, bunun onun kabahati olmadığını söylediler; diğerleri ise onun kasten böyle yaptığını ileri sürdüler.[62]

60 Taberî, III. 129 vd. 418.
61 İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünne*, Bûlâk 1321/1903, I. 239.
62 İbn Hazm, IV. 183.

Ulyâ'iyye dedi ki: Ali, Allah'tır; Fâtıma, Hasan ve Hüseyin bir bakıma uluhiyeti onunla paylaştıkları hâlde o en yücedir. Hz. Muhammed ise onun kulu ve elçisidir.[63]

Nasriyye

Ürdün ve Tiberya civarında hâkim olan Nasriyye; Fâtıma, Hasan ve Hüseyin'i lanetledi çünkü onlar insan sure-
[30] tinde şeytandı. Dediler ki: Abdurrahman b. Mülcem insanların en faziletlisidir, çünkü Ali'deki Allah'ın ruhunu bedenin zulmet ve pislik karışımından kurtardı.[64]

Şamlı Ebû Hulmân, Allah'ın bütün güzel suretlerde bulunduğunu ileri sürdü.[65]

Ahmed b. el-Keyyâl'ın ekolü ve Karmatîler, İslam kelamının geçirdiği gelişimin dışında kalır; bu gelişim devrinin, her garip düşüncenin bazılarınca iyi karşılandığı bir kaynaşma devri olduğunu göstermek için yeteri kadar söz söylenmiş bulunmaktadır.

Burada, İmamîlerin daha mütevazi bir kolunun ele alınması uygun olur.

Zeydiyye

Bu adı, Kûfe'de isyana elebaşılık eden ve 122/740'da öldürülen Hz. Ali'nin torunu Zeyd'den alır. Bunlar, gerçek Şia ile diğer fırkalar arasında bir konumdadır ki "Zeyd'in Vâsıl b. Atâ'nın öğrencisi olduğu" sözü de bunu göstermektedir. Çoğu, Ebû Bekir ve Ömer'i meşru imamlar olarak tanıdılar; oysa Hz. Ali Müslümanların en iyisi ve imamlığa da en çok hakkı olandı. Bu, daha az faziletli olan bir kimsenin imam olabileceği şeklindeki görüşün kaynağı olmuştur. Bazıları buna şu şartı eklediler: "En faziletli olanlarca tavsiye edilirse..." Aynı zamanda iki imam bulunabileceğini kabul et-

63 Keşşî, 253.
64 İbn Hazm, IV. 188.
65 Bağdâdî, *Usûl*, 215.

tiler; Hasan ve Hüseyin'in neslinden imamlık için en uygun olan birini kabule hazırdılar ve bu imamlığı kılıçla ele geçirmeye çalıştılar.[66] Akıl, imamın gerekli olduğunu göstermektedir.[67] Büyük günah işleyenlerin ebediyen cehennemde kalacakları hususunda Hâricîlerle aynı fikirdeydiler. Öteki görüşlerle ilgili olarak aralarında önemli sayılabilecek ayrılıklara düştüler.

Bazıları dedi ki: İman Allah'ı bilmek, ikrar etmek ve cezalandırılacağı tehdidinde bulunulan günahlardan kaçınmaktır. Diğerleri imanın bütün iyi amellerin toplamı olduğunu ve cezalandırılacağı tehdidinde bulunulan günahların işlenmesinin küfür olmadığını belirttiler. Bazıları ictihada müsaade ederken bazıları ise etmedi. Bazıları, insanların fiillerini Allah'ın yarattığını kabul ettikleri için Cebriyyeye uydular. Bazıları da dediler ki: İnsanların fiilleri, kendileri tarafından iktisap edilip işlenmiştir. Bazıları dediler ki: Allah, ilimle bilir, iradeyle murîddir, hayatla [31]
hayy'dır (diridir) vb. diğerleri ise bunu inkâr ettiler.

Bunlar üç ana kola ayrıldılar:

Cârûdiyye

Hz. Peygamber, Ali'yi ismiyle değil, tasvir ederek tayin etti. Bu fırka, Ebû Bekir ve Ömer'i imam yapan sahabilere kâfir demek suretiyle Zeyd'den ötesine geçti. Bazıları dedi ki: Hz. Peygamber, Hasan ile Hüseyin'i tayin etti. Diğerleri de dediler ki: Hz. Ali, Hasan'ı, Hasan da Hüseyin'i tayin etti. Ondan sonra imamın, bu iki kardeşin çocukları arasından oluşturulan bir heyet tarafından seçilmesi zorunluydu.

66 İmamımız, kendi üzerine perde çeken biri değil, kılıcını kınından çıkaran biridir. Keşşî, 261 vd. "Uygun" fıkıhta bilgin ve müttaki olmayı içine alır, Fahreddîn er-Râzî, *Muhassal Efkâr el-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn*. Nasîrudrîn Tûsî'nin şerhiyle birlikte, Kahire 1323/1905, 180.

67 İcî, 297.

Mehdînin kimliği hakkında ihtilafa düştüler. Diğer iki kol ise Cârûdiyyeye kâfir dedi.[68]

Süleymâniyye

Bunlar Süleymân b. Cerîr'in öğrencisiydiler; ilk iki halifeyi kabul ettiler, ancak Osman'a kâfir dediler. İmamın seçilmesi gerekir ve iki iyi kişinin imamı seçmek için birleşmeleri yeterlidir. *Bedâ'* ve *takıyye* (tehlike anında dinin gizlenmesi) akîdelerini reddettiler; bunlardan ilki Şiaya özgüydü. Süleymân, *bedâ'* ve *takıyye* akîdelerini eleştirerek Şiadan birçok kişiyi ihtida ettirdi.[69] İmama isyan etmek küfürdür.

Bu sıralarda insanlar, açık bir Allah fikri oluşturmanın bazı güçlüklerini idrak etmeye ve O'nun kudretini, ahlaki niteliğiyle uzlaştırmanın kolay olmadığını anlamaya başlamışlardı. İlk dogmatik açıklamalar çocukça idi. Bu fırka, Allah'ın zulmedebileceğini veya yalan söyleyebileceğini ifade etmenin yanlış olduğunu ve bu şeyleri yapamayacağını belirttiler; çünkü O, zulmedemediği gibi yalan da söyleyemez. Yine, Allah'ın bir şeyi yapmayacağı açıklanmışsa (vahyedilmişse), O'nun bu şeyi yapıp yapamayacağını söylememeleri gerekir. Fakat bu konuda nass yoksa ve bu şey akla aykırı değilse onu yapabileceğini söyleyebilirler; çünkü onlar gaybı bilmezler. Ötekilere göre ise Allah hem zulmedebilir
[32] hem de edemez ve yapmayacağını bildiği şeyi yapabilir. Süleymaniyye, Allah'ın yapmayacağını bildiği şeyi yapabileceğini söylemenin caiz olduğunu ileri sürdü. Şu anlamda ki onu yapacak olsaydı, bu şey O'na malum olurdu. Soyut bir imkânı, şartlarla sınırlı bir imkânla açıkça uzlaştırmaya çalıştılar.

68 Cârûdiyyenin fırkaları mehdîler bekledi. Bazıları Nefsüzzekiyye olan Muhammed'i; ötekiler ise Tâlikân'da (219/834) isyan eden Muhammed b. el-Kâsım'ı; daha başkaları da Kûfe'de (250/864) isyan eden Yahyâ b. Ömer'i bekledi. Nevbahtî, 56 vd.

69 Nevbahtî, 56 vd.

Butriyye, Ebteriyye veya Sâlihiyye

Bunlar Kûfeli Hasan b. Sâlih b. Hayy'ın (167/783)[70] ve Kesîr en-Nevvâ'nın öğrencileridir. Bunlar adlarını Kesîr'in el-Ebter lakabından aldılar. İlk iki halifeyi tanıyarak dediler ki: Hz. Ali kendi isteğiyle biat ederek mevkiini başkalarına terk eden insanların en üstünü idi. Bir başka rivayete göre, Hz. Osman hakkında hüküm vermekten kaçındıkları hâlde, Hz. Osman, Talha, Zübeyr ve Âişe'yi reddettiler. Hz. Ali'nin soyundan herhangi biriyle isyana kalkışmak bir ödev olup, bu türden bir asi, imamdır.[71] Ayakkabıları mesh etmeyi,[72] (Şianın yasakladığı) hurma şarabı içmeyi ve yılan balığı yemeyi caiz gördüler. Nevbahtî, onlara, Ali taraftarı oldukları hâlde, bunu Ebû Bekir ve Ömer'e saygıyla birleştiren hadîs ehli adını veriyor. Onlar, cevherlerin arazlardan yoksun olabileceğini ve arazların daha sonra cevherde ortaya çıktığını, bilgi ve öteki faaliyetlerin ölüde bulunabileceğini düşündüler.[73]

Burada İmamîlerin ana fırkasına dönüyoruz.

Aşırı giden kimseler gelişigüzel nazariyelerin geliştirilmesiyle uğraştıkları hâlde, ılımlı kimseler ortodoks Şiiliği tesis ettiler. Hz. Ali'nin ailesinden hemen hemen her seçkin kişi, şu veya bu fırka tarafından, ya doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak tayinle imam olarak tanındı. Ayrıntılar sıkıcıdır.[74] Bazıları dedi ki: Din; imamı tanımaktan ve Hz. Peygamber'e verilen şeriatı muhafaza etmekten ibarettir. Diğerleri de dediler ki: Tek vecibe imamı bilmektir. Ona,

70 Bağdâdî, *Usûl*, 24.

71 Keşşî, 152.

72 Ayakkabıları mesh etme, namaza hazırlanırken ayakları yıkamak yerine ayakkabıları mesh etmek bazı şartlarda caiz midir? Garip bir durum olarak bu ibadeti ilgilendiren ayrıntılar İslam'da ayrılıkların bir işareti oldu. Kimi yasaklarken kimi de caiz gördü. Kelam kitapları bazı ehliyetli kişilerin görüşlerini ciddiyetle kaydeder.

73 Sem'ânî, *Kitâbu'l-Ensâb*, Leiden ve Londra 1902, vr. 348 a.

74 Bkz. Kitabın sonundaki Şii Fırkaları bölümü.

Allah tarafından kendisini bütün hata ve günahlardan kurtaran özel lütuf ihsan edilmiştir.

[33] Bazılarına göre o, her şeyi biliyordu; diğerlerine göre ise, dinî meselelerde yanılmazdır. Ali er-Rızâ'nın (203/ 818) sadece 7 yaşında bir oğul bırakarak ölmesi, bir çocuğun imam olup olamayacağı sorununu ortaya çıkardı. Bu sorun Mu'tezile kelamı açısından ele alındı. Allah, insanların bir çocuğa itaatini dilerse çocuğa sorumluluk yükleyebilir.

Bu, tasavvuru imkânsız bir şeydir. Yine aynı şekilde, bir çocuğun çapraşık bir hukuk meselesini çözme kabiliyeti de tasavvur edilemez. İmamın rüşd yaşına yakın olabileceğini kabul edersen nerede duracaksın? Beşikteki veya kundaktaki çocuklarını imam olarak kabul etmek zorunda kalıncaya kadar imamın yaşını küçültmen mümkündür.[75] Bununla birlikte bazılarına göre, beşikteki imamı bilmenin, peygamberi bilmeye eşit olmadığını söylemek küfürdür. Diğerlerine göre ise, bilgi herkeste müşterektir; bir kimse imamlardan veya başkalarından bilmek istediğini öğrenemezse kendi muhakemesini kullanabilir.[76]

İmamlara karşı duyulan saygı, onlara atfedilen bazı deyişlerinde en iyi biçimde görülür. Hz. Ali dedi ki: "İster doğuda ister batıda olsun hiçbir mümin bizden gizli değildir".[77] Ca'fer dedi ki: "Ali'yi seven kimse şarap içme konusunda affedilir (affı hak eder)."[78] Rızâ dedi ki: "Allah'ın sana bakmasını, senin de aranızda hiçbir perde olmaksızın O'na bakmanı istersen Hz. Muhammed'in ailesine ve onlardan yetkili olan birine kendini ada."[79]

İmamların keramet gösterebilecekleri hususu bazılarının inancıydı. Daha sonraları imamların bütün peygam-

75 Nevbahtî, 74.
76 Nevbahtî, 49 vd.
77 Keşşî, 68.
78 Keşşî, 185.
79 Keşşî, 181.

ber ve meleklerden daha üstün olduğu ileri sürüldü; onlar peygamberlerin sahip olduğu kitaplara, Musa'nın asasına, Süleyman'ın mührüne, Yusuf'un gömleğine,[80] gemiye, şeriat levhalarına vb. sahiptir.[81] Onlar, âlemin yaratılmasının amacıdır; Allah'ın bu ve öteki âlemindeki faaliyet vasıtalarıdır. Onlar aynı zamanda Allah ile insanlar arasındaki elçilerdir. Bütün iyiliklerin taşması onlarda başlar. Onlar bir bakıma ilahî olanın taşmalarıdır. Hz. Peygamber dedi ki: "Ben size iki kuvvetli şey bıraktım: Allah'ın kitabı ile Ehl-i Beytim."[82] Gaib imamın döneceğine inanç, Şianın mazbut akîdesinin bir bölümü hâline geldi.

İlk imamların yeni düşünce hareketlerinden hoşlan- [34]
madıkları hakkında bazı deliller vardır. Muhammed Bâkır dedi ki: Kur'an ne hâdistir (yaratılmıştır) ne de kadîm (öncesiz) yaratanın kelamıdır.[83] Ca'fer dedi ki: Kişi kendisini hidayete (doğru yola) götüremez, Allah onu götürür. Bu sebeple O'na şükretmelidir.[84] *Kıyas*, benim dinime ait değildir.[85] Allah, Kendisinin, yaratıncaya kadar nesneleri bilmediğini söyleyen Muhammed b. Müslim'e lanet etsin.[86] Âdem'in Allah'ın cevherinden bir şeye sahip olup olmadığı sorulunca Mûsâ Kâzım[87] şöyle dedi: Hiçbir iyi Müslüman (*sünnet* ehli) böyle bir şey sormaz.[88]

Yanılmaz imam yanında, kadîm bir Kur'an'a yer yoktu. Çeşitli İslam fırkaları ve aynı şekilde bid'at ehlinin Kur'an'a inanmadıkları hâlde, Kur'an'ı delil olarak kullandıklarını ve bununla hasımlarına galip geldiklerini gördüler; böyle-

80 Metinde İbrâhîm geçiyor.
81 Muhammed Bâkır el-Meclisî, *İ'tikâdât*, 1879, 294.
82 Meclisî, 288 vd.
83 Keşşî, 305.
84 Keşşî, 263, 375.
85 Keşşî, 125; krş. 155.
86 Keşşî, 113.
87 Şiada 7. İmam.
88 Keşşî, 306.

ce açıkça görüldü ki Kur'an'ın yorumlanması için yetkili bir kişiye ihtiyaç vardır.[89] Bu kişi ise imamdır. Aynı şekilde üçü dışında, bütün Şii fırkalar, Kur'an'ın tahrif edildiğine inandılar.[90] Aslında, Kur'an'da yedi kişinin adı zikredilir fakat Kureyş, Ebû Leheb dışında hepsini ortadan kaldırmıştır.[91]

Felsefi düşünceyi ilgilendiren bulanık birkaç iz mevcuttur. Görme, ışıkla gözün birlikte hareketinin bir sonucu olduğu gibi, bilgi de gözün kendisi olan nazar (akıl yürütme) ile ışığın kendisi olan imamın kelamının birleşmesinin bir sonucudur.[92] Bir tek kişinin haberi (*haber-i vâhid*) eylem için emin bir temel olmadığı gibi, bilgi için daha da çürük bir temel oluşturur.[93] Ca'fer'e atfedilen "Rahmete nail olursak O'nun rahmetiyle rahmete nail oluruz; cezalandırılırsak günahlarımızdan dolayı cezalandırılırız," sözleri Mu'tezilenin görüşüne aykırıdır.[94]

İlk mürşitlerden bazılarına göre yiyecek, ilaç, zehirler, ticaret ve sanatlar hakkında insanlara bilgi vermek için bir imama ihtiyaç vardır. (Tıbbın ancak bir peygamber tarafından keşfedilmiş olabileceği fikri yaygındı.) On İki İmamcılar (İsnâaşeriyye) imamın, aklın yüklediği vecibelerin yerine getirilmesine yardım etmek, akılla bilinen kötülüklerden kaçınmak, fazlalık veya noksandan dini korumak için
[35] bir lütuf olduğunu ileri sürdüler.[95] Allah'a karşı işlenen günah tövbe hâlinde bağışlanacak, insanlara karşı işlenen günah ise tazmin tövbeye yol açtığı takdirde affedilecektir.[96]

89 Keşşî, 264.
90 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 182.
91 Keşşî,187.
92 Fahreddîn er-Râzî, *Muhassal*, 27.
93 İmam el-Harameyn el-Cüveynî, *el-İrşâd*, nşr. ve Fr. çev. Luciani, Paris 1938, 236.
94 Keşşî, 147, asli günah görüşü, yani Hristiyan etkisi gizlidir.
95 Fahreddîn er-Râzî, *Kitâbu'l-Erba'în fî Usûlu'd-Dîn*, Haydarabad 1353/1934, 427.
96 Hillî, *Bâb el-Hâdî Aşer*, *A Treatise on the Principles of Shi'ite Theology*, İng. çev. W. M. Miller, Londra 1928.

Daha sonra Mu'tezilenin görüşü benimsendi, fakat kelamcılar Kur'an'ın yaratılmış olduğunu açıkça söylemekten kaçındılar.

Onlara göre, ezelî sıfatların varlığını ileri sürmek küfürdür; böyle bir şeyi ileri süren kimse Hristiyanlar gibidir.[97] Bazıları bütün bilgilerin ilhamla elde edildiğini söylediler.[98] Peygamber, hayatını kurtarmak için, kendisini kâfir gibi gösterebilir;[99] ne peygamber olmadan önce ne de olduktan sonra günah işleyebilir.[100] Müslüman ancak imamın rızasıyla doğru olanı emreder, yanlış olanı yasaklar.[101]

Sadece faziletli (*fâzıl*) bir kişinin arkasında namaz kılarlar,[102] hurma şarabı kullanmayı yasaklarlar[103] buna karşılık yılan balıkları onlar için tedirgin edici bir şeydir.[104] Bazıları dokuz kadınla evlenmeyi caiz görür ve Hüseyin'in kanından yetiştiği için lahanayı yasaklarlar.[105] Cehenneme giden bir kimse Allah'ın rahmetiyle oradan çıkarılabilir.[106]

HAVÂRİC

Başlangıçta Hâricîler, dar düşüncelerine rağmen samimiydiler; sonraları bozuldular; daha doğrusu, cinayet ve zorbalık yolunu benimseyenler kendilerine Hâricî adını verdiler. Bunlar oruç ve namaz ehli idiler; Kur'an tilaveti bazılarını çığlık nöbetlerine sokardı.[107] "Onların namaz ve

97 İcî, 30, 32.
98 Abdurrahîm el-Hayyât, *el-İntisâr*, nşr. Nyberg, Kahire 1925, 153.
99 İcî, 30-32.
100 İcî, 200.
101 İcî, 331; krş. İbn Hazm, *Fasl*, IV. 171.
102 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 176.
103 Sa'deddîn Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id en-Nesefiyye*, Kahire 1335/1916, 116.
104 Câhız, *Hayâvân*, I. 111.
105 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 182.
106 Muhammed b. Ubeydullah, *Beyânu'l-Edyân*, Schefer'n Chrestomathie Persane'i içinde, Paris 1885, 157.
107 İbn el-Cevzî, 270.

oruçları yanında, sizlerden her birinin namaz ve oruçları değersiz kalır; fakat imanları omuzlarını aşmaz." Bazıları onlara *cehennem köpekleri* adını verdi. Bunları her sınıftan insan oluşturmakla birlikte, onların düşünce ve hareket tarzlarının genel bir tavsifi yapılabilir.

Mirdâs, kendine özgü karakteri olan bir zâhiddi; Ziyâd'ın
[36] tahakkümü, onun Hâricî olmasına neden oldu. Bütün fırkalar onu kendilerine mal etmeye çalıştılar. Bid'at ehli, kendisini ihmal ettiği için, ona sahip çıktı. Şia, onun kendilerine mensup olduğunu iddia ettiler. Mu'tezile ise bir yandan takvası ve anlayışı dolayısıyla, bir yandan da genel vali, masumları suçlularla birlikte cezalandırmak istediğinde "*Hiç kimse başkasının yükünü taşımaz,*" (En'âm, 6/164) ayetini naklederek Ziyâd'a karşı çıktığı için ona sahip çıktı.

Mustavrid, namazını sürekli kılardı ve ateşli bir mücahitti. Sadece kendilerinin gerçek Müslüman olduklarına inandıkları için, başkalarına kâfir muamelesi yapıyorlardı ve onlara gösterdikleri sertlik, *zimmîler*e gösterdikleri yumuşalıkla tam bir tezat teşkil ediyordu. Bunlar karakter bakımından mutaassıp kimselerdi; fikirlerini mantıki sonuçlarına kadar götürdüler; birbirleriyle ve diğer Müslümanlarla münasebetlerinde anlayışa ve hoşgörüye yer vermediler.

Vâsıl ve bazı arkadaşları bir grup Hâricî ile karşılaştılar ve öldürüleceklerinden korktular. Vâsıl, arkadaşlarına, onlarla kendisinin konuşacağını söyledi ve Hâricîleri karşılamak üzere ilerledi; Hâricîler kim olduklarını sorunca "*Allah'ın kelamını işitmek için himaye dileyen kâfirler,*" (Tevbe, 9/6) ayetini okudu. Hâricîler, görüşlerini açıkladılar ve Vâsıl söylenenleri hem kendisi hem de arkadaşları için tek tek kabullendi. Hâricîler bundan sonra onları kendilerine kardeş edindiler ve kendilerine katılmaları hususunda ısrar ettiler. Vâsıl, "Öyle olmaz," dedi ve naklettiği ayetin so-

nunu getirdi: "Bizi emin bir yere götürmelisiniz." Onlar da öyle yaptılar.[108]

Onların en dar görüşlü fırkasına mensup olan biri, cariyesine kızarak, onu Hâricî olmayan birine sattı. Dostlarından bazıları hata ettiğini söylediler; diğerleri ise fikir beyan etmeyi reddettiler. İmamlarına başvurdular. İmam, adamın doğru hareket ettiğini belirterek, onu suçlayanlardan, hüküm vermekten kaçınanlardan ve nihayet eleştiricilerinden hemen *teberri* etmediği (uzak durmadığı) için adamın kendisinden teberri etti (onunla ilişkiyi kesti).[109]

Adamın biri, Sa'lebe'nin kızına evlilik için hazırsa ve Müslümansa ödeyeceği mehri düşünmediğini söyleyerek evlenme teklif etti. Kızın annesi, yetişkin olsa da olmasa da kızının Müslüman olduğunu ve İslam'ı kabule davet edilmesine gerek olmadığını belirtti. Talip, bu cevaptan tatmin [37]
olmadı, bu sebeple Sa'lebe evlenmeye engel oldu. İbn Acrad hikâyeyi dinledi ve kızın İslam'ı kabule çağırılması ve İslam'ı kabul edinceye kadar ondan teberri edilmesi gerektiğini belirtti. Sa'lebe buna muhalefet etti ve bu da aralarının bozulmasına yol açtı.[110]

Necde'nin[111] müritleri, onun Abdulmelik'e yazmakla ve keza başka hususlarda hata ettiğine karar vererek tövbe etmesini istediler. O da tövbe etti. Daha sonra onlar imamın tövbe etmesini gerektiren bir şey yapmayacağına karar vererek onu tövbesinden tövbe etmeye çağırdılar. O ise reddetti ve ayrılık baş gösterdi. Ünlü savaşçı Şebîb, karargâhını bir kilisede kurdu. Köylüler ondan kiliseyi terk etmesini istediler, çünkü kendisi zayıflara ve kendisine bağlı

108 İbn Kuteybe, *Uyun*, I. 196.
109 Bağdâdî, *Usûl*, 87; krş. Eş'arî, *Makâlât*, 110. Teberre'e; ilişkileri kesmek; teberri etmek, uzak durmak anlamına gelir. Hristiyanlıktaki aforozdan farklıdır.
110 Eş'arî, *Makâlât*, 112.
111 Necde b. Âmir. (ed.)

olanlara karşı nazik davrandığı hâlde, hükümet kuvvetleri zalimdi ve onları kendisini sakladıkları için öldürebilirlerdi. Necde, derhal kiliseyi terk etti ve köy dışında yerleşti.[112]

Onlar hasımlarına karşı koymak için hazırdılar. İbnü'z-Zübeyr'in askerlerine karşı koyuyorlardı. Mus'ab'ın yenilgisini ve ölümünü ilk duyanlar onlardı. Düşmana Abdulmelik hakkında ne düşündüklerini sordular. Onların cevabı: "Hata yapan ve aldatan biri," oldu. İki gün sonra yine sordular; aldıkları cevap şuydu: "Doğru yolda bir rehber."

Hoşgörülen yoksunlukları, onları düşmanlarının kötülüklerine maruz bıraktı ve Muhalleb bu zayıflıktan yararlandı. Onlara şu soruyu sorması için bir adam gönderdi: "İki kişi size katılmak üzere yola çıktı; biri yolda öldü; öteki sizin sınavınızdan geçemedi. Bu konuda nasıl hüküm verirsiniz?" Bazıları dedi ki birincisi mümindir, ikincisi ise kâfirdir; ötekiler ise her ikisinin de kâfir olduğunu söylediler. Bunu kötü bir tartışma izledi. Yine o, bir Hristiyanı, Hâricî reislerinden biri olan Katarî'ye gönderdi. Hristiyan, Katarî'nin önünde yere kapandı. Aralarında şöyle bir konuşma geçti:

Katarî: İbadet Allah'adır.

Hristiyan: Ben sadece sana ibadet ettim.

Bir Hâricî: O, Allah'a değil, sana ibadet etti: "*Siz ve Allah'tan başka taptıklarınız cehennemin yakıtıdır*" (Enbiyâ, 21/98).

Katarî: Bu Hristiyanlar İsa'ya tapınır ve bu tapınma onu incitmez.

[38] Hâricîlerden biri Hristiyanı öldürdü. Katarî ise onu azarladı ve tartışma başladı.

(Hâricîlerin bu tavrına) Müslüman bir eleştirici sert bir tutum takınmaktadır. Hâricînin kendisini süslediği dindarlık (*takvâ*), başkalarının kötü fiillerinin şerrini mübalağadan ibarettir. Buna karşılık o, kendi aşırılıklarına, insanları

112 Taberî, II. 934.

uğrattığı haksızlıklarına bakmaz; Allah'ın en kötü kişiye bile eza vermek istemediğini ve bütün insanların haklarının bulunduğunu unutur.[113] Onlarla savaşmanın meşru olduğunu düşünmeyen bir fakih yoktur. Hilsiyyenin reisi de Necde'yle[114] savaşmaya hazırdı.

Hâricîler İslam düşüncesinin birkaç konuda gelişmesine yardım ettiler:

İmamet Öğretisi

Onlar Hz. Ali'yi terk ettiler, çünkü Ali halifelik hakkındaki kararı insanlara bıraktı. Hâlbuki hüküm sadece Allah'a aittir. Bazıları, daha doğrusu Necde'nin taraftarları, insanlar kendi sosyal hayatlarını Allah'ın kitabıyla nasıl düzenleyeceklerini bildikleri takdirde imametin gereksiz olduğunu belirtmek suretiyle mantıki adımı attılar. Ne akıl ne de vahiy imameti gerektirir.[115] Bununla birlikte, çoğu bu ölçüde köklü bir tutum içinde değildi. Ebû Bekir ve Ömer'i, ayrıca hilafetinin ilk altı yılı sırasındaki Osman'ı kabul ettiler. Bu üçünden sonra İslam ümmeti, imam seçimi hususunda Kureyş'le sınırlı değildi; gerekli dinî bilgiye sahip olan herkes, hatta Habeşli bir köle bile imam olabilir. Bu görüş bir hadiste ifadesini buldu.[116] Ayrıca imam her zaman için hesaba çekilip gerekirse görevinden alınabilir.

İnsan Öğretisi

Sadece kendilerinin Müslüman olduklarını ve kendileriyle ihtilaflı olan herkesinse kâfir olduğunu ileri sürdüler. Başlangıçta Hâricîlere yakınlık duyma diye bir mesele yoktu. Bir kimsenin ileri çıkıp kötülüğe karşı cihada katılması gerekiyordu; böyle yapmadığı takdirde kâfirdi. Bunun sonucu olarak iman ve amel meselesi onları uğraştırmadı;

113 Câhız, *Hayâvân*, I. 103.
114 Câhız, *Beyân*, III. 88. İç savaşa katılmayanlar. *Hils*, eyer bezinden.
115 İbn Haldûn, *Mukaddime*, (3 cilt), nşr. Quatremere, Paris 1858, III. 26.
116 İbn Sa'd, VIII. 224.

onlara göre amelsiz iman yoktu. Daha sonra katı tavırları biraz yumuşadı. Bazıları *takıyye*ye, yani bir kimsenin açıklamak tehlikeli olduğu takdirde dinini gizleyebileceği hususuna cevaz verdiler.

Bundan 'İslam yurdunun' ya da kendilerinin tercih ettikleri üzere, 'tevhid yurdunun' genişliği meselesi doğdu. Aşırılar için bu yurt, Hâricîlerin yaşadıkları bölgeydi. Ezârika hasımlarının çocuklarını öldürmeyi uygulama alanına [39] soktu. Öteki fırkalar bunu tasvip etmemekle birlikte, çocukların bu dünya ile öteki dünyadaki durumu hakkındaki tartışmalar devam etti. Bazılarına göre, kendi isteğiyle İslam'ı kabul etmedikçe Müslüman anne babaların çocuğu Müslüman değildir. Kâfirlerin çocukları ise cehenneme gidecektir. Hristiyanların bu konudaki görüşü, bu fikirlerin gelişmesine yardım etmiş olabilir, ancak bunlar İslami bir temel üzerinde ortaya çıktı. Çocukların maruz kaldıkları acılar da açıklama yapılmasına neden oldu.

Amelsiz iman olmayacağına göre, büyük günahlar açıkça küfürdür ve bunları işleyenler ebediyen cehennemde cezalandırılır. Necde'nin taraftarları, küçük günahların belki cehennemde cezalandırılacağını, belki de cezalandırılmayacağını ve cezanın ebedî olmayacağını ileri sürdüler. Bu fırka aynı zamanda bilmeden işlenen suçlar meselesiyle karşılaştı ve bu meseleyi şu şekilde çözdü. Din iki kısma ayrılır:

a) Vacipler: Allah'ı ve O'nun peygamberlerini bilmek, Müslümanların mal ve canını gözetmek, kaba kuvvete kötü gözle bakmak ve genel olarak Allah'ın bütün vahyettiklerini kabul etmek.

b) Vacip olmayanlar: Yukarıdaki hususlar dışında kalan her şey, öğretilinceye kadar insanlara vacip değildir.

Hata yaparım diye düşüncesini ikinci sınıftakiler üzerinde kullanmaktan korkan bir kimsenin kâfir olduğunu belirtecek kadar ileri gittiler.

Hâricîler, bir ayırım yaparak şirki yani bir Allah'a inanmamayı, küfürden daha kötü saydılar. Aynı şekilde *küfr ni'me* ile *küfr şirk* (*küfrü'l-mille*) arasında da bir ayırım yaptılar. Kelimenin her iki anlamının bu ayırıma yardımcı olduğunu, birinci ibarenin 'kazanılan nimetlere karşı nankörlük etmek' ve ikincisinin ise 'gerçek küfür' demek olduğunu sanmak aldatıcıdır. Her ne olursa olsun, ikincisi çok daha ciddidir. Allah'ı bilmek, imanı küfürden ayıran tek şeydir.

Diğer Fikirleri

Onların kendilerine has bazı fikirleri vardı. Bazıları Yusuf'unki gibi müstehcen bir hikâyenin Kur'an'dan bir parça olamayacağını düşündüler. Bazıları da dediler ki: Müslüman olmayanlara bir peygamber gelecektir; gökte bir Kur'an yazılacak ve bölüm bölüm değil, bir bütün olarak ona vahyedilecektir. Bu kişi, Hz. Muhammed'in dinini kaldıracaktır. İster onda bir ister yirmide bir olsun, bir parça [40]
araziyle ödenen vergi üzerindeki bir ihtilaf, bir fırkanın doğmasına yol açtı. Bazıları dediler ki aslında sarhoşluk zararsızdır, ancak namazın ihmali gibi bir başka günahla birleştiğinde küfür olur. Şebîb, kadının imam olmasını caiz görmüştür.[117]

Daha sonraki Hâricîler siyasette olduğu kadar düşüncede de öncekilerden geniş ölçüde ayrıldılar; *istitâatın* (yapma gücünün) fiille birlikte mi yoksa fiilden önce mi olduğu hususunda tartışanların Şebîb ve Ezârika ile Abdullah b. Muâviye tarafında savaşanlar kadar az bir ortak yanları vardır.

Hür irade, Allah'ın iradesi ve Kur'an'ın yaratılmış olması hususundaki fikirler onlara atfedildi; fakat bunlar, Hâricîlerin özel görüşleri olmayıp Mu'tezile ile ilgili olan Bölümde, kendilerine uygun olan yerlerini alacaklardır.

117 Bağdâdî, 90.

Onların hepsi Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul ettiler.[118] Bir fırkaya göre, sabah ve yatsı namazlarından her biri, iki rekâttan meydana gelmektedir.[119] Bazıları dediler ki: Günahkâr birinin cezalandırılması, sonra tövbe etmesinin istenmesi gerekir; eğer reddederse öldürülmelidir. Allah'ı inkâr eden biri, bu inkârını ikinci kez yinelemedikçe mutlak kâfir değildir. Bazıları insana kozmik bir önem verdiler; çünkü "Allah sorumlu varlıkları yok etseydi, âlem mahvolurdu, zira Allah âlemi yalnızca onlar için yarattı; onlarsız O'nun sürekli varlığının anlamı yoktur."[120] Bazıları Allah'ın müminlere olan dostluğu ve kâfirlere olan düşmanlığının O'nun zatî sıfatları arasında bulunduğunu ileri sürdüler.[121] Onlar 'müminlerin icmâını' İslam'ın esaslarından biri olarak kabul etmediler.[122] Başlıca fırkalar şunlardır:

Ezârika

Bunlar adlarını Nâfi' b. Ezrak'tan (65/686) aldılar. Fırkanın doğuşuna sebep, Arap bir kadının bir mevaliyle evlenmesiydi; kadın da erkek de Hâricî idi. Kadının ailesi adama karşı çıktı; bunun sebebi, hiçbir yerde ifade edilmemesine rağmen, adamın muhtemelen Arap olmamasıydı.

Hz. Ali ve iki hakem mutlak kâfirdir. İslam ülkesi/diyarı
[41] küfür yurdu ve orada yaşayanların hepsi kâfirdir. Onlar ilk Hâricîleri kötülemezler. Kendileriyle aynı fikirde olmayan erkekleri ve çocukları görür görmez öldürürler ve kadınları tutsak ederler. Bütün büyük günah işleyenler kâfirdir ve ebediyen cehennemde cezalandırılacaklardır. Kâfirlerin çocukları cehennemliktir. Kendi görüşlerine katılıp açıkça isyana katılmayanlar kâfirdir. Onlara katılmak isteyen herkesin bir sınavdan geçmesi gerekir. Onlar Kur'an'ın lafzi

118 Eş'arî, 124.
119 Eş'arî, 126.
120 Şehristânî, 100.
121 Bağdâdî, 73.
122 Bağdâdî, 337.

anlamını hayat tarzı olarak kabul ettiler ve ictihada cevaz vermediler. Peygamberler günah işleyebilirler.[123]

Recm cezası ve namuslu erkeklerin (kadınların değil) iftiradan dolayı *kazfe* (iftira cezasına) tâbi tutulması gibi bazı uygulamaları reddettiler. Bir uzvun kesilmesi her çeşit hırsızlık için verilecek cezadır. Hayatları için güvenlik vadedilmiş kimselerle ahdi bozmak caizdir.

Necedât

Bunlar Necde'nin (72/693) taraftarlarıdır. Zina ve hırsızlık gibi günahlar şirk olmayıp küçük bir günahta ısrar etmek şirktir. Açık savaşa katılmak iyi olmakla birlikte katılmamak da caizdi. Kişi hem söz hem de fiilleriyle imanını gizleyebilir. Savaş yurdu (*dâru'l-harb*) için takıyye yurdu dediler; orada *zimmîler*i öldürmek caizdi. Başlıca görüşleri daha önce zikredilmişti.

İbâdiyye

İsimlerini Emevi Hanedanlığının sonlarında yaşayan Abdullah b. İbâd'dan aldılar.

Hz. Ali ile iki hakem 'yapılan iyiliklere karşı nankördüler'; kendileri dışında kalan Müslümanlar kâfirdir, ancak onlar müşrik değildir; onlarla sosyal ilişki kurmak ve evlenmek caizdir. Sadece sultanın ordugâhı savaş yurdu (*küfür yurdu*)dur. Müslümanlar sadece savaşta öldürülüp malları yağma edilebilir. İbâdîlerin görüşüyle kılıç arasında bir seçim yapma teklifini tasvip etmediler; ancak kötü bir imama her şekilde karşı konabilir. Büyük günah işleyen bir kimse *muvahhid*dir, kâfir de mümin de değildir. [42] Peygamber'in peygamberlik iddiası ve şahsiyeti, görevlerinin yeterli delilidir; başka bir delil beklemeden insanların

123 İcî, 218. Bütün peygamberler günah işleyebilirler; günah ise küfürdür. Tahânevî, *Keşşâf Istılâhâti'l-Funûn* (Dictionary of Technical Terms), nşr. Sprenger, Kalküta 1854 vd., 1048.

onu izlemeleri gerekir.[124] İbâdiyye kâfirlerin çocuklarının kaderi hakkında fikir yürütmedi; müminlerin çocuklarına babalarına davranıldığı gibi davranıldı. Kendileriyle aynı fikirde olmayanların tanıklığı hukuken caizdir.

Daha sonraki zamanlarda çeşitli kaynaklardan gelen fikirleri benimsediler. Tövbenin, sadece bilmeden günah işleyerek derhal tövbe edenlere yararı olduğu fikri onlara özgüdür.[125] Nükkâr'a göre, Allah'ın isimleri hâdistir (yaratılmıştır). Bütün ahlaki fiiller yok olunca, âlem sona erecektir.[126]

Allah'ın daima, olacağını bildiği şeylerin olacağını, olmayacağını bildiği şeylerin de olmayacağını irade ettiğini ileri sürdükleri söylenir.

Sufriyye

Ziyâd b. el-Asfar'ın adına nispetle bu adı alırlar. Hâricîlere karşı çıkan herkes müşriktir. Açıkça ortaya çıkmayanlar (*kaade*) kâfir değildir. İslam ülkeleri şirk yurdudur. Bunlar çocukların öldürülmesine cevaz vermediler; bir başka rivayete göre, onları cehennemlik de saymadılar. Bilmedikleri bir kimsenin arkasında namaz kılarlar. Gizlenme (*takıyye*) yurdundaki diğer Müslümanlarla kadınlarını evlendirdikleri hâlde, Hâricîliğin hâkim olduğu yerde böyle yapmadılar; imanın amelde değil, sözde gizlenmesini (*takıyye*) caiz gördüler. Her büyük günah şirktir ve şeytana tapınmaktır. Söz gelişi, namazın ihmali gibi Kur'an'da ceza tayin edilmeyen günahlar küfürdür. Suçlu kâfir olmayıp onun yetkili kimse tarafından cezalandırılıncaya kadar

124 Bağdâdî, *el-Fark*, 210; *Usûlu'd-Dîn*, 175; Eş'arî, *Makâlât*, 106.

125 *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen* (*MSOS*), (1899), II. kısım 2, 57.

126 Bu, Hristiyan ve Yahudiler arasında âlemin insanlar için yaratıldığı biçimindeki ortak inançtan çıkarılan mantıki sonuçtur. A. Harnack, *Dogmengeschichte*, (4 cilt), Frieburg 1886-90, 36; H. Malter, *Saadia Gaon, His Life and Works*, Philadelphia 1921, 212.

imanı vardır. Zina yapanlar hakkında fikir beyan etmediler. "Belki de Allah böyle düşünmese de kendimizi Müslüman sayarız" (şeklinde düşünürler.)

MÜRCİE [43]

Bir Hâricî, kendi fırkasının doğru ve ötekilerin cehennemlik olduğundan emindi; Mürcie[127] ise karşıt görüşe yönelerek, herkes için ümit olduğunu ileri sürdü. Bu hareket, Abdullah b. Ömer gibi mutedillerin görüşlerinin geliştirilmesinin bir sonucuydu ve Hâricîlere karşı bir tepki olması da muhtemeldir. Derli toplu bir mezhep değildi; bazı konularda aynı şekilde düşünen herkese bu ad verildi; bu sebeple Cebriyyeden Cehm, Mu'tezileden Gaylân bu zümreye dâhil edildi. Şia dışında bütün fırkaların taraftarları bu damgayı taşır. Bildirildiğine göre, İbnü'l-Hanefiyye fırkanın ilk şahsiyeti idi; çünkü o şöyle demiştir: "Hz. Peygamber dışında, babam Ali de dâhil olmak üzere bir kimsenin güvenilir ve cennet ehlinden olduğuna tanıklık etmem."[128] Bir başka rivayet, Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ı bu mezhebin ilk temsilcisi sayar; onun bu görüş hakkında eser yazdığı söylenir.[129]

Şehristânî, Hasan'ın sadece Sünniliğin müsaade ettiği ölçüde bir Mürciî olduğuna işaret edecek kadar ihtiyatlıdır.

Bu mezhebin doğuşunda siyasetin bir ölçüde payı vardı; bu mezhep taraftarları Hz. Ali ile Osman hakkında hüküm vermekten kaçındılar; kâfir olduğunu söylemek şöyle dursun, birinin ötekine üstün olduğunu söylemeyi bile reddet-

127 Bu ad hususunda üç açıklama ileri sürülür. Bu ad, "ümit"le ilgilidir ve "herkes için ümit olduğunu söyleyenler" anlamına gelir; "ertelemekle" ilgilidir ve "hükmü erteleyenler" anlamına gelir; aynı şekilde Hz. Ali'yi Hz. Peygamber'den sonra dördüncü sıraya koyarak, "Ali'yi erteleyenler" anlamına da gelmektedir. "Amelleri imanın aşağısına yerleştirmek" anlamına gelmesi ise kelamcıların bir uydurması gibi görünüyor.

128 İbn Sa'd, V. 68.

129 İbn Sa'd, V. 67, 241; Şehristânî, *el-Milel*, 106.

tiler ve kararı (hükmü) Allah'a bıraktılar.[130] Bir kimseden Hz. Ali'den nefret eden bir Mürciî şeklinde söz edildiğinde bu, belki de onun Ali'yi Ebû Bekir'den üstün görmeyi reddetmesinden daha başka bir anlama gelmez. Muhammed b. Sîrîn, insanların en Mürciîsi ve insanlarla alakalı hüküm vermede en soğukkanlısı olarak isimlendirilir. Devlet başkanı hakkında hüküm vermedikleri gibi, hiçbir Müslüman hakkında da hüküm vermediler; din bir vicdan meselesi idi ve sadece Allah onun sırlarını bilmektedir.

Hâris b. Süreyc

Hâris b. Süreyc bu mezhebe mensuptu. Bir Arap Müslümanın başka ırktan bir Müslümandan daha iyi olmadığı noktasından hareket etti ve Müslümanlara karşı kâfirlerle savaşmak hususunda karar kıldı. Bir şair ona amellere bağlandığını hatırlatır ve Mürciîlerin kelamı kendisini bir
[44] müşrik hâline soktuğu için onu kâfirlerle savaşmaya teşvik eder.[131]

Akîdesi: İman gerekli olan tek şeydir; kâfir değil, mümin onun sahibidir. İman varsa günahlar hiçbir zarar vermez; mevcut değilse erdemli fiillerin yararı yoktur. Sünniler dediler ki: Mürcie amelleri imanın aşağısına yerleştirir; Kerrâmiyye dedi ki: Onlar amellerin gerekliliğine inanmazlar. (Onlar tarafından) iman birkaç şekilde tanımlanmıştır.

Yûnus

İman Allah'ı bilmek, sevmek ve O'na teslim olmaktır; bunlara sahip olan kimse mümindir. Kibir, şeytanı kâfir yapmıştır. Daha başka bir iyi nitelikten yoksunluk imana zarar vermez. Şehristânî'ye göre o, bilgi ve iyi amellerin değil, sevgi ve ibadetin mümini cennete götüreceğini ileri sürmüştür.

130 İbn Sa'd, VI. 214.

131 Taberî, II. 1575, vd.; krş., Gabrielli, *Il Califfato di Hisham*, İskenderiye 1935, 53.

Ebû Şemir[132]

İman Allah'ı bilmek, sevmek ve kalben ona teslim olmak, dille ikrar etmektir; peygamberler O'na tanıklık etmek için gönderildiklerine göre, aynı şekilde onlara da inanılması gerekir. Bir bütün olarak bunlar imanı oluşturur; tek tek onlar iman olmadığı gibi, onun parçaları da değildir. İman, vahyin konusunu bilmeyi öngörmez. Ebû Şemir'in Allah ve hür irade hakkındaki akîdesiyle ihtilaf hâlinde olanlar kâfirdir.

Ebû Sevbân

İman Allah'a ve resullerine şehadet etmektir. Aklın zorunlu olduğunu bildirdiği fillerle yapılmasının zorunlu olmadığını söylediği fiiller imanın parçası değildir.

Gassân

Gassân[133] b. Ebân el-Kûfî. İman, Allah'ı, resulünü ve genel olarak vahyi bilmek ve ikrar etmektir. Bundan dolayı bir insan, Kâbe'yi haccetmesinin farz olduğuna inandığı hâlde, Kâbe'nin Hindistan'da bulunduğunu düşünebilir. İmanın dereceleri yoktur, bölünemez, ne artar ne de eksilir. Bir başka rivayete göre, artabilir, fakat azalamaz.

Ebû Muâz et-Tevmenî

İman, küfürden koruyan şeydir; her biri tek başına ne iman ne de imanın bir parçası olan birkaç haslettir.[134] Bu hasletlerden birinin ihmali küfürdür. Büyük günahlar küfre sebep olmaz. İş dolayısıyla veya zevk için dinî bir vecibenin ihmali fıska götürür; aksi takdirde böyle bir ihmal, onu teşvik eden ruhtan ötürü küfürdür. [45]

Mürcienin fikirlerinin bir özeti Sâbit b. Kutne'nin (110/728) bir şiirinde yer alır. Açık olanlarını bir yana bı-

132 Nazzâm'ın çağdaşI. Câhız, I. 89.
133 Sem'ânî, *Ensâb*, vr. 408; Bağdâdî, 191.
134 Sem'ânî'ye göre (*Ensâb*, vr. 112 vd.), "imanın cüzleri" (parçaları) görüşü Ebû Şemîr'inkiyle aynıydı.

rakırsak akîdesi şöyledir: Şüpheli olan bir şey hakkındaki hükmün ertelenmesi gerekir, kendilerine Müslüman diyen herkes Müslümandır, şaşkın ve asi hakkında vahyedilenlere inanılmalıdır (*va'îd*), Müslüman kanı ancak nefs savunması sırasında dökülebilir, âdil olan Allah'ın buyruğunu hiçbir şey değiştiremez. Allah'tan korkan kimse doğruların hakkı olan mükâfatı elde edecektir. Ali de Osman da ödüllendirilecekler, herkes yalnız Allah'la buluşacaktır. İctihad hakkını kullanan her Hâricî hatalıdır.[135]

Bunlardan bazıları akılcı bir din anlayışından daha fazlasına sahiptiler: Dinin yeri kalpte, yani zihindedir, fakat din aynı zamanda duygu ve fiil demektir. Onlar bu dinî esasa iman adını verdiler. İman, tahlil edilebilir, ancak parçalara ayrılmaya çalışıldığında, iman olmaktan çıkar. Bazılarına göre iman, müminle kâfir arasındaki ayırımı ortaya koyduğu için, bir insan ya ona sahiptir ya da değildir. Öyleyse iman sürekli olmalıdır; imanda derece diye bir şey yoktur. Diğerleri, imanın artmasından söz eden Kur'an ayetlerinden (Enfâl, 8/2; Tevbe, 9/124; Ahzâb, 33/22) hareket ederek onun artabileceğini, fakat azalamayacağını kabul ettiler.

Bazılarına göre ise iman hem artabilir hem de eksilebilir. Bazılarının bildirdiğine göre, böyle bir şey zorunlu değildir.

Bazıları da dediler ki: Bütün günahlar büyük günahtır; çünkü onların hepsi de Allah'a karşı isyandır;[136] diğerleri ise büyük ve küçük şeklindeki mutat günah ayırımını muhafaza ettiler.

135 İsfahânî, (2. baskı), XIII. 50. 48. sayfada "*müctehid* doğrudur" sözleri kullanılır, fakat kelami bir anlamda değil. Bu kullanış yukarıdaki ibarenin kelami anlamda "ictihad yapma hakkı" biçiminde yaygın olduğunu hatıra getirmektedir.

136 Kelam kitaplarında "isyan" (ma'siyyet) günah yerine kullanılan yaygın terimdir.

Bazıları peygamberlerin büyük günah işleyebileceğini söylediler. Ceza hususunda ihtilaflar ortaya çıktı. Müslümanlar ebedî olarak cehenneme gönderilebildikleri gibi, peygamberlerin şefaati ile bir zaman sonra serbest bırakılabilirler veya cehennem dışında cezalandırılabilirler. Mukâtil b. Süleymân'ın bildirdiklerine göre, günahkâr bir Müslüman kıyamette cehennem üzerinde kurulacak köprüde cezalandırılacaktır.

Sıcaklık ve alev ona ulaşacak ve sıcak ateş üzerindeki [46]
tavada patlayan darı gibi günahının ölçüsüne göre acı çekecektir. Allah bir kimsenin günahını affetseydi, aynı derecedeki bütün günahları affetmek zorunda kalırdı. Onlar tövbenin büyük günahları silip götürdüğü hususunda aynı görüşteydiler; tövbenin Allah'ın lütfunun eseri mi yoksa insanın hakkı mı olduğu üzerinde durdular. Allah'ın 'zorunlu' olduğunu söyleyenler sadece Mu'tezile değildi. Bazılarının bildirdiklerine göre, şirk dışında her şey affedilecektir. Bazılarına göre ise namaz bir zayıflık işaretidir, çünkü imanı kuvvetli olanlar namaz kılmazlar.[137] Ubeyd adında birine göre, Allah'ın ilmi, kelamı ve dini daima zatından başka bir şeydir ve Allah, insan şeklindedir. (Bu dönemde) kelam henüz emekleme aşamasındaydı.[138]

Daha sonra bu isim (Mürcie ismi) başka bir anlam kazandı. Makdisî, Hazar Denizinin güneyindeki dağlarda mescitleri olmayan, cünüp olduktan sonra yıkanmayan, fakat devlete her sene büyük paralar ödeyen ve tevhidci olduklarını iddia eden kimselerle karşılaştı. Bunların Mürcie olduğu ittifakla kabul edildi.

Ebû Hanîfe

Nu'mân b. Sâbit (150/767 veya bir sonraki yıl) bir fıkıh mezhebinin kurucusu olmasının yanında, kelamın geliş-

137 Muhammed b. Ahmed Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, İstanbul 1936, 112.
138 İcî, 359 vd.

mesinde önemli bir yeri vardır. Bununla birlikte onun öğretilerini taraftarlarınınkilerden ayırmak güçtür.[139] Kelamı bir din adamı ruhuyla ele aldı; pek çok düşmanı, onun sözlerini dış görünüşüyle olduğu gibi kabul ettiler. Ona atfedilen sözlerin doğru olduğu veya düşmanları tarafından ona nispet edildiği ya da dostları tarafından düzeltildiği hususunda karar vermek kolay değildir.

Bir kimse, Kâbe'nin Mekke'de olduğunu bilmese de mümindir.

Ebû Bekir'in imanıyla şeytanınki eşittir.

Benim imanım Cebrail'in imanıdır.

"Abdest imanın yarısıdır," o hâlde imanın kâmil olsun diye iki defa yıkanmalısın.

Bir kimse şu ayakkabıya ibadet eder ve onunla Allah'a yaklaşırsa bunda hiçbir kötülük görmem.

Dinine inceliği sokmayan birinin sözlerine nasıl kulak verebilirim?

Namaz dinin parçası değildir.

[47] "O, bir öğretmendi, iyi olanı aldık ve kötü olanı da terk ettik," denmesi şaşırtıcı değildir. Bir dostunun yaptığı düzeltme de şöyledir: "Kâbe'nin Mekke'de olduğunu bilmeyen kimse kâfirdir."

O, Mürcie reislerindendir ve öğretisi kendisine özgüdür. İman sadece kalptedir; resulüne ve ona indirilene inanmak veya bunları bilmektir. İman bölünemez. Çelişik ifadeleri karşılaştırmak suretiyle şu neticeye varabiliriz: İmanın özü herkeste aynıdır, fakat yoğunluk bakımından değişebilir.[140] İman lehindeki deliller onun bir parçası değildir. Ameller de imanın bir parçası değil ancak imanın işlemesi-

139 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh Bağdâd*, XIII. 324 vd.

140 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere, el-Musâyere fî'l-Akâidi'l-Münciyye* yanında, Kahire 1317/1899, 2, 17, 41.

ni sağlayan vasıtalardır. Sadece Hz. Peygamber zamanında vahiy yeni vecibeler yüklerken iman, amellerin ilavesiyle artabilir.[141] Ebû Hanîfe (150/767), bütün amel eden Müslümanları mümin kabul eder ve kötü kişilikli birinin ardında namaz kılardı.

Allah yaratmaya başlamadan önce de yaratıcıydı.[142] Sadece O, Kendi mahiyetini bilir.[143] O'nun emri âlemi idare eder.[144] Allah, insanın tasarrufunda olan istitâatı veya onların fiillerini yaratır.[145] İstitâat iyi bir fiili ya da kötü bir karşıtını meydana getirebilir.[146] Eğer Allah, peygamberler göndermeseydi insanların O'nu yaptığı işleri göz önüne aldıktan sonra akılla bilmiş olmaları gerekir.[147] Kâfirler de nimete nail olurlar.[148] İctihad yapıp hakikati bulan kimse önce hakikati aradığı, sonra da onu bulduğu için çifte sevaba nail olur.[149] Ona çelişkili sözler isnat edilmiştir: "Kötünün kötülüğünün sana zararı olmaz," ve "Allah'ın lütfuna nail olanlar, aşağılık kimselerin fiilleriyle aşağılanabilirler."[150] Kâfirlerin çocuklarının cennete mi yoksa cehenneme mi gidecekleri hususunda karar veremedi.[151] Cennet ve cehennem yaratılmış olsaydı onlar yok olurlardı. Bazıları dediler ki: Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ilk ileri süren oydu; ancak daha sonra bu fikirden vazgeçti. Zalim imama

141 Taftâzânî, *Şerh*, 129.
142 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 85.
143 Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, 312.
144 Allah bekâ sıfatıyla bâkîdir (Hasan b. Abd el-Muhsin, *er-Ravdat el-Behiyye*, Haydarabad 1322/1904, 66) sözü tarihî bir yanılgı gibi görünüyor.
145 Ebû Hanîfe, *Fıkhu'l-Ekber*, Haydarabad 1321/1903, 11; Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, 312.
146 Taftâzânî, *Şerh*, 106.
147 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 157.
148 Muhammed b. Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *İthâf es-Sâde*, Kahire 1311/1893, II. 9.
149 İbn Hazm, *Fasl*, III. 247.
150 Hasan b. Abd el-Muhsin, 8; Ebû Hanîfe,14.
151 Muhammed b. el-Hûman, *Musâmere*, 234.

karşı isyan caiz değildir.[152] İmamın Kureyş'ten olması gerekir.[153] Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'le savaşmakta haklıydı.[154]

[48] **MÜCESSİME**

Sonraki yılların Sünni Müslümanları bazı ilk düşünürleri, dinlerini ifadeye çalışırken Allah'ın insana benzediğini veya bir cismi olduğunu belirten sözler kullandıkları için suçladılar. Bu kimseler bir mezhep meydana getirmediler, nitekim onlardan çoğu Şiaya mensuptu. Makrîzî'nin yaptığı gibi, onların Mu'tezileye karşı bir tepki olarak ortaya çıktıklarını söylemek yanlıştır. Onlar ilk İslam'ın birçok cephelerinden birini oluştururlar ve imana, akla uygun bir anlam verme girişimlerinden birini temsil ederler.

Kur'an'da bildirildiğine göre Allah, arş üzerine kurulmuştur, nurdur, yüzü, gözleri ve elleri vardır. Bu sebeple en açık yol, O'nun şekli ve uzuvları olan bir cisim olduğunu söylemekti. Dâvûd el-Cevâribî, herkesden daha ileri giderek O'nun uzuvlarının ayrıntılı bir listesini verdi. İkinci adım, bu terimlerin, Allah'a izafe edilmesinin, insanlara izafe edilmesinden ayrı bir anlama geldiğini söylemekti. Bundan dolayı O, nesnelerde bulunmadığı gibi arş üzerinde de değildir, ancak onun üstündedir. Arş üzerinde olsaydı ona temas etmesi gerekir. Bazıları dediler ki: Allah onu (*arşı*) kapladığını; bazıları ise onu tamamen kaplamadığını, çünkü onun üzerinde Hz. Peygamber'i de yanına oturtması için yer bulunduğunu söylediler.

O zaman arşın Allah'a destek olup olmadığı soruldu. Kur'an, arşı taşıyan meleklerden söz eder (Hâkka, 69/17). Bazılarına göre melekler, Allah'a destek olmazlar. Söylendiğine göre Allah, öfkelenince ağırlaşır ve bir deve eyeri gibi ağırlığından arş inler. Diğerleri ağırlaşan şeyin Allah olma-

152 Muhammed b. el-Hûman, *Musâmere*, 278.
153 Nevbahtî,10.
154 Nevbahtî, 14.

yıp arş olduğunu açıkladılar. Arşı sekiz meleğin mi yoksa sekiz cins meleğin mi taşıdığı hususunda ihtilafa düşüldü.

Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî

Bişr b. Mervân'ın mevlasıydı, ancak Şiaya mensuptu. Onun görüşü şöyledir:

Allah: Allah, beş ayrı duyusu, uzuvları ve siyah nurdan kara saçı olan bir insan suretinde, yayılan beyaz bir nurdur. O'nun üst yanı boş, alt yanı ise doludur; muhtemelen bu, *samed* sözü için bir anlam bulma girişimidir. O'nun kalbi hikmetin kaynağıdır; nasıl su kaynaklardan çıkarsa hikmet de O'nun kalbinden öyle çıkar.[155] Allah hareket eder ve bu hareket, iradedir ve irade edilen şeyin yapılmasıdır.

Tabiat: Âlem sadece cisimlerden ibarettir. [49]

İnsan: Yapılan her şey cisimdir; insanların fiilleri, hareketleri ve sükûnları cisimdir; bu sebeple insanlar cisimleri yaratabilir. İstitâat bir cisim, failin bir parçasıdır; fiilden öncedir ve bütün sağlıklı insanlar ona sahiptir. Diğerleri ise onun bütünüyle dolu olduğunu söylediler.

Mukâtil b. Süleymân

Mürcienin önderlerinden biri olan Mukâtil b. Süleymân, Cehm'in Horasan'daki çağdaşıydı.[156] Allah'ın insan suretinde bir cisim, et ve kandan ibaret olduğunu söyledi. Bazıları da dediler ki: Allah üç boyutludur; rengi olmakla birlikte tadı, kokusu ve dokunması yoktur; belli bir yerdedir ve yaratma fiilinden sonra oraya buraya hareket etmektedir. Allah her yerdedir, onları doldurup taşar, sonludur, fakat her şeyden daha büyüktür.

Yine O, âlemle aynı ölçüdedir ve insanlar O'nun ne kadar büyük olduğunu bilemezler. Bazıları O'nu ruhani bir cisim olarak kabul ettiler, bazıları da sonsuz olduğunu, fakat

155 İbnü'n-Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist*, nşr. Flügel, Leiden 1871, 177, n. 2.
156 İbn Hazm, IV. 205.

cisim olmadığını düşündüler. Bazılarınca O, mekândır, sonsuzdur her şey O'ndan var olur. Bir başka fikir de şudur: O, bir yerde olmayıp nerede ise oradadır. O'nun, her şeyi denetler anlamında, her yerde olduğu söylenir yahut O'nun zatı her yerdedir. Veya Allah bir insan olarak, Cebrail'in Hz. Muhammed'e göründüğü gibi görünebilir. Bu görüşün aşırı bir şekli şudur: İnsanlar Allah'ı bu âlemde görürler, sokaklarda O'nunla karşılaşabilirler. O'na dokunabilir, elini tutabilir. O'nu ziyaret edebilir ve O da onları ziyaret edecektir. Çoğuna göre Allah görülecektir.

Bazıları dediler ki: Allah'ın kudreti ve diğer sıfatları şey değildir, zira şeyler cisimdir. Başlangıçta O'nun bilgisi, kudreti vs. yoktu, fakat yaratma sırasında O, irade etti; iradesi ise harekettir; hareket yer değiştirme değil, yapmak demektir. Bazıları O'nun diri olmayıp sonradan canlandığını söyleyecek kadar ileri gittiler. Kabul edildiğine göre, insanın itaatı Allah'ı razı (hoşnut) eder ve O'na yardımcı olur; isyan ise O'nu zayıflatır.

Allah sadece cisimleri yaratır ve insanlara da aynı kudreti verir. İnsanların amelleri dışında, bir şeyin olacağını daha olmadan önce bilir; insanların amellerini ise sadece vuku buldukları anda bilir; aksi takdirde günahları engel-
[50] lemiş olur. Kur'an'ı meydana getiren harfler ve sesler ezelîdir.

Hişâm b. el-Hakem eş-Şi'î ve Muhammed b. Kerrâm daima Mücessime hareketinin en güzel örnekleri olarak zikredilir.

Allah'ın, öteki cisimler gibi olmamakla birlikte bir cisim olduğunu söyleyenlerle, Allah'ın yüzü ve elleri vardır, çünkü Kur'an, böyle bir şeyin nasıl mümkün olabileceğini hiç kimse bilmediği hâlde, bu gerçeği ifade etmiştir diyenler arasında pek küçük bir fark vardı. Mâlik dedi ki: "Allah arş üzerindedir, bu bilinmektedir, bunun keyfiyeti ise bilinme-

mektedir; buna inanmak zorunlu (*vâcib*), araştırmak ise bid'attir." Aynı çevrelerde Allah'ın isimlerinin Allah olduğu ileri sürüldü. Bazıları ise Kur'an hakkında orta bir yol tuttular; bunlar ondaki ilahî bilginin yaratılmış olup olmadığını söyleyemiyorlardı. Fakat emir ve yasakların yaratılmış olduğunu ileri sürdüler. Onlar kötü bir imama karşı isyana müsaade etmediler. Kuşkusuz, kelam meselelerinin münakaşası yasaklanmıştır.

Hadise büyük önem vererek, Allah'ın kadîm bilgiyle bildiğini ve iyileri ebediyen cehenneme göndermeyeceğini ileri sürdüler. Peygamber'in şefaatini kabul ettiler. Cebriyyedendiler. Cennet ve cehennem yaratılmıştır. "Allah yapmayacağını söylediği şeyi yapabilir mi?" sorusunu sormak saçmadır.

Bu kimseler kendilerine *Ehl-i Sünne* veya *Ehl-i Hadîs* adını verdiler, hasımları ise onlara Haşeviyye[157] dediler. Bu isim serbestçe kullanıldı.

Şehristânî, *Haşeviyye*nin mücessimlerinden söz etmektedir; ayrıca onların Sünni *Haşeviyye*sinden de söz edilir. Onlara verilen bir başka ad ise *Nâbita* idi.

Bir kimse bir Râfizîye karşı ise Ehl-i Sünneden, bir Mu'tezilî ile ilişkisi varsa *Haşeviyye*dendir.[158] Şii kelamcılardan biri, hasımlarına *Kışrî* diyerek onlarla alay eder.[159]

Onların zavallı cahil bir zümre olduğu söylenir. İbn [51]
Havkal, IV./X. yüzyılın ortalarında yazarken, onlara işaret etmektedir. Onlar Sus'ta *Mûsâvî* adı verilen mahallî Şia ile sürekli çatışıyorlardı ve orada sadece bir cami bulunduğu

157 Kelime anlamı 'doldurmak'tır; bu adın verilmesinin nedeni "yan tarafta oturmalarıydı." Amr b. Ubeyd, bu kelimeyi ilk olarak kullanan kişiydi. O, bu kelimeyi Abdullah b. Ömer için kullanmıştır. İbn Teymiyye, *Minhâc*, I. 241; krş. Makdisî, 38; A. Halkın, *The Hashwiyya*, JAOS, LIV. (1934), 1.

158 İsfahânî, (I. baskı), IX. 112, 118.

159 Meclisî, 300.

ve ayrı ayrı namaz kıldıkları için, camide her gün 10 vakit namaz kılınıyordu.

Şehristânî bunlara *Sıfâtiyye* adını verir. Ancak Eş'arî bu ismi kullanmaz. Şehristânî'nin bu adı kullanmasının nedeni, onların ilahî sıfatların ezelî olduğuna inanmalarıdır. Bu doğru olabilir, ancak daha sonraki kelamın kendisini yanıltması dolayısıyla Şehristânî, bu meseleye o devirde sahip olduğundan çok daha büyük bir önem atfederek, ağırlığı yanlış noktalara vermiştir.

FIRKALAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Dinî ihtilaflar, insanları çeşitli tarzlarda etkilemiştir. Bir kimsenin altı çocuğundan ikisi Şiaya, ikisi Mürcieye ve ikisi de Havârice mensuptu.[160] Ca'fer b. Mübeşşir bir Haşevî olan kardeşiyle konuşmazdı;[161] hâlbuki bir Hz. Ali taraftarı düzenli olarak tartışmadan veya kavga etmeden bir Osman taraftarıyla bir araya gelebilirdi.[162] Bir başkası ise Sıffîn'de ölen dedesinin ölümünden sorumlu olduğu için, Hz. Ali'yi sevmeyebilirdi.[163] Bir rivayete göre, Hasan el-Basrî, ölüm hâlindeki Câbir el-Cu'fî'yi gizlice ziyaret etmiştir.[164] İç savaş sırasında Mutarrif b. Abdullah (87/706'dan sonra) ne savaştan haber vermiş ne de haber sormuştur; o, iç savaştan kaçmış ve Hasan onun evinde kalırken o (yine de) savaşa katılmayı yasaklamıştır.[165] Müslümanlar arasındaki savaşlarda ölenler şehit olmayıp sadece gönüllülerdir.[166]

İbrâhîm en-Nehaî (94/714) Hz. Ali ile Osman'dan söz ederken dedi ki: "Ben ne bir Sebeî ne de bir Mürciîyim; Osman'dan çok Ali'yi üstün görürüm, fakat Osman hakkın-

160 İbn Sa'd, VI. 204.
161 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, (9 cilt), nşr. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, Paris 1861 vd., V. 443.
162 İbn Sa'd, VI. 71.
163 İbn Sa'd, VII/II. 170.
164 İbn Sa'd, VII/I. 132.
165 İbn Sa'd, VII/I. 103.
166 İbn Sa'd, V. 220.

da sert sözler söylemektense cennetten kovulmayı tercih ederim."[167] O, Mürcienin görüşünün bid'at olduğunu sanmış ve topluma, eşit sayıdaki *Ezârika*dan daha büyük bir tehlike teşkil ettikleri için onlarla bir araya gelmekten kaçınmıştır.[168] Saîd b. Cübeyr (95/713) Mürcie ile oturmaya karşı insanları uyarmıştır.[169]

Bildirildiğine göre Şa'bî bir Şii idi, buna rağmen dedi [52]
ki: "Şia kuş olsaydı, akbaba olurdu; hayvan olsaydı, eşek olurdu."[170] Biri, her kötülük (*şerr*) *şeytan gibi* "ş" ile başladığı için Şiayı sevmezdi.[171] Bir başkası ise abdest almışsa Şianın söylediklerini tekrarlardı.[172] Aynı nefret şu sözlerle kuvvetli bir şekilde ifade edilir: "Ölüm korkusundan ya da geri dönme arzusundan dolayı gözyaşı dökmem," ve "Allah beni seviyorsa geri yeryüzüne getirmez."[173]

Biri, Ebû Kilâbe'nin (104/721 veya 722) kapısını çaldı. Ebû Kilâbe şöyle dedi: "Girin, eğer bir Hâricî değilseniz." Adam mülhitlerin öldürüleceğini sandı.[174] Mutarrif bir Ḥâricîye şöyle dedi: "İki nefsim olsaydı, biriyle seni takip ederdim; sadece bir nefsim olduğu için, onu tehlikeye atamam."[175] Mâlik, ölü bir İbâdî ya da *Kaderî*ye dua etmenin, cenazelerine katılmanın ya da hastalarını ziyaret etmenin doğru olmadığını düşünmektedir.[176] Görüşlerinde katı olmayan Sünnilerden bazıları dedi ki: "Allah bilgisi Mücessimede bulunmaz, onlar Allah'a itaat etmezler; bu bilgi –eğer varsa– Kaderîlerdedir ve onlar Allah'a itaat eder-

167 İbn Sa'd, VI. 192; krş. VII/I. 82.
168 İbn Sa'd, VI. 191.
169 İbn Sa'd, VII/I. 166.
170 İbn Sa'd, VI. 173.
171 Câhız, *Hayâvân*, III. 7.
172 İbn Sa'd, VI. 216.
173 İbn Sa'd, IV. 65; VI. 64.
174 İbn Sa'd, VII/I. 135.
175 İbn Sa'd, VII/I. 104.
176 Mâlîk b. Enes, *Müdevvenne*, Kahire 1323/1905, I. 182.

ler."[177] Hişâm b. el-Hakem'in İbâdî olan Abdullah b. Zeyd'le ve Hâricî olan Tirimmah ile Şii olan Kuseyyir'in dostluğunun dikkat çekici olduğu belirtilir.[178]

Kişinin tam yükümlülüğü şöylece özetlenir: "Dürüst Müslümanla Benî Hâşim'den dürüst bir kimseyi sevin, fakat Şii olmayın; bilmediğiniz şeyi umut edin, fakat bir Mürciî olmayın; bilin ki iyi Allah'tan, kötü ise kendinden gelir, fakat *Kaderî* olmayın; iyilik eden herkesi delik kulaklı bir Sindi de olsa sevin."[179] Mürcie II. Ömer'in kendilerinden olduğunu iddia ederek karşılık verdi; Şia ise İbnü'l-Hanefiyye'nin şu sözleriyle cevap verdi: "Kim bizi severse Allah ona Deylem'de de olsa iyilik eder."[180] Çoğu, dinî tartışmadan hoşlanmazdı: "Allah'ın terk ettiğini terk et!", *kader*i tartışanlara verilen öğüttü.[181] İrade hürriyeti en çok karşı konan bir görüştü. Abdullah b. Avn b. Müsennâ, bu görüşü benimseyen bir kimseye selam vermezdi.[182] Huzurunda
[53] bundan söz edilince dedi ki: "Ben bunun için çok yaşlıyım; bu tarzda konuşan sadece iki kişinin, Ma'bed el-Cühenî ve Sanhaveyh'in zamanına geri gidiyorum."[183] Biri, herhangi bir şekilde kendisine irade isnat eden kimsenin kâfir olduğunu belirtti.[184] Şâfiî, düşüncesini şu güçlü sözlerle ifade etti: "İnsanlar kelamdaki hata imkânını bilselerdi, aslandan kaçtıkları gibi ondan da kaçarlardı. Bir kimsenin şirke varmadan her türlü günahla yüklü olarak Allah'la karşılaşması bir kelam bilgisiyle karşılaşmasından daha iyidir. Kelamınız doğru ise mükâfat elde edemezsin; hatalı ise kâfir olursun. Kelamcıların hurma çubuklarıyla dövülmesi ve her çeşit halka teşhir edilmesi gerekir." Şâfiî bazen de alay-

177 Eş'arî, *Makâlât*, 430.
178 Câhız, *Beyân*, I. 59.
179 İbn Sa'd, VI. 173.
180 İbn Sa'd, VI. 218; V. 70.
181 İbn Sa'd, VI. 173.
182 İbn Sa'd, VII. 2.
183 İbn Sa'd, VII/II. 27.
184 İbn Sa'd, V. 396.

cıdır: "Kelamcılar beni, varlığını rüyamda bile görmediğim şeylerden haberdar etti." Hafs el-Ferd'in söylediklerini anlamayan bir kimseyi kutladı.[185] Şehadetlerini kabul etmeyeceği tek mezhep taraftarları *Hattâbiyye* idi; çünkü bunlar yalan söylemenin meşru olduğunu düşünüyorlardı.[186]

Mâlik mülhitlerin şahit olmalarını kabul etmezdi; Ebû Yûsuf bir kelamcıyı *zındık* olarak adlandırdı. İbn Hanbel, Muhâsibî'yi suçladı, çünkü onun mülhitleri reddiyesi, insanların mülhitliği öğrenmesine ve ictihad yapmalarına yol açıyordu. Cevher ve araz gibi yeni deyimlerden özellikle nefret edildi.[187] Demîrî, yeni terimlerin ihdas edilmesi gerektiğini söylerken daha akıllı idi; çünkü akıllı bilgin, silahlarını hazırlamadan savaşın başlamasını beklemeyen asker gibidir.[188]

185 Subkî, *Tabakâtuş-Şâfi'iyye*, Kahire 1324/1906, 241, 282; Zebîdî, II. 48.
186 İcî, 290.
187 Zebîdî, II. 48; İbn el-Cevzî, *Telbîs*, 178.
188 Demîrî, *Hayâtu'l-Hayâvân*, Bûlâk, 1305/1887, I. 11.

III. BÖLÜM
KELAMIN BAŞLAMASI

Birinci Evre

Göründüğü kadarıyla, üç mesele hemen hemen aynı zamanda ön plana çıktı: 'Allah'ın kudreti' ile insanların hayatları arasındaki ilişki veya 'kader ve hür irade' meselesi; 'Kur'an'ın mahiyeti' yaratılmış mı (mahluk mu) yoksa öncesiz mi (kadîm mi) olduğu ve ilahî sıfatlar meselesi. Hür irade tarafını tutanlara *Kaderiyye*[1] adı verildi. Daha sonra A'şa'nın "Allah, kendisi için sadakat ve adaleti seçerek insanları yerdi," şeklindeki mısrasının, onun *Kaderî* olduğunu gösterdiği rivayet edildi. O, bu görüşü Hîre'de öğrenmişti.[2] Bu söz, bu meselenin tartışılmaya başlanmasında Hristiyanlığın etkisinin olup olmadığı sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Bu mesele, muhtemelen İslam'ın kendi içinde doğmuştur; çünkü Kur'an'ın birazcık incelenmesi, bu konuda Kur'an'ın ihtiva ettiği karşıt ifadeleri ortaya çıkaracaktır. Hristiyanlarla temaslar bu gelişmeleri hızlandırmış olabilir.

Tartışmanın Suriye'de başladığını gösteren işaretler bulunmaktadır. Abdullah b. Ömer'in orada bir dostu vardı; onun Allah'ın denetleyici takdirinden şüphe ettiği kanaatindeydi.[3] Yine Suriye'den şöyle söz edilir: "Biz bu bölgeye saldırdık ve ilahî takdirin bulunmadığını söyleyenlerle

1 Bu kelime kader, yani "düzenleme", dolayısıyla "takdir"den alınmıştır. Bu harekete Kaderiyye dendi, çünkü ilk Hâricîlere Muhakkime, yani hakem tayininin doğruluğundan şüphe edenler dendiği gibi, Kaderiyye de Allah'ın ne ölçüde hükümran olduğunu ortaya koymaktaydı.

2 İsfahânî, (III. baskı), IX. 113.

3 Vlieger, *Kitâb el-Quadr*, Leiden 1903, 201.

karşılaştık."[4] Genel olarak kabul edildiğine göre Ma'bed el-Cühenî bir Kaderî idi ve Basra'da ikamet etmesine rağmen, 80/699'da Şam'da idam edilmiş olabilir.[5] Hişâm, Hâlid el-Kasrî'ye 125/743'te Ca'd b. Dirhem'i öldürtmesini
[55] emretti, çünkü o, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ileri sürüyordu. Hâlid, halka şöyle seslendi: "Bu adam diyor ki Allah, Musa ile konuşmadı ve İbrahim'i dostu (halil) olarak kabul etmedi."[6] Aynı yıl Gaylân idam edildi[7] ve diğer *Kaderîler* öldürülmüş ve sürülmüştü.[8] III. Yezîd'e *Kaderî* adı verilir[9] ve II. Mervân Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ve hür irade görüşlerini Ca'd'dan öğrendi.[10] Şehristânî'nin belirttiğine göre, Emevilerden bazıları *Kaderîler*i himaye ettiler. Bir iki yıl sonra Cehm b. Safvân Horasan'da mülhit diye idam edildi.

II. Mervân'ın bir mektubu muhafaza edilmiştir. Bu mektupta Mervân şöyle der: "Kendimi *Kaderîler*e karşı güçlendirip onları kılıcımla ezeceğim."[11] Devletin kader görüşünü desteklemesi pek tabii idi; devlet de dâhil olmak üzere mevcut olan her şey Allah'ın himayesindedir.

Dinî fikirler her zaman ciddiye alınmadı. Eğik bir deve çubuğuyla çadırlardan malları çeken ve kendisinin değil, çubuğunun çaldığını söyleyen bedevi bir hırsızın hikâyesi anlatılıyordu. Dinleyicilerden biri şöyle haykırdı: "O adam şu anda hayatta olsaydı, Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olurdu."

İbn Ebî Leylâ, önemli bir Suriyeli ile seyahat ediyordu. O anda yanlarından nar taşıyan bir hamal geçti. Suriyeli bun-

4 Subkî, I. 50, x.
5 Ebü'l-Mehâsin, *Havâdisu'z-Zuhûr fî madâ'l-Eyyâm ve'ş-Şuhûr*, (2 cilt), nşr. W. Popper, Leiden 1932 ve 1942, I. 222.
6 İbnü'l-Esîr, V. 196.
7 Taberî, II. 1733.
8 Taberî, II. 1777.
9 Taberî, II. 1874.
10 İbnü'l-Esîr, V. 329.
11 Taberî, *Târîh*, II. 1851.

lardan bir tane alıp yenine sakladı. İbn Ebî Leylâ gözlerine inanamadı ve bir yanlışlık yaptığı sonucuna vardı. Zavallı bir fakir geçiyordu; Suriyeli meyveyi ona verdi. İbn Ebî Leylâ, arkadaşına çalmakla ne yapmak istediğini sordu. Suriyeli, yaptığı hırsızlığın kötü bir iş olduğunu, ancak iyi olan verme fiilinin 20 katı mükâfat getireceğini söyleyerek cevap verdi. İbn Ebî Leylâ'nın karşılığı ise şu oldu: "Senin kötü hareketin kötü olarak kalır, iyi fiil ise senden kabul edilmez."

Aşırılardan biri olan Haşnâm b. Hind çabuk sinirlenirdi. Kendi oğlunun anasına daima fahişe diyordu. O, bunu şöyle açıkladı: Karımı boşadım ve sonra onunla bir defa günah işledim. Dolayısıyla doğruyu söylüyorum. Bir zina 10 bin yalan kadar kötü değildir. Allah biliyor ki ben sadece karıma iftira etmek korkusundan günah işledim. O, bu günahı iyi bir fiil yapacaktır.[12]

Bir asalak dedi ki: "Allah *Kaderîler*e lanet etsin. Kim beni [56]
şu yiyeceği yemekten alıkoyabiliyor? Levh-i Mahfûz'da benim onu yemem yazılıydı."[13]

Aynı şekilde Şianın görüşleri de alaya alındı. Ali taraftarlarının, Ali'nin *dâbbetu'l-arz* olduğuna, kıyametten önce yeniden diriltileceğine inandıkları nakledildi.[14] Ferezdak, Hz. Peygamber'e "Şu Kureyşli" diyebiliyordu.[15]

Kur'an'ın yaratılmamış olduğu görüşü gariptir ve Allah'ın birliğini haleldâr eder görünüyor ancak yine de bu görüş tarihte ortaya çıkmıştır. Yuhanna ed-Dımaşkî'nin işaret ettiği üzere, 'Kur'an mahluktur' demek ilhattı.[16] Muhtemelen 200/800 yıllarından kalan Musul'daki bir

12 Câhız, *Hayâvân*, III. 6.
13 Câhız, 160.
14 İbn Sa'd, III. 1, 76. Kıyamet alametlerinden biridir; krş. Kur'an, Neml, 27/82.
15 İsfahânî, (II. baskı), XIX. 39.
16 J. P. Migne, *Patrologie Graeca*, Paris 1857-1866, XCVI. 1341.

mezar taşında şunlar yazılıdır: "Kur'an Allah'ın vahyedilmiş kelamıdır, yaratılmamıştır."[17]

Muhtemelen bunun izahını, şeriatı, kanun koyucunun dışına veya üstüne yerleştiren eğilimde aramak gerekir. Yunanlıların Kaderleri (*Fates*) ve Babillilerin kader levhaları vardı. Müslümanlarla temasa geçenler arasında Yahudiler, şeriatın âlemden önce yaratıldığına inanıyorlardı. Bir başka tarafta ise Hristiyanlar *Logos*'un ezelî olarak Allah'ta mevcut olduğunu ileri sürüyorlardı. Bu kelimenin bir anlamını kullanarak Yuhanna ed-Dımaşkî şu delili ileri sürer: Müslümanlar, Mesih'in Allah'ın kelimesi ve ruhu olduğunu kabul ettiklerine göre, O'nun yaratılmamış olduğunu ya da Allah'ın bir zamanlar akıl ve ruhtan yoksun olduğunu kabul etmeleri gerekir.[18] Kelime (*word*) anlamındaki *Logos*, Kur'an'ın yaratılmadığı görüşünü pekâlâ harekete geçirmiş olabilir. Bir rivayete göre, Beyân b. Sim'ân, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu söyleyen ilk kişiydi; bir başka rivayet ise bu şerefi, daha sonra terk etmiş olmasına rağmen Ebû Hanîfe'ye verir. Bir üçüncü rivayet ise Beyân'ı, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu söylediği için Ebû Hanîfe'ye bir saldırıda önder olarak gösterir.[19]

Sıfatlar

İlahî sıfatlarla ilgili görüşün bir kaynağı, Allah'ın zikredilmesine ek olarak hakîm ve kâdir gibi isimleri Kur'an'ın
[57] kullanmış olması muhtemeldir. Bu da Arapların şiir geleneğine kadar gidip dayanabilir. Hristiyanlar bir sıfatlar sistemi meydana getirmişlerdi. Her iki dinde de Allah fikri birbirine çok benzediği için sıfatlar listesinin geniş ölçüde birbirine uyması şaşırtıcı değildir. Yuhanna ed-Dımaşkî onların tabiat bakımından Allah'a ait olduğunu ve başka yerden alınmadığını ileri sürer; böylece sıfatların Allah'ın

17 *Repertoire Chronologique d'Epigraphie arabe*, I. 95.
18 Mîgne, XCVI. 1341; XCIV. 768.
19 İbn Kuteybe, *Uyûn*, II. 148; Zebîdî, 46 vd.

gayrı olmadığı şeklindeki Müslümanların görüşüne öncülük eder.[20] Her iki inançta da ortak olan sıfatların listesi verilir.[21]

Diğer Görüşler

Müslümanların cefa çekerek kurtuluşa erme düşüncesiyle cezbedildikleri hususunda işaretler vardır. Peygamberlerin insanlar arasında en çok cefa çeken kimseler oldukları söylenir[22] ve daha genel olarak, ateşin demirden pislikleri alıp götürdüğü gibi, sıtma da Müslümanların günahını alıp götürür.[23] Bu fikir ilgi görmemiştir.

Hasan el-Basrî

Gelişmenin merkezinde 110/728'de 87 yaşındayken ölen Ebû Saîd Hasan el-Basrî bulunuyordu. O, bir savaş esirinin oğlu olduğu için Arapların aşağılamalarından kurtulamadı. Mutaassıp kanada mensuptu; yürürken, yakın bir akrabanın cenazesinden geliyormuş gibi görünürdü; otururken ise idamı emredilmiş biri gibiydi. Ateşten söz edildiğinde sanki ateş yalnız onun için yaratılmıştı.[24] Şiirden hoşlanan, çağdaşı ve rakibi olan Muhammed b. Sîrîn'in aksine onun ilgisi sadece öteki dünyada idi.[25] Yün giyenlerin kalplerinde gururlarını gizlediklerini, elbiselerinde alçak gönüllülüklerini gösterdiklerini söyleyerek, dış görünüşe

20 Migne, XCIV. 860.

21 Bu paragraf kitabın en sonunda idi. Önemine binaen buraya alındı (Ed.). Yuhanna ed-Dımaşkî, ilahî sıfatların bir listesini verir; bir ya da ikisi dışında, bunların İslam'da karşılıkları vardır. Aşağıdaki liste, Yuhanna veya İslam kelamcılarından alınmış olabilir: Yaratılmamış, ölümsüz, ebedî, ezelî, sınırsız, gayrimaddi, yaratan, hissedilemez, mekâna münhasır olmayan, sınırları olmayan, uçları olmayan, görülmeyen, kavranamayan, kendi kendine yeten, rab, yüce, sonsuz kudretli, cömert, sonsuz, değişmez, hâdislerden önce olan, basit (*samed*) bile şık olmayan, cismi olmayan, hayat veren, kudretli (Migne, XCIV. 792).

22 İbn Sa'd, VIII. 238.

23 İbn Sa'd, VIII. 226.

24 İbn Kuteybe, *Me'ârif*, 225.

25 İbn Sa'd, VII. 1, 121.

önem vermezdi.[26] Onun dini, kendisine egemen olan bir kuvvetti. İman, istenilen ya da giyilen bir şey olmayıp kalpte bulunan bir yüktür ve ameller onu tasdik eder.[27] İlahî rahmetin sırrı büyüktür; yok olanlara değil, kurtulanlara hayret edin.[28] Hadislerin çoğunda açıkça görülen sade bir duyguya sahipti; zalim valilere niçin karşı çıkmadığı sorulunca, 'Kılıçların kendi dilinden daha keskin olduğu' şeklinde karşılık verdi.[29] Kendi başına bir kişi olarak polise (*şurta*) ne gerek olduğunu sorarak yönetimi eleştirmişti;
[58] fakat kadı tayin edilince gördü ki bir ölçüde denetleme gereklidir.[30] Kadı olarak ücret almadı.[31]

Devletin Allah tarafından kurulmuş olduğunu kabul etti. O dedi ki: Onunla (Haccâc'la?) savaşmayın, çünkü devlet Allah'ın bir cezasıdır ve O'nun cezasını kılıçlarınızla geri çeviremezsiniz; eğer o bir sınavsa Allah karar verinceye kadar sabırlı olsun. Ve yine, Allah Haccâc'ı sadece bir ceza olarak vali yaptı.[32] Onun otoriteye olan saygısı körü körüne değildi, çünkü Muâviye'yi eleştiriyordu. Muâviye dört (yanlış) şey yapmıştı; bunlardan biri *kebîre* (büyük günah) idi. O, iktidarı hiç kimseye danışmadan zorla ele geçirdi; Yezîd'i halife olarak tayin etti; Ziyâd'ın, akrabası sayılmasına izin verdi; Hucr b. Adî'yi öldürttü.[33] Bu nedenle o, devleti olduğu gibi kabul etmedi. Kendisine bu insanların kan döktükleri ve fiillerinin Allah'ın buyruğuna uygun olduğunu söyledikleri ifade edilince şu karşılığı verdi: "Allah'ın düşmanları yalan söyler."[34] Mütevazı biriydi; Hz. Osman'ı yüceltip katillerine lanet etti; Hz. Ali hakkında "Hakem

26 İbn Sa'd, VII/I. 123.
27 Câhız, *Beyân*, III. 96.
28 Müberred, 91.
29 İbn Sa'd, VII/I. 128.
30 Müberred, 152.
31 İbn Sa'd, VII/I. 152.
32 İbn Sa'd, VII/I. 119, 120.
33 E. W. Arnold, *al-Mu'tazîla*, Leipzig 1902, 15.
34 İbn Kuteybe, *Me'ârif*, 225.

tayin edinceye kadar, zafer daima ona yardımcı olmuştu," dedi.[35] Tarafsız olduğu için Şia, onun Hz. Ali'den nefret ettiğini söyledi.[36]

İç savaşa katılmadı, ancak vatanından da kaçmadı.[37] Biliyordu ki, kılıç değil, tövbe insanların kalplerini değiştirir.[38]

Çoğu kimse onun irade hürriyetini ileri sürdüğünü inkâr etse de bu inkârdaki ısrar şüphe uyandırmaktır. Bir rivayete göre o, hür irade görüşünü benimseyerek işe başladı; fakat daha sonra bu görüşü bıraktı.[39] Daha sonraki yazarlar onun şöhretini Sünnilik lehine kurtarmaya çalıştılar. İnsanın bir ölçüde sorumlu olduğunu ileri sürdü. Kazığa vurulan bir hırsız, Allah'ın takdiri ve emriyle ceza çektiğini söyledi. Hasan şu soruyu sordu: "Allah seni çalmaya da mı sevk etti?"[40] Hasan şöyle dedi: Günah dışında her şey Allah'ın takdiri ve emriyledir.[41] Allah'ın âlemi, az çok kendi hızıyla sürecek şekilde yarattığını düşündü.[42] İnsanlar Allah'a itaatte ittifak ederlerse, bu kazançsız de- [59]
ğildir; çünkü Allah onların hidayetine hidayet, takvasına da takva ekler.[43]

Tabiat bakımından muhafazakârdı ve yenilikleri tasvip etmezdi; fakat gördü ki yeni saldırıları karşılamak için yeni

35 Müberred, 562.
36 Şerîf el-Murtazâ, *ed-Dürer ve'l-Gurer*, Kahire 1325/1907, 30.
37 İbn Sa'd, VII/I. 103, 119.
38 İbn Sa'd, VII/I. 125.
39 İbn Sa'd, VII/I. 122; H. Ritter, *Studien sur Geschichte der Islamischen Froemmigkeit, I. Hasan al-Basrî*, Der Islam, XXI. (1933), 67-83; J. Obermann, *Political Theology in Early Islam. Hasan al-Basrî's Treatise on Qadar*, J.A.O., LV. (1935), 138 vd. Kaderîler onu doğru yoldan saptırdı. Taberî, III. 2, 492. Mu'tezilî olduğu ileri sürülür. Hasan b. Abd el-Muhsin, 29 vd.
40 Arnold,14.
41 İbn Sa'd, VII/I. 12.
42 İbn Sa'd, VII/I. 127.
43 İbn Abd Rabbihi, *el-Ikd,* I. 331.

silahlara ihtiyaç vardır.[44] *Kaderîler*in, irade hürriyetini benimseyenlerin önderlerinden bazıları bu halkaya mensuptu[45] ve rivayet Mu'tezileyi onun öğretisinden bir ayrılma olarak gösterir.

O, sıfatlardan söz etmez.

Ma'bed ve Ca'd b. Dirhem

Basra'da kader konusunu ilk tartışan kişi olması dışında Ma'bed'in görüşü hakkında ayrıntılar bilinmiyor.[46] Ma'bed, Hasan'ın halkasına mensuptu ve öğretisi, yaygınlığını Amr b. Ubeyd'in desteğine borçluydu.[47] Bazen kendisine Mu'tezilî adı verilir.[48] Ca'd b. Dirhem, bir yandan Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ileri sürerken, bir yandan da akıl yürütme (*nazar, istidlal*) temeline dayanmayan zaruri bilginin, faili olmayan bir fiil olduğunu söyledi.[49] Göz önüne alınması gerekir ki Müslümanlar için zaruri, hem *a priori* hem de tarihî bilgiyi içine alıyordu. Failsiz fiil fikri daha sonra geliştirildi.

Gaylân ed-Dımaşkî

Ebû Mervân Gaylân b. Mervân ed-Dımaşkî el-Kubtî'nin bir *Kaderî*, bir Mürciî ve bir Hâricî olduğu söylenir; fakat bu hitabetle ilgili bir süslemedir. O, ünlü mektupların yazarıydı.[50] Beşer otoritesine kötü gözle baktı ve Meymûn b. Mihrân'ı devlet katında görev aldığı için yerdi.[51] Halife Hişâm'ın Meymûn'u onunla tartışmaya sevk etmesi adaletin tecellisiydi. Gaylân sordu: "Allah, Kendisine isyan edilmesini irade eder mi?" Meymûn bu soruya şu soruyla kar-

44 Arnold, 13.
45 İbn Kuteybe, *Ma'ârîf*, 225.
46 Ebü'l-Mehâsîn, I. 222; Malatî, 30; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned min el-Mesâ'il Ebî Abdillah Ahmed*, British Museum yazması, Or. 2675, vr. 86 b.
47 Makrîzî, *Hitat*, II. 356.
48 Bağdâdî, 93.
49 Bağdâdî, 262.
50 Câhız, *Beyân*, I. 239.
51 İbn Sa'd, VII/II. 178.

şılık verdi: "Allah, Kendi iradesine rağmen, isyana maruz kalır mı?" Gaylân buna cevap veremedi.[52]

Onun başlıca görüşleri şunlardı: İyilik ve kötülüğü insan yapar. Günahkâr Müslümanlar cezalandırılabilir, hatta cehenneme bile gönderilebilir. Aynı günah için daima aynı ceza vardır. İmamın Kureyş'ten olması gerekmez. İman konusunda Ebû Sevbân'la hemen hemen aynı fikirdeydi. İnsanın, yaratılmış olduğu ve âlemin yönetildiği hakkındaki bilgisi zaruridir; Allah'ın bir fiilidir ve dolayısıyla iman değildir. Ayrıca, insanın, adaleti, Allah'ın birliğini, O'nun va'd ve vaîdlerini ve şeriatı bilmesi emredilmiştir. İman aşk, teslimiyet ve Peygamber'in tebliğinin kabulüyle birlikte bu [60] ikinci bilgiden ibarettir.[53] Yaratanın bir olduğunun bilgisi naklîdir. Kâfirlerde iman yoktur. Allah neyi irade ettiyse onun olacağını, irade etmediği şeyin olmayacağını, fakat şeyleri irade etmeden de yapabileceğini ileri sürdüğü rivayet edilir.[54]

Hareketin bir sonraki merhalesi Hasan'ın halkasından geldi. Güvenilir rivayete göre, tartışma, günah işleyen Müslümanlarla ilgili olarak ortaya çıktı. Bazıları onların hâlâ mümin olduklarını, bazıları da kâfir olduklarını söylediler; Hasan ise onlara münafık dedi; sonra Vâsıl onları kendilerine özgü bir sınıfa sokarak, onlara *fâsık* dedi. Bu teklif kabul edilmedi, böylece Vâsıl toplantıyı terk etti ve Hasan "Vâsıl bizden ayrıldı (*i'tezele 'annâ*)" dedi; Mu'tezile adı buradan doğdu. Bu hikâye, Amr ile Hasan ve Amr ile Katâde hakkında da söylenir.[55] Bu rivayet, tatmin edici değildir; *Haşeviyye*nin "bir köşede oturanlar"şeklinde izah edilmesiyle birlikte bu yaygın bir deyimdir. *İ'tezele* fiili münzevi-

52 Taberî, II. 1733.
53 Bağdadî, *Usûl*, 32; krş. 257.
54 Eş'arî, *Makâlât*, 513.
55 İbn Kuteybe, *Me'ârif*, 243; Şerîf el-Murtazâ, *ed-Dürer ve'l-Gurer*, var. 33 r.; krş. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIII. 467.

leri ve iç savaşa katılmayanları göstermek için kullanıldı.[56] Mu'tezile adı verilen kimseler İbn Avn'ı, halkı 145/762'de İbrâhîm'e katılmaktan alıkoymakla suçladılar.[57] Bazı Basra Mu'tezilîleri sefih şair Muhammed b. Münâzir'i dinî hayata davet etmeye çalıştılar.[58] Göze çarpar derecede dindar olduğu için, kelamcı bir zümrenin, zaten dinî anlam taşıyan mevcut bir ismi benimsemesi tuhaf değildir. Günahkârların doğru bir biçimde tasnifi hakkındaki tartışma pekâlâ tarihî olabilir; çünkü küçük ayrılıklar çoğunlukla esaslı bölünmeleri ortaya çıkarmıştır. Göz önüne alınması gerekir ki bu günah görüşü (*el-menzile beyne'l-menzileteyn*), mezhebin öğretisinde sadece ufak bir yer işgal eder. Bu harekette iki önder bulunuyordu.

Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl (131/748), hayret verici yeteneği olan bir mevali idi; çünkü "r" harfini telaffuz edemeyip bu harfi ihtiva eden kelimelerden kaçınmasına rağmen, arzu ettiği her şeyi güzel bir Arapça ile söyleyebilirdi. Kendisi, bir teşkilatın başkanı idi. Bir şair diyor ki: "Çin geçidinin ötesinde, çok uzaklardaki Sus'a kadar her sınırda ve Berberilerin ötesinde, onun dâîleri vardır. Zalim bir kişinin davranışı, bir entrikacının hilesi onların azmini
[61] kıramaz. Eğer kışın "git" derse, onlar boyun eğerler; yazın ise yakıcı sıcak aydan korkmazlar."[59]

Amr b. Ubeyd b. Bâb (145/762) da bir mevali idi, Halife Mansûr ona büyük değer verirdi. Bir önder olarak Vâsıl'ın gölgesinde kaldı; bir rivayet onu Vâsıl'ın ihtida ettirdiği biri olarak gösterir.[60] III. Yezîd'in elçisiydi. Onun, "Seni istemek hususunda beni zenginleştir; sensiz olabilmek hususunda

56 A. Mallino, *Sull'origine del nome dei Mu'taziliti*, R.S.O. (Rivista degli Studi Orientali). VII. (1916-1918), 429.
57 İbn Sa'd, VII/II. 27.
58 İsfahânî, (I. baskı), XVII. 10.
59 Câhız, *Beyân*, I. 37.
60 eş-Şerîf, vr. 32 v.

ise beni zenginleştirme"[61] diye dua etmesi, kalben dindar olduğunu telkin etmektedir. Mansûr, Amr b. Ubeyd ölünce hakkında dedi ki: "O, bir mümin, bir *Hanîf*ti, Allah'a inandı ve Kur'an'ı kendi dini yaptı. İnsanlar sünnet hakkında tartışırken, hadisi açıkça ve hakimane bir şekilde izah etti. Eğer kader bir kimseyi hayatta bıraksaydı, Ebû Osmân'ı bırakırdı."[62]

Mu'tezilenin Abbasi propagandanın manevi kanadı olduğu ileri sürülmüştür.[63] Bu görüşe göre, bütün İslam fırkaları kısmen siyasi idi ve bazı Emeviler Mu'tezile'ye zulmettiği için, onların Abbasiler tarafında olmaları gerekir. Tek gerçek kanıt, Mu'tezilenin davet faaliyetidir, fakat bunun siyasi olduğuna dair hiçbir tarihçi bu hususa değinmemiştir. İkinci yüzyılın ilk yarısı dinî faaliyetin yaygınlaştığı bir zamandı; bu sırada aşırı Şia dizginsiz hayallere kapıldı; sahte peygamberler çoğalmıştı. Din adamları sadece öteki dünyayı düşünerek Kur'an ve sünneti savunmaya pekâlâ itilmiş olabilir. Makdisî, Mu'tezilenin siyasi olmadığını söylüyor.[64] Amr b. Ubeyd, *Kaderî* olduğu söylenen III. Yezîd'in hizmetindeydi ve II. Mervân'ın ise Ca'd'la ilişkisi vardı.[65] İbrâhîm'e yardım eden Mu'tezile, kesinlikle Abbasilere karşıydı. Hârûn, Mu'tezilî kelamcıları hapsettirdi.[66] Onun bu hareketi, uzağı gören devlet adamlığının bir sonucu olabilir; çünkü bu fırka çok ileri gidiyordu. Me'mûn'un siyaseti ise gecikmiş bir teşekkür olabilir; fakat bu bir tahminden ibarettir. Ayrıca *Ümeviyye*nin, Mu'tezile yerine kullanılan bir isim olduğu anlaşılıyor.[67]

61 İbn Kuteybe, *Uyûn*, II. 290.
62 İbn Kuteybe, *Uyûn*, I. 209.
63 "Mu'tazila" maddesi, *Encyclopedia of Islam* (eski baskı).
64 Makdisî, 37 vd.
65 İbnü'l-Esîr, V. 329.
66 Arnold, 32.
67 Hayyât, 132, 144; krş. 160 vd.

Vâsıl b. Atâ'nın (131/748) Öğretisi

Allah âdildir, bu sebeple insanları hata yapmaya zorla-
[62] yıp sonra da bu nedenle cezalandıramaz. İnsanlar mükâfatlandırılıp cezalandırıldıklarına göre, Allah'ın onlara, seçtikleri şekilde hareket etme kudreti verdiği ve onları fiillerinden dolayı sorumlu tuttuğu açıkça görülmektedir. Sadece bir kadîm (öncesiz) Allah vardır; bir başka öncesiz daha olsaydı iki Allah olurdu. Bu görüş daha sonra "sıfatların inkârı (*ta'tîl*)" biçimine büründü ve tartışma bu ibarede açıklığa kavuştu. İbn Hazm'ın ifade ettiği üzere, sıfat sözünü Mu'tezile icat etti.[68] Kuşkusuz, onlar Allah'ın diri, faal vb. olduğunu inkâr etmediler; onların inkâr ettiği husus, Allah'ın diri oluşunun Kendi zatından ayrı olarak bir çeşit varlığının bulunmasıydı. Sıfatlar görüşü aniden belirmekte ve bu görüşün öncülerini tahmin etmemiz gerekmektedir. Bu sebeple Vâsıl'ın öğretisi sanki Kur'an'ın ezelî oluşuna yöneltilmiş gibi görünüyor; çünkü bu, bildiğimiz kadarıyla, ilk günlerde ezelî sayılan tek şeydi. İman bazı iyi niteliklerin toplamıdır; bu nedenle günah işleyen Müslüman şerefli bir isim olan mümin adına layık değildir. Onun kâfir olmadığı da açıktır. O, ancak fâsıktır ve cehenneme gidecektir, çünkü bundan sonraki hayatta sadece iki kesim vardır; fakat onun cezası hafifletilebilir. Vâsıl, Hz. Osman hakkındaki hükmünde Amr'dan şiddetliydi.[69] Fâsıklar, iç savaş ile İslam'ın birliğini bozmuşlardır. Vâsıl, kimin hatada olduğuna karar verememiş; "Hz. Ali'nin ya da Talha'nın hatalı olduğunu" söylemiştir. Bunun amelî bir sonucu olarak onun, hem Ali hem de Talha tarafına mensup olan iki kişinin şehadetini kabul etmesiydi. Hangi tarafı tutarlarsa tutsunlar, onlar iyi Müslüman olabilirler. Fakat farklı taraflara mensup iki kişinin şehadetini kabul etmedi; çünkü onlardan biri mutlaka kötü bir Müslümandı. Bu hususta Amr

68 İbn Hazm, *Fasl*, II. 121.
69 Hayyât, 97 vd.

b. Ubeyd, Vâsıl'dan daha katıydı; çünkü o, her iki tarafı da suçladı.[70]

Cehm b. Safvân

Bir başka görüş de Horasan'da doğdu. Cehm b. Safvân, Hâris b. Süreyc'in maiyetinde bir komutandı ve 128/746'da idam edildi. Sadece kendisinin temsil ettiği bir ekolü vardır; çünkü taraftarları olmasına rağmen, hiç kimse onun öğretisini geliştirmedi. Hz. Muhammed'i ve Kur'an'ı eleştirdi. Bir ayet okuyarak dedi ki: "Muhammed ne zeki bir kişidir!" Sonra "*Rahmân arş üzerine kuruldu,*" ayetini okudu ve "Onu çizip atabilseydim öyle yapardım," dedi. Sonra Kasas suresini okudu ve Musa ismine gelince dedi ki: "Bu da ne? Bu hikâyenin bir bölümünü bir başka yerde anlattı ve [63] bitirmedi; sonra onu tekrar anlatıyor." Kur'an'a zıt düşen hukuki bir hükümde de bulundu.[71] *Sümeniyye*, ona Allah'ı görüp görmeyeceğini sordu. Uzunca bir süre düşündükten sonra Hristiyanlara benzer bir şekilde şöyle cevap verdi: "Hz. İsa'da bulunan ruh, Allah'ın zatından olan ruhudur. Allah bir şeyi yaratmayı isterse ruh yaratıklarından birine girer ve onun diliyle konuşur, dilediklerini emredip dilediklerini yasaklar. O, görünmeyen bir ruhtur."[72] Ahmed b. Hanbel, Cehm'in, çoğunlukla, Allah doktriniyle ilgilendiğini söylüyor. "Hiçbir şey Allah'a benzemez. O, arş üzerinde olduğu gibi, yedi yerin de altındadır. Hiçbir yer O'ndan yoksun değildir ve O, bir mekândan ziyade ötekinde değildir. Konuşmamıştır, konuşmaz da. Bu âlemde ve ötekinde hiç kimse O'na bakamaz. Tasvir edilemez, hiçbir sıfat ya da fiille bilinemez, sınırı ya da sonu yoktur ve akılla kavranamaz.

70 Bağdâdî, 101.

71 Yâfiî, *Merhemu'l-İleli'l-Mu'azzile fî def' eş-Şubh ve'r-Redd alâ'l-Mu'tezile*, nşr. Denison Ross, Kalküta 1910, 185.

72 Ahmed b. Hanbel, *er-Redd alâ'z-Zenâdıka ve'l-Cehmiyye* (British Museum yazması, 3106), vr. 2 b. Bu eserin *Dâru'l-Fûnun İlâhiyat Fakültesi Dergisi*'nde tıpkıbasımı yapılmıştır, Sayı: 5-6, İstanbul 1927, 315: çev. Kıvâmeddîn (Burslan), aynı dergi, 282-283.

O'nun sahip olduğu şeyler yüz, nur ve kudretten ibarettir; iki ayrı şey değildir. O'nda ne yukarı ne de aşağı vardır; ne parça ne bölüm, ne sağ ne de sol bulunmaktadır. O, ne ağırdır ne de hafif. Ne zaman O'nun bildiğin bir şey olduğunu düşünürsen o şeyden farklıdır."[73]

Eskiye bağlı bir Müslümandı. Allah'ın yüceliği karşısında ezilmişti. Hiçbir şey Allah'a benzeyemez. O'nun kudreti vardır, bu nedenle insanın hiçbir kudreti olamaz. İnsanın iradesi, yapma gücü ve amelleri hep Allah tarafından yaratılmıştır. İnsan hakkında söylenebilen şey Allah hakkında söylenemez. Mezheplerin dilinde, Cehm sıfatları inkâr etti, bunun içindir ki Allah'ın diri ya da bir şey olduğunu söylemek yanlıştır; bu O'nun diğer şeylere benzediğini ifade edecektir. Aksine o, *muşîu'l-eşyâ'dır*, şeyleri dileyendir.[74] Fiilleri sonsuz değildir. Kudret tek başına kör olduğu ve sadece akıl dışı olanı hâsıl ettiği için, Allah'ın bilgi sahibi olması gerekir (bu tutarsızdır). O, bilgiyi meydana getirinceye kadar bilmiyordu; bazıları buna, bir mahalde sözünü de ekler. Cehm'in Allah'ın bilgisinin olaylara önceliğinin bulunmadığını, çünkü bunun O'nda değişme ifade edeceğini, bir şeyin olacağını bilmenin onun olduğunu bilmekten
[64] farklı olduğunu ileri sürdüğü söylenir. Her ma'lûm (bilinen) için bir bilgi vardır. Allah'ın Kendi hayatını Kendisinin yarattığı söylenir.[75] Allah görülemez. Cennet ve cehennem yaratılmıştır ve sakinleriyle birlikte sona erecek ve Allah o zaman başlangıçta olduğu gibi tek başına kalacaktır. Kur'an ezelî olamaz, o, ancak yaratılmış bir cisimdir. Hareketler cisimdir; çünkü cisim olmasalardı, cisim olmayan Allah'a

73 Ahmed b. Hanbel, vr. 3; tıpkı basım, adı geçen dergi, 315; çev. 283. Bu çeviride Kıvâmeddîn Burslan "vech" (yüz) kelimesini "vücûd" biçiminde okumuş ve çeviriyi ona göre yapmıştır (çev.); Malatî,70 vd.

74 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, nşr. ve kısaltarak İng. çev. A. Guillaume, Oxford 1934, 151; Belhî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V. 146, bu son eserde *muşi'*, *munşi'* şeklindedir.

75 İbn el-Cevzî, *Telbîs*, 88.

benzerlerdi. Vahiysiz akıl, doğru olana götüren yeterli bir rehberdir. İman kalptedir. Allah'ı, peygamberi ve vahyi bilmektir; iman birdir; inanç (*akîde*), söz ve amele ayrılamaz. Cehalet tek küfürdür ve kâfirin imanı yoktur. Allah'ı bilen, O'nu diliyle inkâr eden veya O'na inanıp Peygamber'e inanmayanlar mutlak surette mümin olmadıkları gibi, mutlak surette kâfir de olamazlar.[76] Bir peygamberin imanı, fazla iyi ameli olmadıkça, diğer insanlarınkinden fazla değildir, çünkü ilim derece tanımaz.

Her iki ekol de sıfatları ve Kur'an'ın ezelî olduğunu inkârda birleştikleri hâlde, ruhta birbirinden apayrı idi. Cehm, kelamın doğurduğu ahlak meselelerine ilgi duymadı ve Allah'ı insana ve tabiata karşı savunmak üzerinde durdu. Câhız, onu tabiatı inkâr edenlerle bir sınıfa sokar.[77] Vâsıl ise mutlakı kabul ederken, Allah'ı kendisine karşı savunmakla ilgilendi.

Bu arada, halk kelamcıları reddederek, şu bildiğimiz mezar taşlarının da gösterdiği üzere, ilk İslam'ın kaba şekillerine bağlandı.

Onlar, Allah'tan başka ilah olmadığına, eşi ve dengi bulunmadığına, Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna, cennet ve cehennemin hak olduğuna şehadet eder, O'nun takdirine, hem iyi hem de kötü olana, bütünüyle inanırlar (Mısır, 179/795).

Kur'an Allah'ın kelamıdır, vahyedilmiştir, yaratılmış değildir, iyi ve kötü O'ndan gelir, cennet ve cehennem haktır, Münker ve Nekîr de haktır, Allah kıyamet gününde mutlaka görülecektir (Musul, 200/815).

O'nun arşı ile yeryüzünün temeli arasında O'nun yüzü dışında ibadet edilebilecek her şey yok olacaktır; İslam [65]

76 Bir insan kalben inanırsa, zahirde müşrik bile olabilir. İbn Hazm, IV. 204.

77 Câhız, *Hayâvân*, IV. 96.

O'nun gönderdiğidir, din buyurduğudur, hak söylediğidir, adalet ise emrettiğidir (Mısır, 227/840).[78]

Birkaç tarihî bilgi ilave edilebilir. Vezir Ebû Ubeydullah Muâviye'nin 161/777'de irade hürriyetine inandığından kuşkulanıldı[79] ve 169/785'te bazı *Kaderîler* tutuklu olarak Medine'den Halife Mehdî'ye gönderildiler. Bununla birlikte halife onları salıverdi.[80] Hıms sakinleri, irade hürriyetini desteklediği için Sevr b. Yezîd'i (153/770) sürdüler ve evini yaktılar.[81] Bir hadise göre, *Kaderîler* Deccal'ın taraftarlarıdır.[82] İmam Ca'fer es-Sâdık, bu görüşün Allah'a karşı uydurulan bir yalanı, Hz. Peygamber'in ailesine olan kini ihtiva ettiğini ve onlar hakkında yalan söylemeyi meşrulaştırdığını belirtti.[83]

Bekir

Abdulvâhid'in yeğeni Bekir, Vâsıl'ın çağdaşıydı; Câhız, onun hakkında bazı hikâyeler anlatır.[84]

İnsan: İnsan, cesetten başka bir şeydir. İkinci fiiller yoktur. Çocuklar suçlu olamaz; Allah bile onları suçlu yapamaz. Ağlamaları aksini gösterse de, acıyı duymazlar; acıyı hissetselerdi, bu Allah'ın âdil olmaması demek olurdu. Çocukların uğradığı acı, onların anne ve babalarına ait ceza; hayvanların uğradığı acı ise insanlığın yararına olan ceza olabilir.[85]

Din: Kıyamette Allah, yaratacağı bir suret içinde görülecek ve bu suret içinde insanlarla konuşacaktır. Günah öğretisi hakkında iki rivayet vardır: 1) Büyük günah işleyen bir

78 *Reportoire Chronologique d'Epigraphie arabe*, I. 43, 95, 222.
79 Taberî, III. 490.
80 Taberî, III. 534.
81 Yâfi'î, *Merhem*, 116.
82 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X. 55.
83 Keşşî, 252.
84 Câhız, *Hayâvân*, VI. 104; krş. Bağdâdî, *Usûl*, 338.
85 İbn Kuteybe, *Te'vîl'l-Muhtelifî'l-Hadîs*, 58.

Müslüman münafıktır; dolayısıyla Allah'ı inkâr etmiş olur, fakat o, cehennemde bile Müslüman olarak kalır. 2) Küçük günah işleyip de tövbe etmeyen bir Müslüman ise müşrikler kadar kâfirdir.[86] Hatta denir ki o bir kâfirden de kötü durumdadır.[87] Nafile ameller farzların ihmalini gidermez. [66] Ebû Bekir'in seçilmesi hususunda hiç şüphe yoktur.[88] Hz. Ali ile Talha münafık ya da kâfirdir, fakat Bedir'de savaştıkları için cennettedirler.[89]

Bekir, soğan ve sarımsak yemeyi yasakladı.

Zürâre b. A'yân

Zürâre b. A'yân (150/767) fıkıh, hadis ve kelamda Şianın en büyüğüydü. Bir taraftar olarak da böyleydi.[90] Abdullah b. Ca'fer'i (no. 16)[91] imam olarak kabul etti, fakat daha sonra Mûsâ'ya (no. 17) rücû etti. Bazıları dedi ki: Onun imamı Kur'an'dı.[92] Hristiyanların, Yahudilerin, Mecusilerin ve müşriklerin görüşlerinin Allah tarafından mı irade edildiği sorusunu ortaya attı ve imamı şaşırttı.[93]

Allah: Allah, her faaliyeti için hâdis (yaratılmış) bir sıfat meydana getirdi ve bunu yapmadan önce, ne âlim, ne kâdir ve ne de diri (*hayy*) idi. Yaratılmadan önce şeyleri bilmiyordu.

İnsan: İstitâat (yapma gücü) sağlıklı olmaktır ve fiilden önce gelir. Zürâre'nin istitâat fikrinin gelişmesinden sorumlu olduğu anlaşılıyor (Bkz. Sonraki bölüm).

Din: Zürâre, mücebbiredendi ve Allah'ın insanlara, yapamayacakları şeyi yüklemediğini, çünkü onların yalnız

86 İbn Hazm, III. 229; IV. 191.
87 Makrızî, *Hıtat*, II. 349.
88 British Museum yazması, Or. 3736, var. 7 b.
89 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 45.
90 İbnü'n-Nedîm, 220.
91 Sayılar, şecere tablosundaki sıraya işaret eder.
92 Şehristânî, *Milel*, 142.
93 Keşşî, 102.

Allah'ın irade ve takdir ettiği şeyleri yaptıklarını ileri sürdü.

Fazl b. Şâzân Allah'ın cisim olmadığını talim etti; O, arşın üzerindeki yedinci gökte idi; sıfatları, yaratıklarınkinden her bakımdan farklıdır (*hilâf*); hiçbir şey O'na benzemez, semî ve basîrdir (işitir ve görür). Mükemmel din Allah yolunda çalışan ve kesin bilgiye ulaşıncaya kadar O'na hizmet eden Hz. Peygamber'e verilmiştir. Peygamberlik iyi amellerin mükâfatıdır. Peygamber, bu bilgiyi temsilcisi (vekili) yaptığı birine vermiştir. Böyle biri her zaman mevcuttur:
[67] onun bilgisi doğrudan doğruya vahiy yoluyla peygamberden gelir.[94]

Ali b. Haseke ve Kâsım b. Yaktîn, namaz, zekât ve orucun insan olduklarını ileri sürdü.[95]

Muhammed b. Beşîr, Mûsâ'nın (no. 17) nâibi olduğunu iddia etti. Mûsâ'nın kendisini, nurlu insanlara gösterdiğini ve o sırada onlar arasında olmasına rağmen, onların gözlerinin perdelenerek onu kavrayamadığını belirtti.[96]

İkinci Evre

Daha ileriye gitmeden bazı tanımlara ihtiyaç vardır.

Zaman ve Mekân: Zaman ve mekân, birimlerin (atomların) birbirini takip etmesidir. Sebeplerden biri bir zaman biriminde, eseri ise diğer zaman biriminde vuku bulur. *Bekâ,* birbirini izleyen iki zaman biriminde var olmaktır. Sükûn, iki zaman birimi süresince bir mekân birimindeki süre durumudur. Hareket her zaman yer değiştirmeyi gerektirmez; çünkü sükûn da bir harekettir. Hatta bazılarına göre sükûn bir hareket biçimidir. Sükûnu iki zaman birimi süresince bir mekân birimindeki hareket şeklinde tarif

94 Keşşî, 335.
95 Keşşî, 321.
96 Keşşî, 297.

ederler. Hareket ise zahirde bir zaman biriminde başlayıp diğerine ulaşarak bir mekân biriminden ötekine intikal etmektir.

İkincil Eserler: Bir fiilin herhangi bir yan ürünü ikincil eserdir. Bir taşı fırlatırken asıl fiil, taş elden çıkınca sonra erer; onun havadaki seyri ikincil bir eserdir. Aynı şekilde yemek yemek birincil fiildir, fakat yiyeceğin tadı ikincil fiildir. Bu sürecin, bu sebeplilik zincirinin teknik adı, *tevellüd*, eserler ise *mütevelled*dir.

İrade: Bu, İngilizcedeki *will*'den daha dar bir anlama sahiptir. Bir sebep olmaktan çok, bir yol gösterici, bir yönelticidir. Sebep, kör kudrettir. Kudret faaliyete geçince bir eser veya aynı ihtimalle karşıtını meydana getirecektir. İrade, kudreti bir şey üzerine yöneltir ve ona akıl verir. Bu sebeple bazıları şu fikri ileri sürdü: Allah'ın iradesi yoktur, çünkü O'nun bilgisi, kudretinin muhtaç olduğu yol göstericidir. İrade karşılığı olan iki kelimenin bulunması, bazılarının kılı kırk yarmasına yol açtı.

Edinme (*Kesb*, *İktisâb*): Bir fiile birkaç açıdan bakılabilir. Söz gelişi, yazmak, bir fizyolog için bedenin, kas ve si- [68]
nirlerdeki değişiklikleri izleyen bir faaliyetidir; öğretmen için ise bir sanattır. Bir kölede, efendiye olan ödev başlığı altında yer alabilir. Birçok muhtemel cihetler arasında, her fiilin bir Allah'a bir de insana yönelik ciheti vardır. Fiilin Allah'la ilişkisi yaratma, insanla ilişkisi ise *kesb*'dir. Bu ilişki vasıtasıyla insan, hareketlerinden sorumlu olur ve böylece de mükâfat ya da mücazat elde edebilir. Öyle görünüyor ki bu kelime Kur'an'dan alınmıştır. Bu kelime Kur'an'da devamlı olarak insanların fiilleri için kullanılır; Kur'an "iyiliği" ve "kötülüğü kesbetmekten" söz eder.[97]

97 Eş'ârî, *Makâlât*, 72. Zeydiyyeden bazıları, insanların fiillerini kendilerinin yarattığını ileri sürdüler. İşte bu kelime (*kesb*) insanların o faaliyeti hakkında kullanılır.

İstitâat (yapma gücü):[98] İstitâat kesble aynı değildir; insandaki bir fiili kesbetme (kazanma) gücüdür. İnsanlar bu gücün zaman bakımından fiilden önce mi, yoksa beraber mi yahut da hem önce hem de beraber mi olduğu hu-
[69] susunda ihtilafa düştüler. İstitâatın normal sağlıklı erginlik yaşı ve engellerin yokluğu mu, yoksa bunun ötesinde bir şey mi olduğu konusunda da ayrıldılar. Gariptir ki Theodore Ebû Kurra bu kelimeyi kullanır; "İnsan tabiatının bütün hareketleri için varlık, alet ve istitâat bedendedir," ve "Kelam aşılamaz, çünkü O'nun uluhiyetine ulaşmak amacıyla eziyet çekmek konusunda ne yol, ne hazırlık, ne de istitâat vardır." O aynı zamanda "istitâat kudretinden" ve "kudretlerin istitâatından" da söz eder.[99] Görünüşe bakılırsa Ebû Kurra bu kelimeyi Müslümanlardan almıştır; çünkü Hristiyanlığın akîdesinde bunun hiçbir kökeni bulunmamaktadır. Açıkça anlaşılıyor ki bu fikir, Kur'an'ın bu kelimeyi kullanmış olmasından doğmuş[100] ve özel bir durumun, yani haccın genelleştirilmesi biçiminde ortaya çıkmıştır. "*Hac, gücü olan herkes için farzdır*" (Âl-i İmrân, 3/97). Şia, "gücü olma" kelimesini tartışır. Birine göre o, sağlığı yerinde ve binek hayvanı olan kimse anlamına gelir. Bir başkasına göre ise gerekli yiyeceğe ve bir binek hayvanına sahip olan kimse, gitmese bile, hacca gidebilecek güçtedir; imam bu sözü tasvip etmeyerek dedi ki: Böyle biri mutlaka hacca gitmek zorundadır, fakat imamın izni varsa böyle bir şeyi yapabilecek güçtedir. Zürâre b. A'yân'ın bir istitâat nazariyesi bulunuyordu.[101]

98 Bazen "güç", meleke biçiminde tercüme edilir. Prof. L. Massignon, (*Essai sur les origine du Lexique technique de la mystique musulman*, Paris 1922) bu terimi sadece Neccâr'ın kullanışına uygun düşen "lütuf" (*grace*) biçiminde tercüme eder.

99 Theodore Ebû Kurra, *Sermons*, 122, 133, 124.

100 Kur'an bu köke rağbet eder, çünkü *kdr* "gücü olma" anlamında dört kez kullanıldığı ve *mekn* hiç kullanılmadığı hâlde, bu kırk defadan fazla geçer.

101 Keşşî, 97 vd., 113.

İstitâat yerine aynı anlama gelen başka kelimeler de kullanılır.

Şehristânî, kelamcıların anladığı manada 'güç'ün filozofların "eylem veya tutku kapasitesi"nden farklı olduğunu işaret etmeye dikkat eder.[102]

Bu noktada bir ayrılık belirir, çünkü kelamcılar felsefenin basit fikirlerini kullanırlar. Sonraki Sünniliğin bütün esaslarının, nazari düşüncenin daha başlangıcında mevcut olduğunu söylemek, büyük ölçüde doğrudur.

Bir ekolde gelişen fikirlerin çoğunlukla ekolün kurucusuna nispet edildiği, oysa bunu ispat etmenin güç olduğunu, insan ister istemez düşünmektedir.

Dırâr b. Amr

Dırâr b. Amr, Basra'da hemen hemen resmî bir mevkii olan ilk önderdi; Vâsıl'ın çağdaşıydı[103] ve aynı zamanda Kutrub'la (206/821) buluşurdu.[104] Onun görüşü şöyleydi:

Allah

Allah kâdirdir demek, O'nun âciz olmadığını söylemektir; diğer sıfatlarda da durum böyledir. Bu, mutlakı sınırlandırmadan tanımlamak yolunda bir teşebbüstür. Allah'ın bir tabiatı (mahiyeti) vardır ve bunu ancak Kendisi bilir; Allah, bunu doğrudan doğruya, insanlar ise istidlal yoluyla bilir.[105] Bu fikrin kaynağının Ebû Hanîfe olduğu söylenir. Allah'ın iradesi iki türlüdür: 1) İrade edilen şeydir ya da başka deyişle yaratma iradesi, yaratma fiilidir. Bu ifadenin anlamı şudur: İlahî irade, aletlere (vasıtalara) muhtaç değildir, aksine hemen tasavvurdan icraata geçer Allah'ın mürîd olmasının zatı olduğunu söylemek, iradesinin bu

102 Şehristânî, *Milel*, 44.
103 Bağdâdî, 16.
104 Câhız, *Beyân*, I. 34.
105 Dırâr, Allah'ın gerçek tabiatının bilinebileceğinden emin değildi. İcî, 105.

cihetine işaret eder.[106] 2) Emirdir veya fiildir ya da insanın fiillerinin yaratılmasıdır. Bir tek fiil iki failin işi olabilir; insanın fiillerini işleyen, hem Allah hem de insanın kendisidir; Allah onları yaratır, insan da iktibas eder (kazanır). Allah gözlerle görülemez, fakat kıyamette insana Allah'ı idrak etmesi için altıncı bir duyu verilecektir.

Tabiat

Cisim arazların en azından on tanesinin toplamıdır; bunlar bir aradadır, fakat tedahül etmezler, çünkü iki şey
[70] ister cisim isterse araz olsun aynı yerde bulunamaz. Cisimlerden hiçbiri renk, tat, hayat veya bunların zıtları olmadan var olmaz. Bunlar bir araya gelirler ve bir araya gelince de ayrılamazlar, aksi hâlde renkli bir şey olmadan renge sahip olmak mümkün olurdu. Bunlar varlıklarını bir zaman biriminden daha fazla sürdürürler. Başka bir deyişle uzlaşmaz nitelikler, biri gizli öteki aşikâr olarak aynı zamanda bir cisimde bulunabilir. Başka bir görüşe göre nitelikler, biri zuhur etmeden öteki yok olmak suretiyle, sadece art arda mevcut olabilirler; böylece arazların bâkî (sürekli) olmadıkları kanıtlanmış olur. Hareket, acı ve bilgi gibi diğer arazlar, cisimlerde bulunur; onların bir parçasını teşkil etmezler ve bir zaman biriminden fazla sürmezler. Bir rivayete göre Allah, arazları cisimlere dönüştürebilir. Bir şey, Allah onda bekâyı (sürekliliği) yarattığı için süreklidir (bâkîdir); eğer Allah bunu yaratmazsa o şey yok olur. Yağ zeytinde sabittir (gizlidir), fakat ona tedahül etmez; balda yiyinceye kadar tatlılık, bedende yaralanıncaya kadar kan yoktur; çakmak taşında ateş yoktur, çünkü ateş olsaydı, bu onu yakardı. Ağırlık ve hafiflik bir cismin cüzleridir.

İnsan

İnsan da diğer cisimler gibidir; istitâat insanın bir cüzüdür; idrak Allah tarafından yaratılmış, kul tarafından da

106 İcî, 60; Tahânevî, 519.

iktisâb edilmiştir. İnsan, cisimlerin cüzleri oldukları hâlde, uzunluk, genişlik ve derinliği bazen meydana getirebilir. İnsanın iradesiyle engelleyebileceği, fiilin ikincil eserleri kendisine aittir; engelleyemedikleri ise kendisinin değildir. Kendi dışında eserlere sahip olabilir; bunlar Allah tarafından yaratılır, kul tarafından da kazanılır.[107] Dırâr, insanın tabiata boyun eğmekle, kendisine hizmet ettireceğini söylemeye çalışır.

Din

Allah, insan için yaptığından daha iyisini yapabilir; O'nun sonsuz lütfu vardır. Bu lütuf bir kâfire verilince, iman eder ve sevaba hak kazanır.[108] Allah'a iman ve Allah'ı bilmek ancak akıllı bir yetişkinde bulunur; fakat din, akıldan değil vahiyden kaynaklanır; bu, Allah için böyle değildir. Vahiy olmadan akıllı bir yetişkine dinî vecibeler yüklenemez. Bütün insanlar kâfir olabilir. Hiçbir peygamber diğerinden daha üstün değildir. Bir Kureyşliden ziyade bir İranlı, bir [71]
Habeşli ya da bir Nabatlıyı imam olarak kabul etmek daha iyidir. Çünkü yetersiz görüldüğünde onun görevden alınması daha kolay olur. Kur'an'ı okumak Kur'an'ın (kendisini) okumaktır; onu (bu eylemi) Allah yaratır insan da işler. Dırâr; Ubey ve İbn Mes'ûd'un okuyuş tarzlarını reddetti. Cennet ve cehennem henüz yaratılmamıştır; Âdem, yeryüzündeki bir bahçedeydi. Dırâr, kabir azabını[109] ve ahiretle ilgili yaygın görüşlerden bazısını inkâr etti. Peygamber'in ölümünden sonra dinde otorite icmâ-ı ümmettir. Allah kâfirde küfrü yaratıp onu kötülük hâline sokar.

Hafs el-Ferd

Önce Mu'tezilî olan Hafs el-Ferd; sonra cebriyeci/determinist oldu. Fıkıhta Ebû Yûsuf Ya'kûb'un öğrencisi olmuş-

107 Krş. İcî, 117.
108 İbn Hazm, *Fasl*, III. 165; IV. 192.
109 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 66.

tu. Şâfiî ile karşılaştığı zikredilmiştir. Onun öğretisi, ilahî irade meselesi bir yana bırakılacak olursa, Dırâr'ınkiyle aynıydı. Dedi ki: Allah'ın iradesi iki türlüdür:[110] 1) Zatî irade. Bu, kendi dışındaki bütün fiilleri ve yaratıkların fiillerini belirler; 2) Fiilî irade. Bu, insanları kendisine itaat etmeye emretmesidir. Fiilin bu iradesi Allah değildir. Bişr el-Merîsî de aynı görüşü ileri sürdü.

Bu sırada, sonraları Mu'tezilenin benimsediği bazı fikirler ortalıkta dolaşıyordu. Bu sebeple bu fikirler daha sonraki düşünürleri etkiledi. Buna göre; Allah, cüzleri ve durumu (hâli) olan bir cevher değildir; zaman, mekân ve sınırı da yoktur. Öte yandan, Allah bilinebileceği için, O'nun akıl ve şuurla bir irtibatının olması gerekir. Bu sebeple âdil bir Allah'ı aramak mutlak Allah'la çatıştı ve O'na herhangi bir hususiyet verme teşebbüsü, kudretinin inkârı olarak kötülendi.

Neccâr

Hüseyn b. Muhammed, genellikle Neccâr adıyla bilinir. Yaklaşık olarak üçüncü yüzyılın ortalarında yaşadı. Nazzâm ona laf atmaktan hoşlanırdı.[111] "Onun Allah görüşü, irade, cömertlik (*cûd*) ve kader dışında, Mu'tezilîlerinkiyle aynıydı; Mürcieye mensuptu." Mutezilî değildi, çünkü Allah'ın bir mahiyeti olduğunu ileri sürüyordu.

Allah

Allah, sadece bilgi ve kudret yönünden değil, zat yönünden de her yerdedir. Bu her yerde var oluş *hulûl* değildir.[112] "*Göğün ve yerin nuru*", Allah onların rehberidir, demektir.
[72] O, zatı dolayısıyla irade eder; zorlanmaz ya da isteksiz değildir; burada da selb (olumsuzluk) yoluyla tanımlama göze çarpıyor. İradesi selbidir (olumsuzdur), hatta mev-

110 İbnü'n-Nedîm, 179.
111 İbnü'n-Nedîm, 179.
112 İbn Asâkîr, *Tebyîn Kezibi'l-Müfterî*, Şam 1347/1929, 149.

cut değildir, çünkü O zorlamanın bulunmamasıdır.[113] Allah daima, belirli bir zamanda olacağını bildiği şeyin o anda olacağını irade eder. O'nun iradesi evrenseldir (küllîdir) ve hem iyiyi hem kötüyü hem de insanların bütün fiillerini kapsar.[114] O'nun cömertliği cimri değil demektir; kelamı dilsizliğin bir inkârıdır; doğru kişi (*sâdık*) daima doğruyu ifade edecek güçtedir. Allah gözle görülemez, fakat onlar tarafından bilinmesi için onlara zihnin gücünü verebilir.[115] Öteki dünyada Allah çocuklara elem verebilir ya da onlara lütufkâr davranabilir. O'nun öyle lütfu vardır ki bu lütfu insanlara verseydi, hepsi inanırlardı.

Akıl

Aklıyla Allah'ın bilgisini elde etmek insanın ödevidir. Allah, insanlarla olan bütün ilişkileri içinde bilinmelidir; öbür şeyler sadece bazı ilişkiler içinde bilinebilir.

Tabiat

Cisim görüşü Dırâr'ınkiyle aynıdır. Ancak, arazların cisimle birleşmeden önce mekân işgal ettiği hususunda ondan ayrılır.

İnsan

İnsan beden ve ruhtan ibarettir; iktisâb (kazanma) gücü denen hâdis bir kudreti vardır. Bu güç, kudretle uzlaşmaz. İnsanın fiilleri Allah'la insanın ortak güçleriyle meydana gelir.[116] İstitâat, fiille beraberdir ve bâkî değildir; insanın esaslı bir parçası olmayıp Allah'tan gelen bir yardımdır ve sadece bir tek fiil için yeterlidir. Allah'ın hidayet ve tevfiki, iman gücüdür; Allah'ın terk etmesi ise küfür gücüdür. İnsan yalnız kendisinde eserler meydana getirebilir, ancak

113 İcî, 57-60; Râzî, *Muhassal*, 132.
114 Merzûbânî, *el-Muvaşşah*, Kahire 1343/1924, 379.
115 Yâfiî, *Merhem*, 218. Allah görülmez, Kendisi ne Kendisini ne de bir başka şeyi görür.
116 İcî, 106.

elem ve idraki meydana getiremez, çünkü bunlar Allah'ın fiilleridir. İnsan ikincil eserlerin (eylemlerin) de yaratanı değildir.

Din

İman, Allah'ı, peygamberi ve emirlerini teslimiyetle bilmektir; iman yaratılmıştır.[117] Fırsat bulan, fakat bu bilgiye sahip olmayan ya da sahip olup ikrar etmeyen kimse kâfir-
[73] dir. İmanın parçaları (cüzleri) iman değildir; yalnız bir parça takva değildir; herhangi bir parçanın eksikliği ise küfür olmayıp günahtır.

Bilgi ve inancın dereceleri vardır; iman artar ama eksilmez. Küfür olmayan hiçbir şey insanı kâfir yapamaz. Günahkâr olarak ölen bir mümin cezalandırılır, ama daha sonra cehennemden çıkarılabilir. Allah kâfirlere zayıf oldukları için değil, Kendisi onları terk ettiği için, güçleri yetmeyecek teklifler yükleyebilir.

İnsanın eceli tespit edilmiştir; öldürülen kimse, kendisi için belirlenen zamanda ölür. Sahte bir peygamber mucizeler gösteremez. Allah'ın kelamı olan Kur'an yaratılmıştır; okunduğu zaman o, bir arazdır, yazıldığında ise cisim. Ümmetin uygun birini imam seçmesi gerekir.

Neccâr'ın Rey'de birçok takipçileri vardı; bu ekol *Müstedrike*, *Bergûsiyye* ve *Za'ferâniyye* diye üç fırkaya bölündü. Bu sonuncular Allah'ın kelamının, yaratılmış olduğunu söylemenin küfür olduğunu ileri sürdüler. Şehristânî şu açıklamayı yapar: Onlar ya saçmalıyorlardı ya da Allah'ın kelamıyla Kur'an sözcüklerini iki ayrı şey için kullanıyorlardı. Bazıları Allah'a ait görmenin bilgi anlamına geldiğini söylediler.[118]

117 İbn Asâkir, *Tebyîn*, 150.
118 Sekûnî, *Temyîz li-Beyân mâ Tefsîr ez-Zemahşerî min el-İ'tizâl*, O. A. vr. 327 a.

Merîsî

Bişr b. Gayyâs el-Merîsî (218/833), ortaya koyduğu görüşleri açısından önemli bir yer işgal etmemektedir; fakat ayrılıkçılığın simgesi olduğu için kendi zamanında önemliydi. Bağdatlı bir Yahudinin oğlu,[119] Ebû Hanîfe'nin öğrencisiydi. Ebû Yûsuf'tan fıkıh dersi aldı, sarayda itibar kazandı ve Me'mûn'un huzurunda tartışmalara katıldı.[120] Bu tartışmalardan birinde Katolikler, Zerdüştîler, başhirbad,[121] dağılma reisi, Sabiî reisleri, Yunanlı Anastasius, kelamcılar ve Ali Rızâ bulunuyordu.[122] *Kitâbu'l-Hayda'*ya göre Bişr'in görüşü halka açık olarak öğretilen ilk görüştü; fakat bu bir mübalağadır.[123] Hakkındaki çirkin hikâyelerin de gösterdiği gibi fena hâlde nefret edilen biriydi. İşte bu hikâyelerden ikisi: Bir genç öldü ve gömüldü. Biri onu rüyasında gördü ve saçlarının kırlaşmış olduğunu fark ederek şaşırdı. Genç [74]
bunu şöyle açıkladı: Bişr de aynı mezarlığa gömülmüştü; mezara konunca cehennem öyle acı bir haykırışla haykırdı ki o mezarlıkta gömülmüş olan herkesin saçı kırlaştı. Sünni bir bilgin Bişr'in cenaze merasimine katıldı ve böyle yaptığı için takdir edildi. Bunun üzerine bilgin dedi ki: Böylesine büyük bir mükâfat beklediğim hiçbir cenazeye katılmadım. Şöyle yakarmıştı: "Ey Allah'ım, bu adam Seni temaşa edebileceğine inanmadı; onu Senin yüzüne bakmaktan alıkoy; o, kabir azabına da inanmadı, onu başka hiç kimseyi cezalandırmadığın biçimde cezalandır. Tartıyı (*Mîzân*) inkâr etti, onun tartısını hafif tut; şefaati de inkâr etti, yarattıklarından hiçbiri onun için yardım dilemesin." İbn Hanbel dedi ki: O, bir cedelci değil, bir vaizdi; onunla

119 Dozy, *Supplement aux Dictionnaires arabes*, Leiden 1881, Marîsa maddesi.

120 Taberî, III. 1039 vd.

121 Mecusi rahibi.

122 Tabersî, *Kitâbu'l-İhticâc*, Tahran 1302/1885, 211.

123 British Museum yazması, Or. 3104; Bişr ile Abdülazîz b. Yahyâ arasındaki bir münazaranın nakli (*İbnü'n-Nedîm*,189). Bu, onun kelamı hakkında bizim bilgimize hiçbir şey katmamaktadır.

bir Hristiyan arasındaki tek fark, namazları eda etmesiydi.[124] Cehm'i görmedi, ama öğretisini kabul etti. Bir şair onun hakkında şöyle der: "İmanına cebr karışmasaydı, Allah'a gerçekten iman edecekti."[125]

Bişr, Allah görüşüyle insanın iradesi konusunda Hafs el-Ferd'i ve "İman hem kalple hem de dille doğru olarak kabul etmektir," diyerek Mürcieyi büyük ölçüde izledi. İman ancak akıl sahibi bir yetişkinde bulunabilir.[126] Güneşin karşısında eğilmek küfür değil, küfrün bir belirtisidir.[127] İstitâat, fiille beraberdir.[128] Her günah büyük günahtır; çünkü (Allah'a) isyandır, bununla birlikte günahkâr Müslümanlar cehennemden çıkarılabilirler. Kur'an bir mucizedir ve yaratılmıştır.[129] Bişr, kabir azabını ve halkın ahiretle ilgili düşüncelerinin çoğunu reddetti. Hz. Ali haklı, muhalifleri Talha, Âişe ve Muâviye haksızdır.[130]

Hişâm b. el-Hakem

Hişâm b. el-Hakem bir mevaliydi; Allah'ın cisim olduğunu söyleyenlerin reisiydi; aynı zamanda Hz. Ali'nin Allah olduğunu düşündü. Bildirildiğine göre, Cehm'in öğrencisi ve Yahyâ el-Bermekî'nin yardım ettiği biriydi. Onun tertiplediği dinî münazara toplantılarına başkanlık ederdi.[131]
[75] Keskin zekâlı bir tartışmacıydı. Halifenin huzurunda birisi, Ali ve Abbâs'ın çözümlenmek üzere bir meseleyi Ebû Bekir'e getirdiklerini hatırlatarak, hangisinin hatalı olduğunu

124 Ahmed b. Hanbel, yazma Or. 2675, vr. 150 a, 152 a.
125 Sîrâfî, *Biographies of Grammarians* (Ahbâru'n-Nuhâti'l-Basriyyîn), nşr. F. Krenkow, Paris-Beyrut 1936, 47.
126 Bağdâdî, *Usûl*, 256.
127 Şehristânî, 107; Sem'ânî, vr. 254 a.
128 İbn Hazm, *Fasl*, III. 54.
129 Bağdâdî, *Usûl*, 308; Tahanevî, I. 177.
130 Nevbâhtî, 13.
131 Bermekîlerin çöküşü 187/803 tarihine rastlar. Bir rivayet Hişâm b. el-Hakem'in ölüm tarihi olan 197/812 veya 199/814'te Bağdat'a getirir. Amr b. Ubeyd'le münazarada bulunduğu söylenir, 145/762. Karışıklığı çözmenin yolu yoktur.

sordu. Hz. Ali'nin hatada olduğunu söylemek imkânsızdı. Abbâs'ın hatalı olduğunu söylemek ise halifeyi kızdıracaktı, bu sebeple dedi ki: Hz. Davud'u denemek için bir meseleyle gelen iki melek gibi, her ikisi de haklıdır.[132] "Muâviye Bedir savaşında bulundu mu?" diye sorulunca "Evet, öteki tarafta" cevabını verdi. Bir Mecusiyle tartışmasında, kendisini engelleyen bir karanlık olmadığı hâlde, âlemin dışında hiçbir şey görmediğini söyledi. Sandı ki kendisine itiraz etmeyen Mecusi nur olmadığı için hiçbir şey göremiyordu. "Nasıl olur da iki din daima birbiriyle çeliştikleri hâlde âlemin dışında hiçbir şey olmadığı konusunda anlaşırlar?" Mecusi tasvip eden bir işaret yaptı.[133] Bir yıl içerisinde Hişâm, Allah hakkında 5 ayrı görüşü benimsedi.

Görüşleri hakkındaki rivayetler her zaman tutarlı değildir.

Allah

Allah sınırları olan bir cisimdir; O'nun uzunluğu, genişliği ve derinliği eşittir[134] ya da hemen hemen eşittir; bir parçası diğerinden üstün değildir. O, saf eriyik metal gibi özel bir yerde bulunan, özel bir miktarı olan ve yayılan bir nurdur, yuvarlak bir inci gibi her yönde parıldamaktadır. Rengi, tadı, kokusu ve dokunması vardır; O'nun rengi tadı, tadı kokusu ve kokusu dokunmasıdır. O, mutlak renktir. Muhtemelen Ebû Kubeys Dağı, O'ndan daha büyüktür. Allah'ın en mükemmel surete sahip olduğu, Kendi ölçüsüyle yedi karış boyunda olduğu biçimindeki bir başka ifade Mücessimeye ait bir fikre işaret eder. Allah'ın kadîm varlığı cennet sakinlerinin kadîm varlığından farklıdır; çünkü onlarınki dışarıdan elde edilen bir kadîm varlıktır.[135]

132 İbn Kuteybe, *Uyûn*, II. 150.
133 İbn Kuteybe, *Uyûn*, II. 153.
134 Yuhanna'nın Vahyi (Revelation), XXI. 16. Göksel kentin uzunluk, genişlik ve yüksekliği eşittir.
135 Keşşî, 177.

Mevcut olan şeylerden hepsi ya cisimdir ya da bir cismin fiilidir; yaratan sırf bir fiil olamaz.[136] Allah, mekânda değildi; sonra hareket etti ve hareketiyle mekânı oluşturdu
[76] ve ona yerleşti; bu mekân arştı. Allah arşa dokunur ve onu tam olarak doldurur. Allah için kullanılan *mevcûd* deyimi, O cisimdir, bir şeydir, demektir. Bir rivayete göre Allah, başka şeylere benzemez; İbnü'r-Ravendî'nin Hişâm'ın görüşü hakkında anlattıkları içerisinde başka şeylere bir bakıma benzerlik vardır, aksi hâlde insanlar O'nun hakkında hiçbir şey bilemezler.

Bir rivayete göre Allah, Kendi zatını her zaman biliyordu; onları sadece bilgisizlikten sonra biliyordu, böyle olmasaydı, bilgi bir bilineni içerdiği için, şeyler kadîm olurdu. Allah, ne Allah olan, ne O'ndan başka ne de O'nun bir parçası olan bir bilgiyle bilir. Hişâm, bir başkasını tavsif eden şeyin, kendisinin tavsif edilemeyeceği esasını benimseyerek Allah'ın bilgisi ve diğer sıfatların kadîm mi yoksa hâdis mi olduğu sorusundan kaçmış oldu.

Bilinen şeyler kadar Allah tarafından yaratılmış bilme fiilleri vardır. Bu fiillerden hiçbiri bir mahalde bulunmaz. Bazılarına göre Hişâm, ilim dışındaki sıfatların bir başlangıcı (*hâdis*) olduğunu ileri sürdü. Hişâm'ın muhalifleri "Allah diri olmadan önce Allah ne idi?" sorusunu sordular. Câhız'a göre Hişâm, Allah'ın Kendisinden sudûr eden ve yeryüzünün derinlerine ulaşan ışınlarla yeraltında bulunanları bildiğini ileri sürdü; bu ilişki olmasaydı, Allah orada ne olduğunu bilemezdi.

Allah hareket eder, hareketi, irade ve irade edilen şeyin yapılmasıdır. Allah'ın iradesi bir sıfat olup ne Kendisidir ne de Kendisinden başkasıdır. O, zat bakımından sonlu, kudret bakımından ise sonsuzdur; Allah zulüm işlemez, fakat her şeyin, hatta kötülüğün bile yaratıcısıdır. Bir çakıl taşı-

136 *Bihâru'l-Envâr*, II. 94.

nı, ona hiçbir şey eklemeden veya ondan araz ya da cisim çıkarmadan bir miktar araziyi kaplayan bir dağa çevirebilir.[137]

Akıl

Bilgi ya zaruridir ya da nazaridir. Zaruri bilgi, kazanılmadan veya incelemeye dayanmadan zihne gönderilir, çünkü Allah, onu dilediğine verir.[138] Allah bilgisi cisimlerin sıfatlarından (arazlarından) elde edilemez; çünkü onun zaruri olması zorunludur. Bu arazlardan bazıları ise ancak nazarla (istidlalle) bilinir.

Tabiat [77]

Cisim, mevcut olan ve kendiliğinden var olan bir şey demektir; cisimlerden bazıları kadîmdir. Renkler, tatlar ve kokular cisimdir. Hişâm, araz sözünü kullanmaz, fakat hareket, irade, isteksizlik, bilgi, iyi ve kötü fiillere cismin sıfatları der; bunlar ne cisimdir, ne de cisimden başkadır (cismin gayrıdır). Yaratma (*halk*), bekâ ve fenâ bu türden sıfatlardır. Sükûn dışında bütün bu sıfatlar "manalar"dır.[139] Yağ zeytinde, ateş ise çakmak taşında sabittir (bulunur). Atom (*cevher-i ferd*) diye bir şey yoktur. Hareket, ikinciden geçmeksizin bir cismin bir mekân biriminden bir üçüncüsüne intikalidir.

İnsan

İnsan, cansız olan cismi (*mevât*) ve faal olan ruhu ve idrak eden bölüm olan bir nuru ifade eder. İnsanın fiilleri Allah tarafından yaratılmıştır. İstitâat sağlık, engellerin yokluğu, yeterli zaman, aletler (el, balta vb.) ve saik diye bir şeyden ibarettir; bütün bunlar mevcutsa fiil ortaya çı-

137 İbn Kuteybe, *Te'vîlu'l-Muhtelifi'l-Hadîs*, 60.
138 *Bihâru'l-Envâr*, II. 94.
139 M. Horten, "Ma'nâ, Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft", *Z.D.M.G.*, LXIV. (1910), 391.

kar. İstitâatın bir kısmı fiilden önce, bir kısmı da fiilden sonradır.

Din

Allah öteki dünyada çocukları cezalandıramaz, onlar cennettedirler. Eğer Allah insanların yapacağı şeyi önceden bilseydi bu âlem bir sınav yeri olmazdı. Şeytan kendisi girmeksizin, insanların kalplerine soktuğu şeyi bilir; belki de hava onun aletidir. Kur'an, Allah'ın sıfatlarından biridir; ne yaratılmıştır ne de yaratandır.

Kur'an gökyüzüne götürülmüştür; yeryüzünde kalanı ise değiştirilmiştir.[140] Peygamber günah işleyip hata yapabilir ve kendisini düzeltecek vahye nail olur; imam ise günah işleyemez. İmam kıble kadar iyi bilinmektedir, bu sebeple Ebû Bekir'in seçilmesi dönekliktir.

Duyular, kendilerini düzeltip denetlemesi için akla muhtaçtır, dolayısıyla insanlar imama muhtaçtır. İslam ümmeti hatada karar kılamaz ve kâfirlerin *tevatür*üne dayanan tarihî bilgi doğrudur.

Sadece cisimlerin var olması ve iradenin bir çeşit ha-
[78] reket olması Yunanlılara ait fikirlerdir. Allah'ı beşerî sınırlamaların üzerine yerleştirmek için Hişâm, O'nu bütün parçalarıyla değişken bir hâle koydu. "Yayılan nur" ibaresi Aristo'ya atfedilen *Theology* kitabında bulunmaktadır. Bu eser yaklaşık olarak 227/841'de Arapçaya çevrildi.[141]

Muhammed b. Ali b. Nu'mân

Muhammed b. Ali b. Nu'mân, "Şeytânu't-Tâk" adıyla bilinir. Oysa Şia ona Mü'minü't-Tâk adını vermektedir. Genel rivayetler onu İmam Ca'fer'le çağdaş olarak gösterir, hâlbuki İbn Hazm ona Nazzâm'ın çağdaşı demektedir.[142]

140 Malatî, 20.
141 *Kitâb Esûlûcya Aristâtalis*, nşr: F. Dieterici, Leipzig, 1883, 111.
142 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 181.

Allah'ın Kendisi hakkında bilgisi olduğunu, cahil olmadığını ileri sürer. Kendisindeki bir eksiklikten ötürü değil, bilinecek şeyler orada bulunmadığı için, ancak irade ettikten sonra şeyleri bilir. İrade harekettir; *takdîr* ise irade ile aynıdır.

Her beşerî bilgi zaruridir, fakat Allah bu bilgiyi bazılarına ihsan edip başkalarından alıkoyabilir ve yine de onları sorumlu tutabilir.

İnsan ve istitâat hakkındaki öğretisi, şeylerin, ancak Allah öyle irade ettiyse vuku bulduğu hususunun ilavesiyle Hişâm b. Sâlim'inkiyle aynıydı.

IV. BÖLÜM
MU'TEZİLE

"Kelamcılar olmasaydı, bütün kavimleri oluşturan halklar yok olurdu; Mu'tezile olmasaydı, bütün İslam fırkalarına mensup kimseler yok olurdu; her ne kadar İbrâhîm (Nazzâm) ve öğrencileri olmasaydı, tüm Mu'tezile yok olurdu diyemezsem de, onun Mu'tezilîler için yeni yollar açtığını, büyük yararı olan şeyleri ortaya koyduğunu söyleyebilirim."[1]

Bu övgü bizi gerçek Mu'tezilenin incelenmesine götürür. Onlar kendilerine *ehlu 'adl ve't-tevhîd* dediler. Kendi nazarlarında görevleri, bütün ihlallere karşı Allah'ın birliğini savunmak ve O'nun takdirine en küçük bir kötülük gölgesi düşmediğini göstermekti.

Mu'tezile 5 ilke benimsedi: a) Allah; birdir, b) Âdildir, c) İyiliği mükâfatlandırır, kötülüğü cezalandırır, d) Günahkâr Müslümanlar fâsıktır, e) İnananlar iyiliği destekleyip kötülüğe karşı koymalıdır.[2]

Onlar yaygın olan kelamın yarı bağımsız sıfatlarını hoş göremiyorlardı, bu sebeple onlara Allah'ı sıfatlardan soyutlayanlar anlamında *Mu'atılla* denildi. Allah'ın diri, hakîm, kudretli vb. olduğunu tasdik; bu sıfatların kendilerine ait ayrı bir varlığı olduğunu ise reddettiler.[3] Allah'ı selbî (olumsuz) sıfatlarla tasvir etmek ve O'nun hakkındaki bütün ifadeleri beşerî meselelerin yansıması saymak yoluna gittiler. Allah'ın hoşnut olduğunu, sevdiğini, üzgün veya kızgın olduğunu söylediğimizde, bunlar iyi ameller ya da günahlar, mükâfat ya da ceza ölçüsündeki sözlerdir.

1 Câhız, IV. 69.
2 Hayyât, 126; Mes'ûdî, VI. 20 vd.
3 Allah'ın mahiyeti yoktur. İbn Hazm, *Fasl*, II. 173.

Allah'ta hiçbir gizli düşünce, hoşnutluk ya da kızgınlık hareketi ya da sükûn tasavvur etmemeliyiz.[4] Allah'ın bütün sıfatlarını bilgi şekillerine indirme eğilimi vardı; belki de bu, Allah'la insan arasındaki farkı belirtmek içindi. İnsan bir sandalyeyi nasıl yapacağını bildiği hâlde onu yapma-
[80] yabilir; kâmil olan Allah'ta bilgi, başka herhangi bir sıfatın yardımı olmaksızın hemen fiile geçer. İrade, irade edilen şeydir, yaratma da yaratılan şeydir, sözü buradan doğar. Bunun bir sonucu olarak bazı Mu'tezilîler Allah'ın iradesi bulunmadığını öğretmekle suçlandılar. Daha sonra onlar sıfatları ikiye ayırdılar: a) Zatî sıfatlar, b) Fiilî sıfatlar ya da a) Allah'ın zatına ait olan sıfatlar ve b) Allah'ın fiillerini ilgilendiren sıfatlar. Cömertlik (*cûd*) sıfatını hangi sınıfa sokacaklarına karar veremediler. Fiilî sıfatlar yaratılmıştır, hâdistir.

Allah'ın akla tâbi olduğunu benimsedikleri için akılcı idiler; bu nedenle Allah hakkındaki önemli hususlar nakil olmadan akılla bilinir. Tabii bir din ve bütün insanların bilmesi gereken bir âdil Allah'a ibadet göze çarpmaktadır.

Ayrıca, Allah'ın fiillerinin bir sebebi olması gerekir; Allah insanları kendisine ibadet etsinler diye yarattı. Ancak bu, yaygın olan, Allah için birtakım saikler araştırılamayacağı fikrine aykırıydı. Genel bir itiraz şudur: Mu'tezile, şeriatı Allah'ın üstünde tutarak O'nun mecbur olduğunu söyler. Nakil aklı destekler ve onun ötesine geçer. İnsan olması dolayısıyla Allah'a ibadet etmesi gereken kişi, Peygamber hakkında hiçbir şey duymamışsa İslam şeriatını bilmekle sorumlu değildir. Bazılarınca, günahkârların cehennemde cezalandırılması akılla bilinir, hâlbuki cezanın ezelî oluşu nakille bilinmektedir.

Âdil yaratıcıyı mutlak yaratıcı hâline getirme teşebbüsü belli güçlüklüklere yol açtı: Acaba yaratma Allah'ta bir

4 M. Guidi, *La Lotta fra l'Islam e il Manicheismo*, Roma 1927, 38.

değişikliğe yol açmaz mı? Bir görüşe göre, Allah, mahalde olmayan bir irade yarattı,[5] işte bu, âlemin yaratıcısıydı. Bu, bir sânî' (*demiurge*), *faal akıl* ya da *Logos* görüşüne yaklaşır. Allah'ın yarattıklarıyla ilişkisi hususunda farklı fikirler bulunur. Allah, tabiat düzenini değiştirebilir mi? Yoksa bu düzen başladığı gibi devam etmeli midir? Mezheplerin diliyle, Allah kelimelerin anlamlarını değiştirip Kendisine cahil diyebilir mi? Bir başka mesele de Allah'ın kötülükle ve imkânsız olanla münasebetiydi. Bazılarının düşüncelerine göre Allah, kötülük yapamaz; bazılarına göre ise yapabilir ancak yapmaz. Yaygın ibare şudur: Allah, bir şeyi yapmayacağını söylemişse yapabilir mi? Düşünürler büyük meseleler karşısında idiler. Bu meseleleri sade bir dille ifade [81] ettiler, ancak Arapların bizzat kelimelere gösterdikleri dikkat onlar için bir engel teşkil etti; Allah'ın sınırı olduğunu telkin eden herhangi bir ibare, saçma da olsa kuşkuyla karşılandı. Eleştiriciler biri hakkında şunları söylediler: O, Allah'ın kötülük yapma kudretini değil, iyilik yapma kudretini sınırlandırdı; onlar âdil bir Allah'ın zorunlu olarak sınırlı olduğunu göremiyorlardı. Allah duyularla idrak edilemez, bu nedenle öteki dünyada da görülemeyecektir; rü'yetullah birkaç şekilde izah edildi.

Allah, âdil olduğu için kötülüğün yaratıcısı olamaz, bu nedenle kötülük, fiillerinden sorumlu olan insanların ya da şeytanların işi olmalıdır. Allah onlara, istedikleri gibi kullanmaları için kudret vermiştir; onlar işte bundan dolayı sorumlu tutulurlar. Allah, insanları niçin iyi yaratıp onları kötü olmaktan alıkoymadı? Bu soruyu cevaplandırmak imkânsızdır. İyilik, ancak özgür iradeyle yapıldığında iyidir; mecbur tutulursa onda ne iyi kalır ne de kötü.[6] Sonra başka sorular ortaya çıktı. Çocuklar ve delilerin öteki dünyada durumları ne olacaktır? Allah'ın insanlara verdiği kudret

5 Eş'arî, *mekân* kelimesini, Şehristânî ise *mahall* kelimesini kullanır.
6 Guidî, 20.

üzerinde herhangi bir denetimi var mıdır? İster kasıtlı isterse kasıtsız olsun, beşer fiillerinin neden olduğu olayların durumu ne olacaktır? Mümin olmayan bir kimse iyi bir fiili işleyebilir mi?

Bazılarına göre, bu âlem, mümkün olan âlemlerin en iyisidir. Bunlar, Allah'ın en iyi olan bu âlemi daima tekrar yaratabileceğini söyleyerek ilahî kudreti kurtardılar. Bazıları ise Allah bütün lütuf gücünü yönelttiği takdirde herhangi bir kâfirin ihtida edeceğini ileri sürdüler; bu durumda bazıları da dediler ki: Böyle bir mühtedi, Allah'tan hiçbir özel yardım görmeyen biri derecesinde büyük bir mükâfata hak kazanır.

İnsan hakkında çeşitli görüşler ileri sürdüler. İnsan bir ruhtur, bir cisimdir ya da her ikisinin bir bileşimidir. Tabiat konusunda çoğu, atom (*cevher-i ferd*) görüşünü kabul etti, fakat bütün cisimler, onlara göre bileşiktir. Âlemlerin hareketi cevherlerle arazların birbirlerini etkilemelerinden doğar. Beşer fiili sadece iradenin varlığıyla bütün diğer fiillerden ayrılır. İstitâat, fiilden öncedir; bu görüşün irade hürriyetiyle tutarlı olduğu kabul edildi. Bazıları insanın çevresini doğrudan doğruya etkilediğini ileri sürdüler, bazıları ise iradenin insanın tek faaliyeti olduğunu ve bütün dış eserlerin tabiat gücü sayesinde buna tâbi olduğunu
[82] söylediler. İman geri plana itilip bilgi onun yerini aldı; çünkü iman Allah'ı bilmektir; her kişi ilk prensipler vasıtasıyla buna sahip olabilir; dolayısıyla bu hususta söz söylemeye gerek yoktur.

İnsan kendi nefsini bilince, kendisini yaratan ve rızıklandıran birine tâbi olduğunu anlaması gerekir. Bu, nazar ve istidlal yoluyla elde edilen bilgidir. İnsan işitme, ebeveynlerin ya da mürşitlerin rivayeti yoluyla Allah'ı bilebilir, bazılarına göre böyle bir bilgi, küfürden daha iyi değildir. İman ekseriya ilahî emirlerin bilinmesi şeklinde tanımlanır

ve fıskı meydana getiren isyan derecesi dikkatle hesaplanır. Bazıları Allah'ın bütün emirlerinin ayrıntılı bir bilgisini elde etmenin zorunlu olduğunu kabul ettiler, bazıları ise bu emirlerin başlıcalarını ana hatlarıyla tanımakla yetindiler. İçtihat yapan kişi ayrıntılara ilişkin hususlarda haklıdır, ancak bunun esasa ilişkin konularda böyle olması zorunlu değildir. Her zaman yapıldığı gibi, günahlar büyük ya da küçük olmak üzere tasnif edildi, fakat *fısk*, yani ne mümin ne de kâfir olan kimse fikri geri plana itildi.[7] Tövbesiz bağışlama imkânsızdır; insanlara karşı işlenen günahlardan tövbe tazmini gerektirir.[8] Şefaat görüşü reddedildi. Ölüye yapılan dualar ve onlar adına verilen sadakalar yararsızdır.[9] Görevlendirilmeden önce veya sonra peygamberlerin günah işleyip işleyemeyeceği,[10] peygamberlerin, müminlerin ve meleklerin birbirine nispetle dereceleri tartışmalıdır. Veliler mucize göstermezler. Kur'an yaratılmıştır; Kur'an'ın Allah'ın kelamıyla ilişkisi ele alınmamıştır. Bu kelam, ya yaratıcı (*tekvînî*) ya da emredici, insanlara ödevler yükleyicidir (*teklîfî*), Allah'ın iradesi de buna benzer bir şekilde bölünür.

İnsanın ödevi olan; iyi olanı yapıp kötü olandan kaçınmak konusunda ve dolayısıyla imam hakkında ihtilafa düştüler. Bazıları imamın gereksiz bir lüks olduğunu düşündüler; diğerleri ise Şiaya yaklaştılar. Çoğu dedi ki: Hayatta bulunan en mükemmel kişi kendisi olmasa da her Müslüman imam olabilir.

Şehitliğin arzu edilmemesi gerektiğini ileri sürdüler ve daha sonra ise onun, sabırla ezaya tahammül göstermek

7 Büyük günah işleyen kimse şirkle değil, nankörlük dolayısıyla kâfirdir. British Museum yazması Or. 2606, vr. 147.
8 Tahânevî, 162.
9 Abdulkâhir b. Mûsâ, *Kitâbu'l-Gunye*, 1310/1892, 175.
10 Peygamberler büyük günahlardan masum olmalıdır, aksi takdirde hiç kimse onlara saygı beslemezdi. İcî, 219.

[83] olduğu söylendi. Onlar halkın öteki dünya düşüncelerinden çoğuyla ilgilenmediler ve Hz. Peygamber'in göğe yükselişini (*miracını*) inkâr ettiler.

Onlar yaklaşık olarak H 300/M 900 yıllarında daha psikolojik bir tutum takınarak, tövbe meselesini ayrıntılarıyla incelediler. Daha sonraları bu psikolojik tavırları giderek daha da arttı ve onların Basra ve Bağdat ekolleri şeklinde bölünmeleri ortaya çıktı. Basralılara göre Allah zatıyla bâkîdir, bekâ sıfatıyla değil; buna karşılık Bağdatlılara göre Zorunlu varlık (Allah) bekâ olmadan bâkîdir; hâdis varlık haricî bir bekâyı gerektirir.[11] Çok az kimse İbn Kuteybe kadar sade bir dille konuşabilirdi: "Sözlere sükûtla karşı çıkılamaz, şüphe tereddütle tedavi edilemez; ayırıcılığı ortaya çıkan Sünnilik değildir."[12] Onlar aynı zamanda bir şeyin tabiatı hakkında da farklı görüşleri benimsediler.

Tartışmaları sırasında farklı cevaplar verdikleri birçok mesele ortaya çıktı. Eğer bir kimse zoraki bir ölümle ölürse, eceliyle mi ölür, yoksa böyle olmaz mı? Öteki dünyada hayvanların durumu ne olacaktır; bu dünyada çektiği acıların karşılığını alacak mıdır? Zararlı hayvanlar cehenneme mi gidecektir? Allah insana gücünün yetmeyeceği bir şeyi yükleyebilir mi? Haram olan şeyler Allah'ın insanlara verdiği *rızk*ın bir parçası mıdır? Çoğu, insanın fiillerinin, kendisine dışarıdan gelen telkinlerin (*havâtır*) bir sonucu olduğunu ileri sürer. Bu fikir, öyle görünüyor ki, Kur'an'da sözü edilen "Şeytanın vesveseleri" ibaresinden kaynaklanmaktadır. Onlar bu telkinlerin nasıl işlediği hususunda anlaşamadılar. Onlar muhalifleri olan Hadisçilere karşı müsamahasız olmalarıyla tanınırlar; kendi aralarında da mutlu bir topluluk teşkil etmiyorlardı; Abdulkâhir'e göre, birbirlerini küfürle suçlamaya daha da yatkındılar. Hareketin iki kolu vardı:

11 Hasan b. Abdulmuhsin, vr. 66 vd.
12 İbn Kuteybe, *İhtilâf fi'l-Lafz*, Kahire 1349/1930, 60.

Basra Ekolü

Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf

Birçok ünlü Mu'tezilînin yaşadığı H III/M IX. yüzyılın ilk yarısında yoğun düşünce faaliyetleri mevcuttu. Bunlardan ilki Ebü'l-Hüzeyl Muhammed b. el-Hüzeyl el-Allâf'tır. 226/841 veya 235/850 yılında takriben 100 yaşındayken öldü. Bir ara Vâsıl b. Atâ'nın öğrencisi oldu, fakat Osmân et-Tavîl isminden başka aralarında bir bağ bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Kendisine cehennem ehli dediği [84]
hâlde Halife Me'mûn'un düzenlediği dinî münazaralara başkanlık ederdi. Pek itibar görmemekle birlikte, hakkında bazı güzel şeyler söylenmiştir. Bişr b. el-Mu'temir, onun bilgin ve tanınmamış olmaya cahil ve ünlü olmayı, şerefli ve küçük görülmeye de zavallı ve itibarlı olmayı tercih ettiğini söyleyerek bir riyakâr olduğunu ifade eder. Ona yalancı, cimri ve kinci adları verilir.

Câhız'a göre, damgasını vurduğu bir çağ yaşadı; bu çağ Muveys b. İmrân'a bir kısır horoz verdiği gün başlar. Gençliğinde bir Yahudi ile tartışmaya tutuştu. Yahudi ona şu soruyu sordu: Musa ile şeriatı hakkında ne düşünüyorsun? O da şöyle cevap verdi: "Eğer onlar Kur'an'da sözü edilen Musa ile şeriatı ise birincisini peygamber ikincisini de vahyedilmiş bir kitap kabul ederim." Hareket ve sükûnu delil olarak kullanmaksızın âlemin hâdis olduğunu ispat etmesi istenince şöyle cevap verdi: "Sen hasmına yargıç huzuruna çıkmasını, fakat delilini geride bırakmasını söyleyen bir davacı gibisin." Biri ona şöyle dedi: "Delil ileri sürerken şaşırtmaya ve galip gelmeye çalışırsan ve hasmın da Nazzâm ise, senin için en iyisi, insanların her ikinizden de şüphe etmesidir." Ebü'l-Hüzeyl'in karşılığı şöyle oldu: "Elli şüphe bir hakikatten daha iyidir." İnsanların, uykunun haz verici olduğunu ne zaman idrak ettikleri sorusuna cevap veremedi. Uyku sırasında idrak edemezler, çünkü ortada zihin yoktur, uykuya dalmadan

önce de idrak edemezler, çünkü yok olan şey eser meydana getiremez, nihayet uyandıktan sonra da idrak edemezler, çünkü o anda uyku sona ermiştir.[13]

Allah

Bir rivayete göre, Allah'la âlem arasında bir benzerlik vardır; bir başka rivayete göre ise, hiçbir benzerlik yoktur.[14] Allah, her şeyi denetlemesi anlamında her yerdedir. Sıfatlar O'nun zatıdır; O, zatı olan bir bilgi ile bilir ve yine zatı olan bir kudretle bir fiil işler, fakat bilgisi kudreti değildir.[15] İnsanlar çeşitli sıfatlardan söz ederler, çünkü Allah'ın fiilleri kendisini farklı şekillerde gösterir. Şehristânî haklı olarak bunun, sıfatları Allah'ın hâllerine indirmek olduğunu ileri sürer. Bu, hâlleri kabul etmektir. Sıfatlar muayyen sayı ve şahıs gösteren fiillerle değil, sıfatlarla ifade edilir
[85] (söz gelişi, *yesma'u* ile değil, *semî'* ile), çünkü fiil bir şeyi gerektirir ve Allah'tan başka bir şeyin varlığını telkin eder. Allah, Kendisini bildiği için, bilgisi sonsuz olmalıdır. Soyut bir önerme olarak diyebiliriz ki Allah, kötülük işleyebilir, fakat ahlaki açıdan işleyemez; kötülük işleyebilseydi bu O'nda bir eksiklik olurdu. Yapabileceği şeylerin bir sınırı vardır, lütfu sonsuz değildir. Allah'ın işleyebileceği her şey fiilen gerçekleşecek olsaydı, artık iş yapamaz olurdu; fakat bu her şey, hiçbir zaman kuvveden fiile çıkmaz.[16] Kadîm, sonsuzdur ve ne parçaları ne de bütünü vardır, bu sebeple hâdisin sonlu olması, hem parçalar (*cüz*) hem de bütün olması gerekir. Allah yapmayacağını söylediği bir şeyi yapabilir, fakat imkânsız olanı yapamaz, hayat veya kudreti ölümle birleştiremeyeceği gibi, cevheri arazlarından da soyutlayamaz. Kudret vermeden hayat ve göze kör olduğu hâlde görme gücü verebilir. İlahî irade hakkında iki rivayet

13 Demîrî, *Hayât el-Hayâvân*, "birzevn" maddesi.
14 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 193; Hayyât, 8.
15 Krş. Saîd b. Ahmed, *Tabakâtu'l-Umem*, Maşrık 1911, 666.
16 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 193; V. 95; krş. Hayyât, 9 vd.

vardır: Bunlardan biri ilahî iradenin Allah'ta olduğunu ileri sürer, diğeri ise Allah'ta olmadığına işaret ederek, bir mahalde bulunmadığını belirtir; Ebü'l-Hüzeyl'in taraftarları ikinci görüşü benimsediler. Yaratmanın nedeni Allah'ın yaratıkları yararlandırmayı amaçlamasıdır. Bir şeyi irade edip ona "ol" (*kün*) deyince yaratma olur; bu yaratıcı (*tekvînî*) sözcük bir mahalde değildir.[17] Yaratma, yaratılan şey değildir.[18] Bileşik şeyler, birleşmenin bir sonucu olmayıp bileşik olarak yaratılmıştır. Yaratıcı kelam, insanlara sorumluluk yükleyen emirle, yani ahlaki emirle aynı değildir. Bu bir cisimde bulunur. İnancın mevcut olmasını irade etmek, inanmayı emretmekle aynı değildir.

Akıl

Bilgi ve inanç tür olarak birbirinden farklıdır. İnsan bilgisi iki çeşittir: a) Zaruri, b) Kazanılmış. Allah hakkındaki bilgi ve O'nun varlığının delilleri zaruridir. İnsanın akıllı bir varlık olması, onun kendi nefsini bilmesini gerektirir. Bu bilgiyi ise ikinci anda Allah'ın bilgisi takip eder; eğer böyle olmazsa o insan kâfirdir. Bu bilgiyi elde ettikten sonra, onun tevhid ve adalet hakkında bütün bildiklerine, yani [86]
Allah'ın sadece onlara yüklediği her şeye boyun eğmesi gerekir. Eğer bir kimse Allah'ı sadece başkasından duyarak (*semâu'l-ahbâr*) biliyorsa o da aynı derecede sorumludur.[19] Duyular veya nazarla (kıyasla) elde edilen öteki bilgi, her ne kadar Allah bunu zaruri yapabilirse de kazanılmıştır (*kesbî*).[20] Bilgi ne artar ne de eksilir, yani bir şey ya bilinir ya da bilinmez.[21]

17 Muhtemelen doğru olan daha sonraki bir rivayete göre Allah, bir şeyi "yok ol" (*ifnâ*) diyerek ortadan kaldırır.
18 *Halk*, hem yaratma fiili hem de yaratılan şey olabilir; ilk anlamda ona mecazi olarak yaratılmış denebilir; ikinci anlamda ise gerçekten yaratılmıştır. Eş'arî, *Makâlât*, 363 vd. 366.
19 Bağdâdî, *Usûl*, 258.
20 Bağdâdî, *Usûl*, 32.
21 Makrızî, *Hıtat*, II. 346.

Tabiat

Atom (*cevher-i ferd*) sükûn ve hareket hâlinde olabilir, başka arazların bulunmasına izin vermez. Atom, cisim değildir, çünkü cismin üç boyutu bulunur. Atom varlığın birimidir; onun varlığı ve birleşme kudreti vardır. Bir cismi meydana getirilebilecek atom sayısı en az altıdır; bu birleşmeden ön ve arka, üst ve alt, sağ ve sol meydana gelir. Bir başka yerde belirtildiğine göre, uzunluğu olmayan iki atom, uzunluğu olan bir cisim meydana getirmek için birleşir; başka deyişle iki atom birleşme arazıyla birlikte uzunluğu meydana getirir. İki araz aynı zamanda bir yerde olabilir, fakat iki cisim aynı zamanda bir yerde olamaz. Yaratıcı kelam görüşü, arazın mahalle muhtaç olmadığını söylemeyi zorunlu kılmıştır. Arazlar iki çeşittir: a) Hareket, sükûn, hayat ve ölüm gibi mahiyeti bilinenleri insanlar meydana getirebilir ve onlar yenilenebilir; b) renkler, tatlar, kokular, kudret, işitme ve görme gibi mahiyeti bilinmeyenleri ise insanlar meydana getiremezler ve onlar yenilenemez.

Hareket ve sükûn, oluşla (*kevn*) aynı değildir ve her ikisi iki âna (zamana) muhtaçtır. Bu terimlerin tanımı güçtür. Sükûn ikinci bir cismin ilk yere (*hayyiz: mekân*) varması, hareket ise ilk cismin ikinci yere varmasıdır ya da hareket ikinci yerdeki bir cisme ulaşır. Yaratma sırasında bir cisme kendi yerinde hiçbir şey takaddüm etmez, dolayısıyla bu cisim ne hareketli ne de sakindir.[22] Görme ve dokunma ile idrak edilebilen hareket,[23] her zaman bir yerden ötekine intikal değildir; kalbin fiilleri hareket değildir ve hareket sırasında "*tafra*" değil (bkz. Nazzâm) sükûnlar vardır. Bir
[87] hareket, iki failin eseri olabildiği hâlde, bir atomda iki hareket olamaz. Bir tek hareket mevcuttur; hareket, kendisine yön ilavesiyle ayırt edilir.

22 Tahânevî, 1274; Bağdâdî, *Fark*, 144.
23 Mes'ûdî, VII. 232.

Bekâ ve fenâ bir mahalde olmayan şeylerdir (*me'ânî*) ve bâkî ya da fâni olan şeyle aynı değildir. Tabiat düzeni sabit değildir, tabiat düzeni bulunmadığını söylemek daha doğru olabilir; çünkü bir taş havaya fırlatıldığı hâlde düşmeyebilir. Allah âlemin hiçbir şeye dayanmamasını sağlamıştır.

Sonraki bir yazar diyor ki: Ebü'l-Hüzeyl ma'dûma (*yok*) sırf nefy (salt yokluk) adını verdi.[24]

İnsan

İnsan bedendir; onun bütün parçaları, saç ve tırnakları hariç faildir. Hayat, nefs, ruh ve beş duyu arazdır; nefs ise cisim, ruh,[25] hayat ve beş duyudan başka bir şeydir. İdrak, duyularda değil, kalpte bulunur. Telkinler (*havâtır*) düşünce ya da bilginin mahiyetine ait arazlardır; iyi olanları Allah'tan, kötü olanları ise şeytandan gelir; onlar fiil için gerekli değildir; çünkü onlar olmadan da insan sorumludur. İrade, ilk eserlerinin zorunlu olarak kendisini izlemesine sebep olur. İstitâat bir arazdır, bedenen salim ve sağlıklı olmaktan daha fazla bir şeydir; kalbin fiilleri istitâatla aynı anda ortaya çıkar, uzuvların fiilleri ise ikinci anda meydana gelir. İnsan kendisinde hareket, sükûn, irade ve bilgiye sebep olabilir, fakat mahiyeti bilinmeyen renk ve tat gibi arazlara sebep olamaz. Fiillerinin, bir darbenin sebep olduğu acı ya da iki şeyin çarpmasıyla meydana gelen gürültü gibi, ikincil eserleri onun işidir. Bu sebeple ölü bir kimse, ölümünden sonra ortaya çıkan olaylardan sorumlu olabilir. Buna, bir ok atıp düşmanını öldüren, fakat ok hedefine ulaşmadan önce kendisi de öldürülen kimse örnek olarak verilir. Ölü bir kimse ne bilgi ne de irade sahibi olabilir. Bütün diğer ikincil eserler Allah'ın işidir, bu sebeple insan bir başkasında idrak ya da bilgi meydana getiremez.

24 Râzî, *Muhassal*, 34.
25 Ruh bâkî olmayan bir arazdır diyen ilk kişiydi. İbn Hazm, *Fasl*, IV. 215.

[88] İnsanların fiilleri, Allah'ın fiillerine benzemez. Allah'ın, insanın kudretine verdiği şey üzerinde hiçbir kudreti yoktur; çünkü bir fiilin iki yaratıcısı olamaz (Krş. İki fail ve bir hareket hakkında söylenenler).

Din

İnsanın bir tek eceli vardır; bu sebeple zoraki bir ölümle ölürse eceliyle ölmüş olur. Öteki dünya görüşüyle ilgili olarak iki rivayet vardır: a) Öteki dünyada insanlar zorunlu olarak hareket edeceklerdir. Genel olarak söylendiği üzere, Ebü'l-Hüzeyl bu âlemde *kaderî*, fakat öteki dünyada ise bir cebriyeci/determinist idi. b) Bütün fiiller yok olacaktır. Bu husus şu şekilde açıklanır: Bir başlangıcı olan şeyin sonunun da olması gerekir; bu sebeple, insanların fiillerinin, açıkça görüldüğü üzere, başlangıcı olduğu için, sona ermesi de gerekir. Açıklamanın felsefede değil, dinde bulunması daha muhtemeldir. Ebü'l-Hüzeyl, belki de Hristiyanlık ya da Yeni-Eflatunculuktan mülhem olarak sükûnet durumunu tasvir etmek istemiştir. Theodore Ebû Kurra şunları yazar: "Kıyamet gelip bütün şeyler değişmez olunca."[26] Aristo'ya atfedilen *Theology* kitabında ise, "yukarı âlemde nefsin konuşmaya ya da hareket etmeye ihtiyacı yoktur."[27]

İman hem farz olan hem de nafile olan iyi amellerin toplamına verilen isimdir. Büyük bir günah işlemeye azmetmek büyük günahın kendisidir. Beş dirhem çalmak fısktır. Fiiller, özellikle Allah'ın hizmetine yöneltilmese de iyi olabilir; bu demektir ki kâfirler de iyi işler işleyebilirler, ancak bu genel görüşe aykırıdır.[28]

Günahın cezasının ebedî olacağını akıl değil vahiy bize söyler. Rü'yetullah (Allah'ın görülmesi) insanların Allah'ı kalplerinde bilmelerinden ibarettir. Hayvanlar cennete

26 Theodore Ebû Kurra, *Sermons*, 20.

27 Theodore Ebû Kurra, *Sermons*, 15; krş. 107 vd.

28 Muhammed, Sa'sa'a'ya onun kızları kurtarmasının yararı olmadığını, zira bunun Allah için yapılmadığını söyledi. Müberred, 279.

gitmezler. Ders vermek ya da uyarmak amacıyla verilmiş olmasa da, bu dünyada çekilen acının karşılığı, öteki âlemde verilecektir.[29] "Tartı" (*mîzân*) hüküm anlamına gelen bir mecazdır; *sırât* ise gerçek olabilir; ancak, bu da kesinlikle teyit edilmemiştir.

Kâfirler, iki davul sesi arasında cezalandırılacaktır.[30] Tehlike anında, insan imanını gizleyebilir (*takıyye*). Duyu- [89]
larla idrak edilmeyen şey, ancak yirmi şahidin şehadetiyle kabul edilebilir; bu yirmi şahitten de bir ya da birden fazlasının cennet ehli, yalan söylemeyen biri olması gerekir. Bu, hadislerden birçoğunu iptal edecektir.

Kur'an bir arazdır ve bir defada birçok yerde birden bulunabilir. Onun Allah kelamıyla münasebeti belirlenmemiştir.

Tarihî konularda Ebü'l-Hüzeyl, Hz. Osman'ın öldürülmesi ve aynı şekilde Hz. Ali, Talha ve Âişe hakkında hükmü Allah'a bırakır, fakat Muâviye'yi takbih eder. Söylendiğine göre, Ali ve Ebû Bekir'i değer bakımından eşit tutar. [31]

Ebü'l-Hüzeyl, Allah'ı; sıfatları sebebiyle kişiliği olan, her şeye nüfuz eden bir karakter olarak düşünmeye çalışır. Buna rağmen kendisini Allah'ın hiçbir şekilde tanımlanamayacağı fikrinden kurtaramamıştır. Karmaşıklığın bileşik olmak anlamına geldiği ve bütün bileşiklerin de hâdis olduğu korkusundan tedirgin olduğu için, Allah'ı basit tutmaya çalışır. Bu nedenle diyor ki: Allah'ın, çeşitli eserlerinden dolayı birçok surette tezahür eden bir tek fiili vardır. Aynı fikir Yuhanna ed-Dımaşkî'de de bulunmaktadır.[32] Bir mahalde olmayan yaratıcı irade, gerçekte âlem ile Allah arasında bir vasıtadır. Ebü'l-Hüzeyl insanları, dışarıdan gelen telkinlerden bağımsız kılarak, bir otomat olmaktan

29 İcî, 141 vd.
30 İcî, 273 vd., 270.
31 Malatî, 33.
32 Migne, XCIV. 860.

kurtarmaya ve ahlakı kelamdan ayırmaya çalıştı. Bütün düşünen insanların bir yaratıcının varlığını tanımaları gerektiği şeklindeki bilgi anlayışı, İslam'ın temeli olan tabii bir dine ve bunu kabul etmeyen herkeste akli bir noksanlığa işaret eder. Onun yalan söylemeyen ve hakikatin tek tanıkları olan insanlar hakkındaki nazariyesi Şianın görüşünü hatırlatmaktadır.

Nazzâm

Ebü'l-Hüzeyl'in daha genç bir çağdaşı Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm'dı (231/845). Halîl b. Ahmed'in öğrencisi oldu.[33] *Kaderîler*den hiçbiri ondan daha fazla küfür türlerini bir araya toplamadı. Gençliğinde, düalistlerle (*seneviyye*), *dehrîlerle*, şüphecilerle (delillerin karşılıklı olarak birbirini geçersiz kıldığını söyleyenler: *tekâfülü'l-edille*) ve birkaç filozofla ilişki kurdu. Dehrîleri izleyerek atomları (*cevher-i ferdleri*) inkâr etti; Seneviyyeyi izleyerek de dedi ki: Adaletli davranan kimse zulmedemez. Hişâm b. el-Hakem'den renklerin, tatların, kokuların ve seslerin cisim [90] olduğu fikrini aldı.[34] Sır tutamazdı, cömertti ve şakadan anlardı. Zekî idi, iyi bir dosttu, fakat aptallara pek tahammül edemezdi. Nazzâm göre, tehlikeden sonraki emniyet, hastalıktan sonra gelen sağlık ve kıtlıktan sonraki bolluk daha tatlıdır.[35] Düşmanları dedi ki: Gece gündüz sarhoştu; hiç değilse o, şarap kadehine düşman değildi; çünkü şöyle yazdı:

Nefsi şişeden alırım; yarasız kanda günah yoktur.

Öyleyse ben sarhoşum ve iki nefsim var, hâlbuki şişe nefissiz bir cisim gibi durur.

Bir kelamcı olarak bilgisi ve mevkiine rağmen Hristiyan bir genci sevdiği ve onun için teslisin tevhidden daha iyi ol-

33 Şerîf el-Murtazâ, *ed-Dürer*, vr. 38 v.
34 Sem'ânî, 564.
35 Şerîf, el-Murtazâ, *ed-Dürer*, vr. 38 r.

duğunu ispat eden bir kitap telif ettiği için günaha girdi.[36] Oğlu ölen birine teselli ziyaretinde bulundu. Baba üzüntülü idi; çünkü oğlu onun her şeyden şüpheye düşüren bir eserini, şüphe hakkındaki kitabını okumamıştı. Ziyaretçi ona kendi kitabını kendisinin okumasını öğütledi; daha sonra baba, bir oğlu olduğundan bile şüpheye düştü.[37] Nazzâm, kötü talihten başka hiçbir şeyle karşılaşmadığı, fakat iyi bir şekilde sona eren bir seyahatten söz eder; bu olay onu bu tür şeylere inanmaktan kurtardı.[38] Hitabette güvenilirdi ve doğruyla yanlış konusunda nadiren yanılmıştır. Onu hiç terk etmeyen bir hata şuydu: Onun faraziyeleri kötü, ancak faraziyelere dayanarak delil getirmesi iyiydi. Keşke çıkarımları (istidlalleri) yerine öncüllerini tahkik etmiş olsaydı! Bir zandan hareket edip delillerini bu zana dayandırdı ve akıl yürütmesinin esasının bir zan (sanı) olduğunu unuttu. Fakat bir şeyi görmüş olduğunu söylediği zaman hiç kimse onun sözünden şüphe etmezdi.[39] Öldüğünde 36 yaşındaydı.[40]

Allah

Allah'ın hakîm (bilge) olduğunu söylemek O'nun varlığını teyit eder ve cahil olmadığını bildirir. Yuhanna ed-Dımaşkî hemen hemen aynı şeyleri ifade etmiştir.[41] Allah'ın [91]
kudreti ve bilgisi vardır; çünkü Kur'an böyle söylemektedir; O'nun hayat sahibi olduğunu söyleyemeyiz; çünkü Kur'an böyle buyurmamaktadır. Çoğu bilginler der ki: Nazzâm, Allah'ın iradesini inkâr etti; O'ndaki kudret, muharrik (hareket ettiren) güçtür ve bu kudrete gerekli yönü veren bilgidir. Fakat Allah'ın bir fiili işlemesi ihtiyarıyladır; O, bu fiili ih-

36 İbn Hazm, *Tavku'l-Hamâme*, nşr. D. K. Petrof, Leiden 1914, 122.
37 İbnü'l-Cevzî, *Telbîs*, 43.
38 Câhız, *Hayâvân*, III. 139. Mu'tezilîlerin çocukları cine inanmazlar. Muhassin et-Tenûhî, *Nişvar Muhâdara*, 274.
39 Câhız, *Hayâvân*, II. 83.
40 *Şerhu'l-Uyûn*, 125.
41 Migne, XCIV. 836.

tiyar ettiği (seçtiği) için adaletle davranır. Nazzâm'dan söz ederken Eş'arî belki de kolaylık olsun diye irade sözünü kullanır ve der ki: Allah'ın iradesinin iki ciheti vardır. Bir yönüyle o yaratmadır, çünkü insanın aksine hiçbir zayıflık O'nun kudretini hemen fiile geçmekten alıkoymaz. Öteki yönüyle ise, insanların Allah'a itaat etmelerini emretmedir; ancak bu inanma iradesi imanı yaratmaz; çünkü Allah'ın elinde alet değildir. Allah semî'dir (işitir) demek, bilgilidir demektir; çünkü idrak O'nda mevcut değildir.

Allah haksızlık yapmaz, çünkü kötülük ve yalan ancak eksik cisimlerce meydana getirilir ve Allah'ta eksiklik yoktur. İhtimal ki Nazzâm, Allah'ın âdil olduğunu ve dolayısıyla haksızlık (zulüm) yapamayacağını söylemek istemiştir. Allah insanlar için mümkün olan en iyi şeyi yapmaktan uzak duramaz; dolayısıyla cennetin nimetleriyle cehennem azabını arttıramaz ve cehennemin eşiğinde duran bir çocuğu oraya itemez.[42]

Yaptığı bir şeyin benzerini sonsuz kez yapabilir, ancak daha iyisini değil. Yaratmanın sebebi, yaratıklarının yararıdır. Başlangıçta Allah, bütün şeyleri yarattı; bu şeyler sanki zaman içinde bir depodan çıkıyor gibi ortaya çıkar.[43] Bu fikir Yahudilere aittir. Allah, bir akşam yemeği hazırlanırken bütün yiyeceklerin bir anda pişirilmesi ve yemeklerin teker teker masaya yerleştirilmesi gibi, âlemi ilk günde yarattı.[44] İnsanın denetimine verdiği şey üzerinde Allah'ın hiçbir kudreti yoktur ve Allah soyut olarak hayat ve kudreti yaratamaz.[45] Allah cehli ya da haksızlığı yaratamaz.[46]

42 Bağdâdî, *Usûl*, 238.

43 *Kumûn*; bu söz bir başka anlamda yağın zeytinde bulunuşu biçiminde kullanılır.

44 Tanchuma, *Bereshith*, 2; krş. 4. Ezra, IV. 41 vd.; Job of Edessa, *Book of Treasures*, İng. çev. A. Mingana, Cambridge 1935, 358.

45 Açıktır ki atomlar olmadıklarına göre Allah, âlemdeki bileşimleri atomlara indirgeyemez.

46 Bağdâdî, *Usûl*, 133; Taftâzânî, *Şerh*, 68.

Akıl

Akıl yürüten bir kimse, kendisini ve etrafındaki âlemi düşününce, bir yaratıcısı olduğunu bilmek zorundadır. Öteki sorular daha sonra ortaya çıkar. Yaratıcı bir cisim mi- [92]
dir? Görülebilir mi? O'nun benzeri bir şey var mıdır? İyi bir amaçla mı yarattı? İnsanın bu sorulara akli cevaplar bulması gerekir.[47] Duyularla bilinen şeyler zaruridir; bunlar istidlal ve haberle bilinemez; kıyas ve istidlalle bilinen şeyler zaruri bilgi olamazlar.[48] İki insan zümresi Allah'a boyun eğer, başka bir deyişle O, iki şekilde bilinir: Düşünenlerce ve iyi insanlarca.

Bilgi ve cehl (bilgisizlik), iman ve küfürde de olduğu gibi, birbirlerine yakındır; onlar türde farklı değildir, çünkü her ikisini de aynı meleke hâsıl eder.[49]

Tabiat

Âlem, cevher ve tek araz olan hareketten ibarettir. Her fiil harekettir; sükûn ise bir itimat ve gerilme hareketidir. Yaratma sırasında her şey bir gerilme durumundaydı.[50] Renkler, sesler, tatlar, kuvvet, sıcaklık ve hafiflik hepsi cisimdir. Bu fikirler açıkça Stoacılara aittir; bunlardan bazıları Hişâm b. el-Hakem aracılığıyla İslam'a sokulmuştur. Bir rivayetin bildirdiğine göre, cisimler bâkîdir,[51] ancak bu inkâr edilmiştir; bekâ bir mana değildir.[52] Cisimlerin, hafif ve canlı, ağır ve ölü gibi çeşitleri vardır; bir cisim türü di-

47 Bağdâdî, *Usûl*, 256.
48 Bağdâdî, *Usûl*, 16.
49 Her ikisinin de gerçek tabiatı, suretin akıl gücü üzerine yüklenmesidir: aralarındaki fark, haricî bir şey, yani bu suretin ilgili olaya uyumu ya da uyumsuzluğu dolayısıyladır. İcî, 337.
50 İbn Hazm, *Fasl*, V. 55.
51 Eş'arî, *Makâlât*, 367. Bunun inkârı: Yâfiî, *Merhem*, 194; Râzî, *Muhassal*, 11; Tûsî, 2. "Cevher sürekli yenilenir; böyle olmasaydı âlem sona erdi" (Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 221) sözü yaratma doktrini ile tutarsızdır; fakat bu, Nazzâm'ın bu görüşü benimsemesini imkânsız kılmaz.
52 Bağdâdî, *Usûl*, 42.

ğerine dönüşemez.[53] Atomlar (*cevher-i ferdler*) yoktur; bu sebeple bir cismin bölünebileceği parçaların sınırı yoktur. İki cisim birbirine tedahül edip aynı mahalli işgal edebilir; böylece ateş taşta, yağ da zeytinde bulunur (sabittir). İdrak böyle bir tedahülden doğar.[54] Bütün hayvanlar, görünüşe göre hayvani nefs kastedilir, aynı türdendir. Ateş, pislikten kurtulmuş ise, Allah'ın arşına yükselecektir (Bu da Stoacıların etkisini göstermektedir). Hareket bütünüyle aynı türdendir; ilk yerde (*hayyizde*) cisimdedir ve bununla
[93] cisim ikinci yere (*hayyize*) hareket eder. Hareket "*tafra*"-larla (sıçramalarla) olabilir; cisim, mekân birimlerini, onları işgal etmeksizin geçebilir; hareketler bu nedenle hız bakımından farklılık gösterir.

İnsan

İnsan, latif bir cisim olan ruhtur,[55] hem ona bir engel teşkil eden hem de onun için bir alet olan maddi cisme nüfuz eder.[56] Hayat insana ilave edilmiş bir şey değil, ruhtur. Bütün ruhlar aynı türdendir ve fiilleri de tek çeşittir; bedeni terk edince âlemden yukarıya doğru yükselir.

Nazzâm'ın şunu söylemek istediği anlaşılıyor: Ruh, nefs vasıtasıyla bedene ilişmiştir ve onunla duyular aracılığı sayesinde idrak eder; bu duyular insanın bir parçasıdır; ancak Mu'tezile nefsle ruh arasında açık bir biçimde ayırım yapmamıştır.[57] Bilgi ve irade, zihnin hareketleridir. İnsanın tek fiili iradedir ve bu da zorunlu olan ve her ikisi de Allah'tan gelen telkinlerin sonucu olarak ortaya çıkar.

53 Bağdâdî, *Fark*, 119; *Usûl*, 54.

54 Tenkitçiler, bunu alaya aldılar. Ebû Leheb, Hz. Muhammed'i görürdü; öyleyse Hz. Muhammed'in parçaları ondadır. Ebû Leheb cehennemdedir, öyleyse Hz. Muhammed'in parçaları da cehennemdedir.

55 Ruh latif cisimdir, gül suyunun gülde deveran etmesi gibi, o da cisimde dolaşır, doğumdan ölüme kadar devam eder. Eksiklik ya da değişikliğe uğramadığı için, bir uzuv kesilirse ondaki ruhun parçaları kalan uzuvlara çekilir. Tahânevî, 541.

56 Stoacılara ait. Krş. Job of Edessa, *Book of Treasures*, 465.

57 Sekûnî, *Kitâbu't-Temyîz*, O.A., vr. 44 a.

Kötülük insanları doğru yoldan saptırmaz, ancak onların ihtiyarlarını (seçtiklerini) gerçekleştirir. İrade insanda bulunan harekettir; onun dışında olan şey tabiat vasıtasıyla Allah'ın işidir. Doğrudan doğruya iradeden çıkan fiiller zaruri olarak iradeye tâbi olur. İstitâat insanın kendisidir. Allah, kötülük yapamayacağı için, kötü fiiller insanların eseridir.

Din

Allah'ın emretmesi mümkün olup da emretmediği her fiil kötüdür, çünkü yasaklanmıştır (haramdır); emredemeyeceği bir fiil ise bizatihi kötüdür. Allah'ın yasaklanması mümkün olup da yasaklamadığı her fiil ise iyidir; çünkü yasaklanmamıştır. Yasaklayamayacağı bir fiil ise bizatihi iyidir. Bu nedenle doğru ve yanlış Allah'ın iradesinden bağımsızdır. Bu âlemde mükâfat yoktur; burada nail olunan nimet imanı arttırmak ve itaati teşvik etmek içindir. İman, büyük günahlardan kaçınmakla ortaya çıkar. 200 dirhem (hukuken zekâtı verilmesi gereken en az miktar) çalmak fısktır. *Tâ'at* veya *ma'siyet* bakımından eşit olan ameller, aynı mükâfata ya da aynı cezaya tâbi olurlar. Müslümanların ve kâfirlerin çocukları cennete gidecektir; hayvanlar da cennete gideceklerdir, çünkü hayvanlar, çocuk ve deliler arasında hiçbir ayırım yapılmamıştır. Daha doğrusu, cennete giden ve orada güzel bedenler verilenler hayvanların ruhlarıdır.[58] Ebedî azap sadece vahiyle bilinir. [94]

Cennette bedenler, ruhların yiyip içmeleri için gereklidir. Cehennemde insanlar tahammül edemeyecekleri azaba çarptırılamayacaklardır; çarptırılsalar bile azabı duymayacaklardır.

Peygamberler, ihmal veya hata dolayısıyla itibar kırıcı olmayan küçük günahları işleyebilirler,[59] fakat bu kötü-

58 Câhız, *Hayâvân*, II. 122.
59 İcî, 220.

lenmiştir; bu günahlardan ötürü cezalandırılabilirlerse de onlara tâbi olanların cezalandırılmaları gerekmez.[60] Mucizeler vuku bulmaz.[61]

Allah'ın yaratıcı kelamı (*kün*) bir araz, bir harekettir. Allah'ın kelamı aynı anda iki mekânda bulunmayan bir cisim, ayrı seslerin bir birleşimidir. Kur'an'ın i'câzı için iki neden ileri sürülür: 1) Kur'an hem geçmişten hem de gelecekten haber verir; böyle olmasaydı bu olaylar bilinemezdi. Kur'an'ın i'câzı şekli ve üslubu dolayısıyla değildir; 2) Allah insanları Kur'an'ın bir benzerini yapmaktan alıkoymuştur; oysa böyle bir şeyi yapmak onların kudretleri dâhilindeydi. Ruhlar insanlara hizmet etmediği gibi, bilgi de vermezler. Kıyasa ya da ümmetin icmâına dayanan delillerin dinde hiçbir değeri yoktur.

İmam gerekli değildir. Nazzâm, Hz. Ali'yi müdafaa etti; Talha, Âişe ve Muâviye'yi takbih etti; iki zıt fırkaya mensup iki kişinin şehadetini değil, Hz. Ali veya Talha taraftarı iki kişinin şehadetini kabul etti. *Terâvîh* gibi ümmetin kabul ettiği bazı amelleri reddetti. Sahabileri tenkit etti ve söylendiğine göre, peygamberliğe inanmadı. Nazzâm'ın, amellerini yerine getiren bir Müslümanın kâfir olabileceğini ilk söyleyen kişi olduğu iddia edilir.[62]

Sadelik bu sistemin bir işaretidir. Âlem, madde ve hareket olmak üzere, sadece iki parçadan meydana gelir. Allah'ın iradesi yoktur, çünkü bilgi ile kudretin birleşmesi fiili meydana getirir. İnsanın aynı fiili, şartlara göre, ya
[95] iman olur ya da küfür. Psikolojiye yapılan gereksiz ilave, yani istitâat reddedilir; bunun nedeni muhtemelen yalnızca düşünülebilen şeyin (*ma'kûl*) mevcut olmamasıdır. Bu, Stoacılardan alınan bir başka fikirdir. Söylemek gerekir ki

60 Bağdâdî, *Usûl*, 168.

61 Bir başka rivayete göre Allah, peygamberlerin mucizelerini vuku bulduktan anda yaratır. Hayyât, 52.

62 Abdulkâhir b. Mûsâ, *el-Gunye*, 176.

Nazzâm bir filozofun vasıflarını haizdi; şansının biraz yardımıyla büyük bir bilgin olabilirdi. Bazı meseleleri o ortaya attı, fakat bunlar Mu'tezile dışında dikkati çekmedi. Onu takip ederek, insanın iradesinden doğan dış fiillerin mahiyeti ele alındı. İnsanın ruhani tabiatı gibi diğer fikirleri ise pek kabul görmedi.

Bağdat Ekolü

Bişr b. el-Mu'temir

Ebû Sehl Bişr b. el-Mu'temir (210/825) köle tüccarı, şair, cüzzamlı ve aynı zamanda da kelamcıydı. Bildirildiğine göre, Kûfeli idi, sonra Bağdat'a göçtü. Hârûn er-Reşîd, onu Şii olduğu için hapsetti; bu düşüncesinin tek delili Hz. Ali'yi tercih edişiydi. Bir şiirinde onu Hâricîlerden üstün tuttu:

Hasan'ın babası, Abbâs'ın oğlu ve Sünniler onların ataları arasında değildir.

Karanlıktaki nurlar, asiller, işte bunlar, bedeviler değil, imamlardır.

Alt, üst gibi değildir, bedeviler hikmet madeni olamazlar.[63]

Kelam konularında şiirler yazdı ve Allah'ın varlığının delillerinin tabiattan çıkarılacağı hususuyla büyük ölçüde ilgilendi.

Akıl, yol gösterici, iyi ve kötü zamanlarda arkadaş olarak ne yüce şeydir.

Hem de gördüğü şey üzerinde tanıklık eden biri gibi kolayca görünmeyen üzerinde karar veren bir yargıç olarak.[64]

Katıldığı tartışmanın bir bölümü muhafaza edilmiştir. Cebriyyeden biri ona sordu: "İmanın için Allah'a hamd eder misin?"

"Evet",

63 Câhız, *Hayâvân*, VI. 155.
64 Câhız, *Hayâvân*, VI. 95.

"Öyleyse (Mu'tezilî prensiplere göre) O (Allah) yapmadığı bir şeyden dolayı hamd edilmesini istiyor? Bu kitap-
[96] ta Kendisinin kınadığı bir uygulama değil mi?" "Üstelik ne yardım ettiği ne de yapılmasını emrettiği şeyden dolayı övülmeyi Kendisi kınamaktadır." Bunun üzerine Sümâme şöyle cevap verdi: "Hayır, Allah beni bana söyleneni yaptığım için över; ben de O'nu bana emri verdiği ve O'na uymak üzere beni güçlendirdiği için överim."

Cebriyyeci böylece susturuldu.[65]

Allah

Şüphesiz akıl, Allah'ın bilgisine ileten yeterli bir rehberdir. O'nun iradesi iki türlüdür:

1. Nefsî (zatî). Allah daima insanın günahlarını değil, taatini irade eder; bu iradenin günahla hiçbir ilişkisi yoktur, ancak başka her şeyle ilgili olabilir. Böylece şu deyiş ortaya çıktı: "Allah daima mürîddir." Bununla birlikte çoğu Mu'tezile bunu kabul etmedi. Eleştiriciler dedi ki: "Allah, insanın belli bir tarzda hareket edeceğini bilip onu engellemezse, o fiili irade etmiş demektir."

2. Fiilin niteliği. Bu da yine iki türlüdür: a) İrade fiili Allah'ta ise bu yaratmadır; b) O'nun dışında bir şeyle ilgili ise bu, ahlaki emirdir.

Bu nedenle, yaratma Allah'ın bir şeyi irade etmesidir; o, yaratıcı kelam olan "ol" sözü değildir; o, yaratılmış şey de değildir, ancak ona takaddüm eder. Bir rivayete göre Allah, arazları yaratmaz;[66] bu fikir, *tevellüd* doktrininin bir sonucu olarak görünüyor. Bir başka rivayete göre ise, bazı arazlar Allah'ın, bazıları da insanların eseridir ve bazıları da her ikisinin.[67]

65 Arnold, *al-Mu'tazila*, 30.
66 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 197; Sem'ânî, *Ensâb*, vr. 83b.
67 Bağdâdî, *Usûl*, 135.

Allah'ın kudreti sonsuzdur, insanlara verdiğinden daha fazlasını elinde tutmaktadır; bu nedenle Bişr, Allah insanlar için en iyi olanı yapmıştır, görüşünde olanlara kâfir, der. İnanmayacağını bildiği bir kimseye Allah lütfunu ihsan etseydi, o kimse kendi arzusuyla inanır ve mükâfata olan hakkı bu lütfa nail olmasıyla azalmazdı.

Bişr'in, Allah'ın insanlara en yararlı olanı yaratması gerektiği düşüncesine dönerek, bu görüşü terk ettiği söylenir.[68] Allah, ödevlerini yerine getirmeleri için insanlara, tebliğ ve peygamberler vasıtasıyla, yeterli lütfu ihsan etmiştir. Allah'ın insanlar için yapabileceği her şeyi yapması gerekmez; onların dini için en iyi olanı yaratması gerekir. Bişr'e göre ihtida, bir güçlüktür; zira onun kelamı bu [97]
noktada katıdır. Allah'ın inananlar için bir dost olduğunu, dostluğun vahiy, hamd ve lütufla ortaya konduğunu ileri sürer; Allah kâfirler için bir düşmandır, O'nun düşmanlığı, bu üç nimetin zıtlarıyla yansıtılır. Bişr, bu görüşü ileri süren tek kişiydi. Bu görüş bir kâfirin inanmasını imkânsız kılar.

Allah'ın hakîm (bilge) kişileri (müminleri) ilkin cennete koyması, inanacağını bildiği kimsenin de küfre düşmeden ölmesine müsaade etmemesi daha iyi olacaktır.

Akıl

İnsan bir nesnenin bir cihetini bilip diğerlerini bilmeyebilir, fakat aynı ciheti aynı zamanda hem bilir hem de bilemez olamaz. Bu bilgi, zaruri veya kazanılmış olabilir ya da bir cihet zaruri, diğeri ise kazanılmış bilgiyle bilinebilir. Arazlar, birkaç cihetten de olsa, ancak kazanılmış bilgiyle bilinebilir. Bilmek birinci anda bir fikre sahip olmak, ikincisinde onun üzerinde düşünmek ve üçüncüsünde ise bilgiye sahip olmaktır.

68 İbn Hazm, *Fasl*, III. 165.

Dinî şeylerde insan kendisini bildikten sonra üçüncü anda Allah'ı bilir.[69] Bilgi ister duyulara ister akla dayansın, bedihî olabilir; söz gelişi, insanın kendisini yaratmadığı hususu bedihî bilgidir. Öyle görünüyor ki ilk iki çeşit bilgi zaruridir. Mütevatir habere dayanan bilgi ise kazanılmıştır. Akıl bize günahların affedilebileceğini söylemez.

Tabiat

Yaratma sırasında, cisim fiilen sükûn hâlindedir. Tek bir atom (*cevher-i ferd*) arazları taşıyamaz. Sekiz atom bir cismi oluşturur; ikisi bir hat, dördü bir kare ve sekizi bir küpü meydana getirir. Hareket, sükûn, insanların bütün fiilleri, sıcaklık ve soğukluk cisim değil, arazdır. Bekâ bir manadır; arazlar, diğerleriyle yer değiştirinceye kadar bâkî kalırlar, bu nedenledir ki yağ, zeytinde, ateş de taşda bulunur.

Sebep eserden önce gelir, ancak aralarında hiç fasıla olmayabilir. İkincil eserler insanın eseri olabilir; dolayısıyla
[98] insan bir darbenin acısını hissedip birinin kendisine vurduğunu bilince, o kimse acıya ve bilgiye sebep olmuştur. İşte bu meşhur *tevellüd* görüşüdür; bu görüş her zaman Bişr adını hatırlatır. Hareket ilk mekânda olmadığı gibi, ikincide de değildir, fakat bununla cisim birinci mekânından ikincisine hareket eder.

İnsan

İnsan beden ve ruhtur; her ikisi birlikte faildir. İnsan, zorunlu olarak harekete geçmeden de irade edebilir. Telkinler olmadan bir fiili işleyebilir, çünkü her iki telkin de şeytandan gelir, ancak onları ilk akıllı insana gizlice sokacak şeytan mevcut değildi. İstitâat sağlamlık, sağlık ve noksanlıklardan kurtulmaktır; hem fiilden önce hem de onunla birliktedir.[70] Allah'ın insanların fiillerinde adlandırmak ve hükmetmek tarzında bir rolü vardır; yani O, her fiilin doğru (*sevâb*) ya

69 Bağdâdî, *Usûl*, 260.
70 İbn Hazm, *Fasl*, III. 22.

da yanlış (hata) olduğuna hükmeder, bu sebeple insanlar bu fiillere, iyi (*hasen*) ya da kötü (*kabîh*), *tâ'at* ya da *ma'siyet* (isyan) der.[71] Allah, insanlara arazları, renkleri, tatları vb.yi meydana getirme gücü vermiştir; fakat hayat ya da ölümü meydana getirme gücünü vermemiştir.

Din

Nafile ameller imanın parçasıdır. Eğer bir insan tövbe eder ve tekrar günah işlerse, ilk günahın cezası silinmez. Bu sebepledir ki bir kâfir ihtida eder ve sonra günah işleyip tövbe etmezse, küfrü için cezalandırılır. Allah zulüm işlemeksizin küçük çocukları cezalandırabilir; Allah'ın böyle davranması şu demektir: Eğer onlar yetişselerdi, günahkâr olacaklardı. Bir çocuğun dine karşı gelmesi küfür değil, yalandır. 10 dirhem çalmak fısktır.[72] Kabir azabı gerçektir (haktır).

Kâfirler, iki davul sesi arasında cezalandırılacaktır. 'Tartı' hüküm anlamına gelen bir mecazdır; *sırât* (köprü) mecaz değil, gerçek olabilir. Cennet ve cehennem daha önceden yaratılmıştır.[73] Hz. Ali haklı idi; Muâviye dâhil hasımları haksızdı. İnsanların şehitliği arzulamaları caizdir.[74]

Sümâme el-Basrî

Sümâme b. Eşres el-Basrî'nin (213/828) Bişr b. el-Mu'temir ile ilişkisi vardı, saray çevrelerinde dolaştı ve [99]
söylendiğine göre Me'mûn'u Mu'tezilenin akîdesini kabule ikna etti. Pek kelamcı değildi; bir başka çağda ona nüktedan denebilirdi. Bir defasında söz konusu aşktı, Sümâme şöyle dedi: Nefslerin cevherleri birleşerek benzerlik kazanınca, yayılan nurdan bir kıvılcım doğar. Bununla basiret gözleri aydınlanır ve canlı tabiatlar bu parlaklıkta irkilir.

71 İbn Hazm, *Fasl*, III. 54.
72 Krş. İbn Hazm, *Fasl*, IV. 203, bir mübalağa.
73 İcî, 254, 270, 273 vd.
74 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 202.

Bu kıvılcımdan nefse has bir nur oluşur ki bu nur, kendi cevherleriyle birleşir ve aşk adını alır. Sümâme sarhoşlukla ve büyük günah işlemekle suçlanır; dinî ödevlerini her zaman ciddiye almamıştır. Cuma günü geç kalmaktan korkarak camiye ulaşmak için acele eden kimseleri gözlerken şunları söyledi: Şu eşeklere bakın! Şu Arap, bu insanları ne hâle getirdi?[75] Bişr el-Merîsî gibi, ondan da nefret edildi. Hayalperest bir sesin denizde şöyle bağırdığı duyuldu: Sümâme ve Bişr'e lanet olsun.[76]

Onun bir kelam sistemi yoktu. Allah'ın mahiyeti olmadığını ve âlemi Kendi tabiatıyla yarattığını ileri sürdü. Bu, filozofların Allah'ı ilk sebeple aynı saymalarının bir şeklidir. Bununla birlikte, bu öğretinin ona ait olduğu inkâr edilir. Allah, var oluncaya kadar şeyleri bilmiyordu ve yaratılmadan önce onlar yoktu.[77] Allah hiçbir şeyi bir istidlale temel olsun diye yaratmadı. İnsanlar doğru ve yanlışı akılla bilir. Bilgi, aklın ürünüdür; bu sebeple de faili yoktur. Bir insan, dinî konularda zaruri bir bilgiye sahip olunca yetişkinlik çağına erişir; böyle biri Allah'a karşı sorumludur. Aksi takdirde o, bir çocuğun durumundadır ve Allah'ı bilmeyen bazıları gibi, mazur görülebilir. İrade, insanın tek fiilidir; bütün diğer şeyler bir muhdisleri (yaratıcıları) olmadan meydana gelir ve bunlar sadece mecazi olarak insanlara isnat edilir. Sümâme bu duruma şöyle delil getirerek ulaştı: Eğer Allah, ikincil fiillerin sebebi ise, kötülüğün de yaratıcısıdır; eğer sebep insansa o zaman da ölü bir kimse bir fiili işleyebilir demektir. Ebü'l-Hüzeyl'e zıt düştü. İstitâat; sağlık, uzuvların sağlamlığı ve zayıflığın yokluğudur; istitâat fiilden öncedir.

Günah, ancak insan Allah'ı bilir, sonra da inkâr eder veya O'na isyan ederse olabilir. Tövbe etmeyen fâsık biri

75 İbn Kuteybe, *Te'vîli'l-Muhtelifi'l-Hadîs*, 60.
76 Hatîb el-Bağdâdî, VII. 148.
77 British Museum yazması, Or. 2.606, vr. 152 vd.

cehennemde kalır; o, yeryüzünde ne mümindir ne de kâ- [100]
fir. Cennet ve cehennem, mükâfat ve mücazat yerleridir; hiçbirine layık olmayanlar, kıyamette toprağa dönüşürler; bunlar hayvanlar, sadece başkasından işiterek elde ettikleri (*taklîdî*) bir imana sahip olan 'Ehl-i kitap', putperestler ve Müslümanların çocuklarıdır. Bir peygamberin bildirisini ispat için mucizeye ihtiyacı yoktur, ancak sağlam bir akîdeye ihtiyacı vardır. Kur'an, Allah'ın eseri ise yaratılmıştır; tabiatın yani ikincil bir fiilin eseriyse faili yoktur, yaratılmamıştır ve yaratan da değildir. Onun, çelişik fikirleri bir araya topladığı şeklindeki eleştiri haklıdır.

Ma'mer b. Abbâd[78]

Ma'mer b. Abbâd "ilahî sıfatları ve denetimi (*tedbîr*) inkâr ederken en keskin biçimde akıl yürüttü." Bildirildiğine göre o, Hârûn er-Reşîd tarafından Hint hükümdarlarından birinin huzurunda bir Sümenî ile tartışmak üzere gönderildi. Basra'nın Mu'tezilîleri onu, şeylerin sonsuza dek mevcut olduğunu ileri sürdüğü için yönetime şikâyet ettiler. Ma'mer, Bağdat'a kaçtı ve orada öldü, bu arada İbrâhîm b. es-Sindî b. Şehîk'in evinde gizlendi.[79] Umulmadık tuhaf fikirlere sahipti. Her sıfatın Allah'ta bir mana ile sabit olduğunu ileri sürdü; bu mana, kendisini Allah'a bağlayacak bir ikincisine, bu ikinci de bir üçüncüsüne muhtaçtır; dizi sonsuzca bu biçimde devam eder. Aynı şekilde, araz, sonsuz manalar zinciriyle cisimde sabittir. Yaratmanın bir nedeni vardır, bu neden bir ikinciye muhtaçtır, bu sonsuza kadar bu biçimde gider. Birer oluş (*kevn*) olan sükûn ve hareket bir mana ile ayrılır. Benzer şeyler bir mana ile benzerdir ve yine bir mana ile ayrıdır; bu husus açıkça ifade edilmemiş-

78 *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nde Ebû Amr (Ebû Mu'temir) Muammer b. Abbâd es-Sülemî (ö. 215/830) olarak geçmektedir. (ed.)

79 *Fasl*'in basılı nüshasında Şâhik biçiminde geçiyor (çev.). İbn Hazm, IV. 194 -British Museum yazması, Or. 843, vr. 99 a. Diğer deliller arasında Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, Kahire 1279/1862, II. 418'deki mısra ismin Ma'mer olduğunu gösteriyor.

se de, her mananın sonsuzca bir zincirlemeyi gerektirdiği varsayılabilir.

Bu fikirler nereden geliyor? Bu türden bir şey Hindistan'da bilinmekteydi. Prof. Dasgupta, Nyaya sisteminde, "herhangi bir şeyin yapma gücünün, meydana getirilen eser bilininceye kadar, bilinemeyeceğini ve eserler meydana getirme gücü varlık veya var olmak şeklinde görülürse, bu takdirde eserin var olmasının ya da varlığının başka bir eser yaratmadıkça ve bu eser bir başka eser vb. meydana getirmedikçe bilinemeyeceğini" yazar.[80] Diğer bilgi dallarında Hint etkisi kesindir, bu sebeple onu özümsenmeden
[101] de olsa felsefede bulmak şaşırtıcı değildir. Max Horten'in[81] bir arazın bir mahalde mevcut olmadan önce fazladan bir sübûtî sıfata muhtaç olduğu biçiminde ileri sürdüğü açıklama, yaratmadaki sebepler zincirini izah edemez ve aynı zamanda da çok felsefidir; o, bu insanların teknik donanımını mübalağa etmiştir.[82]

Allah

Sıfatlar görüşü daha önce ele alınmıştı.[83] Allah, âlemi denetlemesi anlamında, âlemdedir, ancak bir mekânı işgal ederek değil.[84] Allah, zaman sahasına da dâhil değildir, bu

80 Surendranath Dasgupta, *A History of Indian Philosophy*, (2 cilt), Londra (CUP), 1922, I. 159.

81 M. Horten, *Die Philosophischen Systeme*, Bonn 1912, 277.

82 Horovitz'in belirttiğine göre Ma'mer, bir şey iki terimde ortak olmadıkça, mantıki bir hükmün olmadığı hususuna takılmaktadır. O, bu görüşü nesneler âlemine kadar genişleterek der ki: İki şeyden hiçbiri diğeriyle doğrudan doğruya bağlantılı olamaz, ancak bir bağ olması, bu bağın da başkasına vb. bağlı olması gerekir. Bu, zekice bir buluştur ve meseleyi gidermektedir; bunun delili olmadığı için, kendi gücüne dayanması gerekir.

83 Bir rivayete göre, Allah Kendi zatını bilemez, çünkü bu, O'nu bilen-bilinen ikiliğine sokacaktır; başka şeyleri de bilemez, çünkü bu da O'nun bilgisine bir başka şeyin neden olduğu anlamına gelecektir. Bağdâdî, *el-Fark*, 323; İbn Hazm, *Fasl*, IV. 194. Hayyât, *el-İntisâr*'da buna zıt bir görüş ileri sürer, 53; Eş'arî'nin *Makâlât*'ı bu konuda sessizdir.

84 Bağdâdî, *el-Fark*, 140.

sebeple yaratma vuku buluncaya kadar O'na *kadîm* de denemez. Allah, hareket ve sükûnun sebebini yaratmıştır ve bu sebep O'nun iradesidir. İradesi Kendi zatı olmadığı gibi, irade edilen şey ve yaratma emir ya da beyan değildir; o, bir mahalde değil, Allah'ta bulunur ve olumlu (*subûtî*) ya da olumsuz (*selbî*) olabilir. Allah, arazları değil, cevherleri yaratmıştır. Allah, hiç kimse için kudret yaratmaz; çünkü kudret, cismin eseridir. Yine hiç kimse için hayat ya da ölüm üzerinde bir kudret yaratmaz ve hayat, kudret ya da bilgiyi ölümle birleştiremez. Allah, hayat ve ölümü yaratmamıştır, çünkü bunlar arazdır; ancak hayat ve ölümün sebebini yaratmıştır. Ma'mer, *kâdirun alâ'l-cevri* (baskıya kudreti olan) ile *kâdirun en yecûra* (baskı yapmaya kâdir olan) arasında bir ayırım yapmıştır.

Tabiat

Bölünmeyen cevher (*atom*) cisim değildir. Sekiz atom uzun, geniş ve derin bir cismi meydana getirir; böyle bir cisim ise arazları meydana getirir ve bu arazlar sayıca sonsuzdur. Eleştiriciler bunun cismi, Allah'tan daha kudretli kıldığını söylediler; çünkü Allah sonlu sayıda cisimler yaratmıştır ve her cisim ise sonsuz sayıda arazları meydana getirmektedir. Hayvanlar arazları ihtiyarla (seçmeyle); diğer [102]
şeyler ise tabiatla meydana getirirler. İkincil eserlerin faili yoktur. Yaratma sırasında her şey sükûn hâlindeydi. Bütün cisimler gerçekte sükûn hâlindedir, çünkü sükûn bir oluştur (*kevn*).[85] Hareket, bir cismin ilk anda ve ikincisinde sükûn hâlinde olması demektir. Yalnız arazlar idrak edilir, cisimler değil. Yağ zeytinde, ateş ise taşta sabittir. Cisimler bekâ ile bâkîdir ve fenâ ile de yok olur (*fânidir*); bunlar, sonsuzca uzayan bir zincir teşkil eden arazlar ya da manalardır. Eleştiriciler diyor ki: Bu, cisimlerin kendi kendilerini yaratmalarına ve yok etmelerine sebep olur. Bir başka rivayete göre

85 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 204, Âlemde hareket yoktur.

fenâ, yok olan şeyden (*fâniden*) başka bir şeyde bulunan bir sıfattır; bu, Allah'ın âlemi tamamıyla yok edemeyeceği şeklindeki bir başka sözle uyuşmamaktadır.[86]

İnsan

Ma'mer, insanın ruh olduğunu söylemeye çalıştı; eleştiriciler, onu ilahî sıfatları insana vermekle suçlarlar. İnsan mekân işgal etmeyen bir atom, bölünmeyen bir cüzdür,[87] ne cisimdir ne de araz; bedeni (cesedi) denetleme anlamında bedendedir, bedeni bir alet olarak kullanır. İnsanla aynı şey olan atomda ne hareket ne de sükûn vardır. Allah bilgilidir, kudretlidir, iradelidir (mürîddir); ancak, renk ve birleştirme kudreti gibi arazları yoktur. Nefs, beş duyu değildir; ne beş duyu ne de nefs bedendir. Hayat ve istitâat, insandan başka şeylerdir. İstitâat bir araz olup sağlık ve sağlamlıktan başka bir şeydir. İnsanın tek fiili iradedir; başka her şey ise bedenin tabiatla ortaya koyduğu eserdir. İdrak iradî bir fiil olmayıp vuku bulduğu mahallin eseridir. İradenin hemen ardından gerçekleşen eylem onun tarafından gerekli kılınmıştır. Bişr b. el-Mu'temir gibi, Ma'mer de, üçüncü zamanı sistemine soktu. İnsan birinci anda hareket etmeyi irade eder. İkinci anda sükûn hâlinde kalabilir, fakat bu sükûn, kazanılmış bir fiil ya da hareket etmeme değildir. Bu, ateşle yanma gibi insanın yapısında ya da tabiattan doğar. Başarısızlık ancak üçüncü anda ortaya çıkabilir. Şeytan insanın zihnine ancak dış işaretlerle girebilir; insan ise orada ne geçtiğini bilir.

[103]

Din

Allah'ın *mütekellim* olması, kelama sebep olması demektir. Allah, kelamını ancak onu zaruri kılması anlamında yaratmıştır. Kelam, içinde bulunduğu cismin tabii fiilidir, tıpkı birbirine vurulduğunda cisimlerin ses çıkarması

86 İbn Hazm, *Fasl*, V. 41; Eş'arî, *Makâlât*, 367.
87 İbn Hazm, *Fasl*, V. 74.

gibi... Kur'an, vuku bulduğu yerin fiilidir, bu sebeple bir arazdır ve Allah tarafından yaratılmış olamaz.

Rüyalar tabiidir ve Allah'tan gelmez. Mucizelerde Allah'ın fiili yoktur.[88] Çocukların acıları[89] ve küfre sebep olma tabiatın işidir.[90]

Ma'mer, Hz. Ali'nin mi yoksa Talha ve Âişe'nin mi haklı olduğu hususunda karar veremedi, fakat Muâviye'yi takbih etti.

Kelam hakkında Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Kindî'nin bir risalesinin parçası muhafaza edilmiştir;[91] kaderin incelenmesi kelamcılarınkinden daha derindir.

Âlem düzenli bir bütündür ve onu yaratan Allah tarafından idare edilir.

İnsan yapacağı şeyi seçebilir (ihtiyar edebilir), fakat bu kudret mutlak değildir. Âlemin diğer parçalarıyla ilişkisi olmasının ve hiçbir yaratığının âlemin düzenini tersine çevirmesine izin vermeyecek olan Allah'ın denetiminin koyduğu sınırlar içerisinde zorla değil, serbestçe hareket eder.

Önceki sayfalarda kaydedilen düşüncelerin çoğu bugün saçma görünmektedir; acaba hiç doğru olarak görünmüş olabilir mi? İnsanlar çok geçmeden zaruri ile kazanılmış bilgi arasında fark gördüler; bazı bilgileri bulmaları gerekti, bazıları onları buldu. "Zaruri" bilgi, faili olmayan bir fiildi (Ca'd), kazanılmış bilgiden daha üstündü ve bu nedenle de sadece bu bilgiyle bilinebilen Allah'ın yüceliğine uygundu (Gaylân). Bu fikirleri genel İngilizce terimlerle ifade etmek imkânsızdır.

Hişâm b. el-Hakem bu fikri genişleterek dedi ki: Kendi başlarına varlığı olmayan arazlar Allah'ın varlığının delil-

88 Bağdâdî, *Usûl*, 177.
89 İbn Hazm, III. 120.
90 İbn Hazm, III. 49.
91 İbn Abd Rabbihi, *el-İkd*, I. 334.

leri olamaz. Çok geçmeden anlaşıldı ki Allah'ı bilmek O'na inanmakla aynı değildir (Gaylân, *İbâdiyye*). İkinci adım
[104] bilgi ile inancı ayırmaktı. İnsan akıllı bir varlık olarak Allah'ı zorunlu (*zaruri*) olarak bilir; diğer bilgiler zorunlu (*zaruri*) değildir, ancak, Allah onları zaruri yapabilir. Bilgi artmaz da eksilmez de; bir şey ya bilinir ya da bilinemez (Ebü'l-Hüzeyl). Nazzâm, nazari bilginin hiçbir zaman zaruri olamayacağını, daha üstün bir değere sahip olamayacağını ileri sürdü.

İnsanlar, mahiyetini bildikleri arazları yaratabilirler; mahiyetini bilmediklerini ise yaratamazlar. Bir taşı yuvarlayan kimse hareketi meydana getirmiştir, fakat onu sarıya boyayan kimse rengi meydana getirmemiştir. Bu sözüm ona bir sırdır.

Muhalefet

İslam, aşırı Şianın (*Gulât-ı Şî'a*) aşırılıklarını reddettiği gibi, *Mücessime*, *Haşeviyye* ve *Nâbita* adı verilen fırkaların kaba yönlerini de üzerinden attı. Bu isimler onlara hasımlarınca verildi ve serbest bir biçimde kullanıldı. Câhız diyor ki: Bu kimseler diğer Müslümanlardan daha dindardı, ama "Haşevî kokusu hissediyorum" diye haykırıldığında bir duvarın arkasına saklanıyorlardı.[92] Bu isimler, Dâvûd ez-Zâhirî'ye (270/883) ve taraftarları Allah'ı bir cisim olarak gören İbn Hanbel'e (241/855) de verildi. Bu fikirlerin aşırı bir örneği şu ifadede görülür: Yaratılıştan önce, Allah nurda yüzen bir nur balığı üzerindeydi.[93] Bunlar, Allah'ın özde (zat bakımından) sonlu olduğunu ileri sürmekle suçlandılar. Bu, kendilerinin çıkarmadıkları bir sonuç olabilir.

Bir kelam sistemi yoktur. Yapılabileceklerin hepsi şu ya da bu *Haşeviyye* grubu arasında dolaşan bazı fikirleri kaydetmek ve ara sıra da ünlü bir ismi zikretmektir. Bazı fi-

92 Yâfî'î, *Merhem*, 242.
93 Demîrî, *Hayât el-Hayâvân*, I. 189 "cinn" maddesi.

kirler ise sadece Mu'tezileye aykırı düştüğü için kaydedilir. Dâvûd'a göre, Allah sadece yedi ya da sekiz sıfata sahiptir.[94] Allah arş üzerinde oturur; her iki âlemde de görülecektir. Yalnız cansız maddenin yaratılması caizdir. Veliler keramet gösterirler. Peygamber vahiy getirmeyebilir, mucizeler göstermeyebilir ve bir şeriat ortaya koymayabilir; görevlendirildikten sonra büyük günah işlemeye azmedebilir. Hz. Muhammed, görevlendirilmeden önce bir kâfirdir.[95] Suriye'de bazı kimseler sahabilere itibar etmedi. Dâvûd ve [105]
diğerleri dedi ki: Kur'an'ın aslı yaratılmış değildir; bazıları ise onun zamansal olduğunu, ancak sonsuz olmadığını söylediler.[96] İbn Hanbel'in taraftarlarına göre, Allah'ın kelamı, O'nun zatında bulunan kelimeler ve seslerdir; Allah'ın kelamı kadîmdir (yaratılmamıştır). Kur'an sahifesi ve cildi de kadîmdir.[97] Kur'an'ın kalbi, sırtı, dili ve iki dudağı vardır; Kur'an kutsallaştırır, şefaat eder ve güçlendirir.[98] Allah'ta birbirini izleyen sesler bulunur. Allah'ın yazılı adı Allah'tır. Kadîm kelam cisimlerde yer alır, ancak Allah'ın zatını da terk etmez.[99] Kur'an'da anlamsız ya da insanları deneyecek olan metinler vardır. Melekler büyük günah işleyebilirler.

Vahiy, imamlığı tesis etmemiştir. Zafer, Kureyş'e mensup olmayan bir kimseyi imam yapabilir. Muâviye'ye 'gâsıp' demek yanlıştır. Yezîd, Hüseyin'den daha üstündür ve imam olarak kabul edilmiştir. Zararlı hayvanlar günahkârları cezalandırmak için cehenneme giderler; onlara, cehennemin tadını çıkarmalarını sağlayan bir tabiat verilmiş ya da onların cisimleri cehennemin sıcaklarından korunmuştur. Câhız ilave ederek diyor ki: Bu düşüncelere sahip olan kimseler, Allah'ın, tedirgin etmek için çocuklara

94 Râzî, *Muhassal*, 135.
95 Râzî, *Muhassal*, 160.
96 Eş'arî, *Makâlât*, 583.
97 İcî, 63, 65.
98 Câhız, *Resâ'il*, nşr. Sendûbî, Kahire 1352/1933, 154.
99 Cüveynî, *el-İrşâd*, 74.

zulmettiğini düşünenler kadar kötü değildirler.[100] Ekseriya koşulan şartlar yerine getirilse bile insanların, kılıçla veya sesle doğru olanı emretmesi gerekmez.

Geçimini (rızkını) kazanmak doğru değildir; Allah, yardımına yağış ya da kuraklığı çağırmaksızın, ücretleri tespit eder.

Daha sonraki bir tarihte Herat'ta Mücessimeden biri dedi ki: Eş'arî'nin taraftarlarınca kesilen hayvanlar helal yiyecek değildir.[101]

Birine göre hakîm, kudretli gibi sıfatlar gerçek manada insana ve kıyaslama yoluyla da Allah'a verilir. Onun bu fikri filozoflardan aldığı söylenir.[102] Marius Victorinus dedi ki: Allah *var olan* değil, *yarı var olan*dır, aslında ise O, bütün bunların üstündedir.

Gerek Müslümanlar gerek Hristiyanlar, Allah'la insan arasında büyük bir uçurum olduğunu söylemek isterler, fakat kelimelerini iyi seçmemişlerdir. Bazıları ümmetin icmâını dinin bir temeli olarak Kur'an'la aynı seviyeye koy-
[106] du; bu nedenle İbn Huzeyme, Şiaya Hz. Ali'yi Hz. Peygamber'den sonra en üstün kişi saydıkları ve böylece de icmâa aykırı düştükleri için kâfir der.[103]

İbn Kuteybe, daha da ileri giderek icmâı Kur'an'dan da üstün gördü; "Sünnet, Kitabı denetler, Kitap sünneti değil."[104] "Allah Hz. Musa'ya sadece tahammül edebileceği ölçüde kendi kelamıyla seslendi."[105] Buna göre Kur'an, Allah'ın kelamının tamamı değildir.

Hâris b. Esed el-Muhâsibî (213/857) sûfî olarak daha iyi bilinmekle birlikte, aynı zamanda bir kelam bilginiydi

100 Câhız, *Hayâvân*, III. 122 vd.
101 Subkî, III. 117.
102 Eş'arî, *Makâlât*, 184, 483.
103 Muhammed b. İshâk, b. Huzeyme, *Kitâbu'l-Tevhîd*, 1937, 31.
104 İbn Kuteybe, *Te'vîlu'l-Muhtelifi'l-Hadîs*, 250, krş. 260; Malatî, 67.
105 Taberî, III. 2503.

ve buna rağmen, bir bakıma İbn Hanbel'in tasvibini de kazandı. Dinî düşüncelerinde babasından ayrıldığı için onun mirasını kabul etmedi. Onun öğretisiyle ilgili olarak nakledilen pek az malumattan açıkça görülüyor ki o, sonraki Sünniliğin öncüsü durumundaydı. Şâfiî, Mâlik, İbn Küllâb ve daha pek çoğuyla birlikte, Allah'a inanan bir kimsenin, imanını delille savunmasa da, en azından cennete gideceğini ileri sürdü.[106] İman yaratılmıştır ve lehindeki delilleri içine almaz.[107] Akıl, bilgiyi idrak eden bir yetidir, bilgi değildir.[108] Bu tanım, daha sonraki düşünürlerce reddedildi. Akıl hakkındaki diğer bilgiler de şunlardır: Akıl kalpte ya da beyinde yer alan latif bir cisimdir veya şeyleri gerçek tabiatlarında idrak eden şeydir; Cehm ve Mu'tezile, onun altıncı bir duyu olduğunu söylediler.[109] Daha sonraki kelamcılar ondan esinlendiler.[110]

Kendilerine "Sünnet ve Cemaat" ehli diyenlere veya "Hadîs" ehli adını verenlere hasımları tarafından başka adlar verildi. Mu'tezile onlara Cebriyye dedi; Mürcie ise onlara *Şekkâkiyye* adını verdi, çünkü onlar Müslüman oldukları iddialarını 'Allah dilerse' (*in şa'e Allah*) sözünün ilavesiyle nitelendirdiler; Cehm ve Neccâr'ı takip edenlere ise Mücessime dendi; İsmâîliyye ve benzerlerine ise *Haşeviyye* adı verildi.[111]

106 Bağdâdî, *Usûl*, 254.
107 Hasan b. Abdulmuhsin, *el-Bahiyye*, 75; Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, II. 17, 53.
108 Subkî, II. 42.
109 Ebû Hanîfe, *Fıkhu'l-Ekber*, 19.
110 Subkî, II. 37.
111 Abdülkâhir, b. Mûsâ, *el-Gunye*, 159.

V. BÖLÜM
TEPKİ

İbn Küllâb

Ebû Muhammed Abdillah b. Saîd el-Kattân, Muhâsibî'nin çağdaşıydı. Abbâd b. Süleymân'la tartışmaya girişti ve 240/854'ten kısa bir süre sonra öldü. Kendisine *Haşevî*[1] ve "Hadisçilerin kelamcısı" adı verilir.[2]

Allah

Allah vardır, ancak varlık sıfatıyla değil; bir başka yerde, varlığın O'nun sıfatlarından biri olduğu söylenir. O'nun zatı da nefsi de Allah'tır. Kıdem bir manadır ve Allah, zatında bulunan bir kıdemle kadîmdir. Allah daima zaman ve mekândan öncedir; daha önce olduğu gibidir, arş üzerindedir (ya da onun üstündedir, fakat ona dokunmamaktadır) ve nihayet her şeyin üstündedir. Dostluk ve düşmanlığı, el ve yüzü içine alan sıfatlar ne O'dur ne de O'nun gayrıdır (O'ndan başkadır); onlar Allah'ta yer alır, birbirinde değil, çünkü bizzat vasıflayıcı olan şey vasıflandırılamaz. Onların başlangıcı yoktur (*ezelî*dir), fakat *kıdem*e sahip değillerdir.[3] Cömertlik, zatî sıfatıdır ve fiilî sıfatları ezelîdir. Onu takip edenler uluhiyetin bir mana olup olmadığı hususunda karar veremediler.

Allah, var olan her şeyin var olmasını irade eder, fakat İbn Küllâb'ın ekolüne göre, Allah günahları irade etmemiştir. Allah "ol" demedikçe hiçbir şeyi yaratmaz, fakat yaratıcı olan "ol" kelimesi değildir. Allah daima kadîm sıfatı olan kelamla mütekellimdir; *kelam* ve *kavl* isimleri aynı anlama

1 İbnü'n-Nedîm, 180.
2 Bağdâdî, *Usûl*, 254.
3 Onlar bâkî değildir, sona da ermezler, kadîm ya da hâdis değildir; her zaman için yaratılmamıştır. İbn Hazm, *Fasl*, IV. 208.

gelir. O'nun kelamı birdir, fakat emredilen, yasaklanan ve beyan edilen şeyle ilişkisi dolayısıyla çoğalır, emir, yasak
[108] ve beyan olur. Ona *kelam* veya *kavl* denmesi için böyle bir sebep yoktur. Muhtemelen kelimeler veya sesler anlamına gelen harfler (*hurûf*) değildir. İbn Küllâb kelamla kitap, yani Kur'an arasında bir ayırım yaptı; kelam Allah'ın zatında yer alır. Arapça Kur'an ise bu manaya ileten bir yol göstericidir ve yaratılmıştır,[4] ancak ne cisimdir ne de arazdır. Başka deyişle, Kur'an'ın okunması okunan maddeden başka bir şeydir; madde Allah'ta bulunur. Okuma ise yaratılmış, insan tarafından kesbedilmiştir. Abbâd ona kelamın Allah olduğunu söylediği için, Hristiyan demişti[5] ve bir Hristiyan da dedi ki: İbn Küllâb yaşamış olsaydı, bütün Müslümanlar Hristiyan olurlardı.[6] Allah yaratır, kul ise iktisap eder; fiil iki failin işi olabilir.

İman, Allah'a ve peygambere şehadet etmektir; bilgiye ve kalpteki inanca dayanır. Bilgisiz ikrar, iman değildir. İman yaratılmıştır.[7]

İbn Küllâb, *muvâfât* görüşünü, yani Allah nazarında insanın ölümünde ne olacaksa daima öyle olduğunu ileri sürdü. Bu kimse Müslüman olarak ölürse her zaman Allah'ın nazarında Müslüman demektir. İnsanlar Allah'ı göreceklerdir; bu inanç var olan her şeyin görülebileceği esasına dayanır. "Âlemin nuru" sözleri Allah'a uygulanınca izah gerektirmez.

İbn Küllâb, atom görüşünü kabul etmedi.

Öğrencilerinden bazıları *istivâ*nın, yani Allah'ın arşta oturmasının, zatî bir sıfat olduğunu ileri sürdü.[8]

4 İbn Teymiyye, *Risâle Ba'albekiyye*, Kahire 1328/1910, 393, 398.
5 Subkî, II. 51.
6 İbnü'n-Nedîm, 180.
7 Hasan b. Abdulmuhsin, 75.
8 İbn Hazm, *Fasl*, II. 1, 23.

Muhammed b. Kerrâm

Muhammed b. Kerrâm, Nîşâbûr'da veya muhtemelen Sicistan'da doğdu. Fikirlerinden ötürü hapse atıldı ve sürgüne gönderildi; Kudüs'te 255/869'da öldü. Zâhidlerden Ahmed b. Harb'le ilişkisi vardı. Bu şahıs Mürcieye mensuptu ve bir muhaddis olarak "temelsiz şeyler" rivayet ettiği hâlde, bir *abdâl* sayıldı.[9]

Nîşâbûr ve Herat'ta sayısız kişiler İbn Kerrâm'a tâbi oldu; bunlar çoğunlukla miskin kimselerdi. Bu ekol takva yönünden iyi bir şöhrete sahip oldu ve pek muhtemel olarak bu ekolün kurucusu ne söylediğini kendisi de anlamıyordu. İbn Kerrâm'a tutucu demek pek doğru olmaz, zira sisteminde, esasları bakımından Zâhirîlere mensup olduğu hâlde akla yer verir.

Allah [109]

Allah cevherdir, zat bakımından eşi yoktur ve ağırlığı vardır. Allah, orada burada hareket etmektedir. Arş, Allah'ın değerli bir yön olan yukarıdan dokunduğu bir yerdir. Allah ondan daha büyüktür ve ona dokunduğu tarafta sonludur. O'nun herhangi bir parçasının üstünde olduğu kadar bütün arşın üstünde de olması celalinin bir parçasıdır. Âlemden ayrıdır ve âlem olmadan önce daima yaratıcı ve rızıklandırıcı idi. Onun sıfatlar görüşü Sünnilerin görüşüyle aynıydı.

Allah, hâdis (yaratılmış, önceli) varlıklar için mahaldir. Bu varlıklar, O'nun zatında kudreti sayesinde ortaya çıkar, ancak sonları olmasa da sıfatlar hâline gelmez. Sonları olsaydı, O'nun zatındaki hâdisler (*havâdis*) zinciri kaçınılmaz olurdu ki bu imkânsızdır. Bu hâdisler O'nun arşa dokunması, irade fiilleri, konuşmaları, işitme ve görmesidir. Âlem (Allah'ın dışındaki hâdisler), Allah ona "*ol*" deyip de

9 Hatîb el-Bağdâdî, IV. 118.

olmasını dilediği anda Allah'ın zatında yer alan bir hudûs aracılığıyla var olur. Bu irade fiili ve *kavl* suretlerdir (Acaba bu, Eflâtun'un zayıf bir yankısı mıdır?).

Allah'ın kelamı, kadîmdir, söyleyişi (*kavl*i) değil;[10] kelam, O'nun zatında birçok hâdisi, söz gelişi, geçmişle gelecek hakkındaki beyanları, peygamberlere vahyedilen kitapları va'd ve vaîdleri ve şeriatı teşkil eder. Allah'ın emri iki türlüdür: a) Yaratıcı (*tekvînî*) emir ki, bunu zorunlu olarak bir eser takip eder ve b) ahlaki emir ya da beyandır ki, bunu zorunlu olarak bir eser takip etmez. Allah'ın bilgisi de iki türlüdür: Şeyleri bilgisiyle bilir ve bu bilgiyi de bir ikincisiyle bilir. Cisimler ve arazları yarattıktan sonra onlar üzerinde artık kudreti yoktur. Yaptığından başka türlü yapamaz ve asli yalnızlığına geri dönmek için, âlemi yok edemez.[11] Allah, iyinin de kötünün de failidir. Allah'ı, doğruyu ve yanlışı bilmek, sadece akla dayanır. Hakikat, gerisinde manevi bir gerçekliği olan haberdir.

Tabii Felsefe

Hâdisler (sonradan olan varlıklar), hudûsun tükendi-
[110] ği ikinci zaman biriminde var olur. Yok olan hiçbir cisim ya da araz yenilenemez, ancak ona benzer başka biri yaratılabilir. Bütün arazlar bir zaman biriminden daha fazla kalabilir. Kudretli olmak dışında canlıya her ne yüklenirse ölüye de yüklenebilir. İlk yaratık canlı idi. Hayat bir atomda bulunabilir.

İnsan

İstitâatın fiille birlikte olduğunu söylemek cebri (zorunluğu) kabul etmektir.[12]

10 Kur'an'a *kavl* denmesi herkesçe benimsenmiş değildir. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XV. 427.
11 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 205; Râzî, *Muhassal*, 97.
12 Makdîsî, *Ahsenu't-Tekâsîm*, 38.

Din

Allah'ın insanlar için yapabileceğinin en iyisini yapması gerekmez. İman kalple değil dille tasdiktir; yaratma sırasında iman herkeste olduğu için, çocuklar da mümindir. Münafıklar bu âlemde Cebrail'inki gibi bir imanla mümindirler, ancak öteki dünyada ceza göreceklerdir. Bir Müslüman şu andan söz ederken, "Ben müminim" demelidir; gelecekten söz ederken ise "Allah dilerse" (*in şâ'e Allah*) ibaresini ekleyebilir. Genel olarak İslam'ı kabule niyet etmek yeterlidir, namaz için özel bir niyet gerekmez. Peygamberler günah işleyebilirler, fakat şahit olarak hizmet etmelerini engelleyecek bir ölçüde değil ve onlar tebliğlerini tahrif edemezler. Peygamberi dinleyen herkesin, onun görevi hakkında delil olmasa da, onu kabul etmesi gerekir. (Bu fikir, *İbâdiyye*den alınmıştır.) Veliler peygamberlerden üstün olabilirler; bu ekole göre, İbn Kerrâm bazı sahabilerden üstündür. Günahkârlar cehenneme gideceklerdir, ancak Hz. Peygamber'in şefaatiyle kurtarılabilirler.[13] İbn Kerrâm'la aynı fikirde olmayan Müslümanlar ebediyen cezalandırılmayacaklardır.[14] İctihad hakkını kullanan kimse temel konularda bile doğrudur. Eğer farklı ülkelerde iseler aynı zamanda iki imam bulunabilir. Bu görüşün sebebinin Hz. Ali'den nefret etmeleri olduğu söylenir. Cemel Savaşında her iki taraf da haklıydı. Akıl gösteriyor ki, kıyamete, iyileri mükâfatlandırmak ve kötüleri cezalandırmak için ihtiyaç vardır; fakat vahye göre mükâfat hak edilir.

Bu ekol on iki fırkaya ayrıldı, fakat onların kendilerine özgü ihtilafları kaydedilmemiştir. Yapılacak tek şey, çoğun- [111]
lukla bir fırkanın ötekine aykırı düştüğü hususuna dikkati çekerek, onların görüşlerinin bir listesini vermektir. Allah, bir suret içerisindedir, cisimdir veya mekân işgal eder. Dokunmak yerine arşla karşı karşıya gelir; Allah arşın

13 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 45.
14 İbnü'n-Nedîm, 212.

karşısındadır ve aralarındaki mekân sonlu olduğu hâlde, aralarında hiçbir şey yoktur. Allah'ın *meşî'a*sı (dileği) küllî şeylerle, irade fiilleri (*irâdât*) ise cüz'î şeylerle ilgilidir ve bu irade fiilleri âleme, yokluğun aksine varlık hususiyetini verir. Bir tek yaratma fiili, bir tek şey ya da aynı türden iki şey meydana getirir. Bir şeyin yaratılması için Allah'ın zatında birçok hâdis mevcuttur ve yok olmada da durum aynıdır. Bunlar irade ve yaratıcı "ol" kelamıdır. Kadîm kudret bu iradeyi ya da "ol" kelamını yaratır, bunlar da nesneleri yaratır. Allah'ın zatında bulunan hâdisler muhdistir (yaratıcıdır), bu şekilde olmayanlar ise muhdestir (yaratılmıştır). Kerrâmiyyenin iddiasına göre, bütün akıl sahibi insanlar, hâdislerin Allah'ın zatında bulunduğu hususunda onlara uydular.

Allah şeyleri bilir, ama bilgisini değil. O'nun *kelam*ı konuşma kudretidir; Kur'an *kavl*dir; Allah, kendisinde bulunan *kavl* ile konuşmaz, konuşan olmasıyla (*kâiliyye*) konuşur. Allah, Kendi zatında sesleri ya da kelimeleri yaratınca konuşur.[15]

Konuşma kudreti olarak *kelâm* birdir; *kavl* olarak ise çoktur ve yaratanın zatında bulunmaktadır. Hâdis veya kadîm olan bu harfler ve seslerdir. Allah'ın işitmesi, dinleme kudretidir. Allah'ın *kef* ve *nûn* (*kun*: ol sözünü meydana getiren sessiz harfler), irade, işitme ve görmeye karşılık olan beş kudreti vardır. Allah görülecekse, görenin önünde olması gerekir. Aklın tasvip ettiği veya Allah'ın fiillerinin telkin ettiği herhangi bir ad Allah'a verilebilir.

Âlem yok olmayacaktır. Cisimler yenilenecektir, fakat bu yok olan şeylerin yeniden ihdası değil, dağılan parçaların bir araya toplanmasıdır.

Hz. Peygamber ve sahabileri, imanın delili olarak ikili şehadeti kabul ettiler, münafıklar hem mümindir, hem kâ-

15 Râzî, *Kitâbu'l-Erba'în*, 177.

firdir ve cehenneme gidecektir. Allah'a inanıp peygambere inanmayan hem mümin hem de kâfirdir. Ölüler, diriltilmeden cezalandırılır. Peygamber ölünce peygamberliğini yi- [112]
titirir.[16]

Muhammed b. el-Heysum, bu sistemin gülünç yönlerini biraz gidermeye çalıştı. Bunu şöyle izah etti. Allah'ın cisim olduğunu söylemek, zatıyla var olduğunu söylemektir; Allah'ın yukarıda olması celalini tasdik eder. Allah mekân işgal etmez, fakat ezelî olarak âlemden ayrıdır. Yaratma ve yok etme, fiilî bir iradeye işaret eder (bu görüş Kur'an'ın şu ayetlerine dayanır: Nahl, 16/40; Yâsîn, 36/82). Fakat Allah'ın hâdislerin mahalli olduğu görüşü, onun düzeltme gücünün ötesindeydi.

Mücessime ile aynı kelimeleri kullandı, ancak farklı manalarda.[17]

16 İcî, 12, 22, 25, 64, 161, 270, 277; Yâfî'î, *Merhem*, 166, 178, 244, 247; Cüveynî, *el-İrşâd*, 58; İbn Hazm, *Fasl*, IV. 205; Hasan b. Abdulmuhsin, 13; Râzî, *Muhassal*, 57, 97, 114. Daha sonraki devir için bkz. W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, İng. çev. H.A.R. Gibb, Londra 1928, 289.

17 Britih Museum yazması, Or. 2.606, vr: 163 b.

VI. BÖLÜM
ARA DEVRE

Hicretin III/Miladın IX. yüzyılı büyük bir zihnî faaliyet devriydi; fakat bazı Mu'tezilî kelamcılar ikinci dereceden, seleflerinden aşağıda olan kimselerdi ve yeni bir şey söylemek amacıyla kelimelerle oynayıp dil bilgisini zorlayarak kelamın ilerlemesi için hiçbir şey yapmadılar. Bir ya da ikisi İslam'a tenasüh ile Hristiyanlıktan alınan görüşleri sokmaya çalışan "aşırı" kimselerdi.

Fuvatî

Hişâm b. Amr eş-Şeybânî, Fuvatî adıyla bilinir. Me'mûn devrinde yaşadı ve Nazzâm'ın öğrencisiydi. "Tafra" nazariyesini kabul edemeyeceği için hocasının cevher görüşünü terk etti. Şimdi onun öğretisini ortaya koyabiliriz.

Allah

Allah, mekânda olmadığı hâlde, daima nerede ise oradadır. O'nun hareketi bir şeyi yaratmasıdır; bir mekândan diğerine yer değiştirmek değildir. Bir şeyi bir kez yaratınca, onun benzeri bir başkasını yaratamaz.[1] Allah alet kullanmaz; yeryüzünü yağmurla değil, yağmur yağınca canlandırır. Allah her zaman Kendi zatını kadîm bir bilgiyle biliyordu, fakat şeylerin kadîm olduğu anlamına geleceği için O'nun daima şeyleri bildiğini söylememiz gerekir.

Allah daima, şeylerin var oldukları anda olacağını biliyordu.[2] O'nun sıfatlarının bulunduğunu söylemek yanlıştır. Allah'ın, tövbe etmeyen bir günahkârı cezalandıracağını ve tövbe edeni ise cezalandırmayacağını bildiğini söylememiz gerekir, çünkü bu gibi beyanlar bir şartı gerektirir; Allah'ın

1 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 196.
2 İbn Hazm, *Fasl*, II. 127.

bilgisi ise şartlı değildir. Allah kâfirleri yaratmamıştır, çünkü bu, bir kimse ile küfrünü, yani iki şeyi yaratmayı içine
[114] alır. Allah zıtları birleştiremez; bu nedenle hayat, bilgi ve kudret ölümle birlikte aynı kişide bulunamaz. Allah hata yapamaz; bu sebeple acaba yapabilir mi sorusu saçmadır. *Vekîl* kelimesi sadece Kur'an okurken Allah hakkında kullanılabilir, zira bu O'nun ancak Kendisinden daha kudretli birinin faili olduğunu ifade eder. Allah'ı görmek O'nu kalpte bilmekten daha fazla bir şeye işaret eder.

Akıl

Arazlar delille, yani akılla bilinebilir. Allah'ın varlığının delilleri zaruri olarak idrakle bilinmelidir; bu nedenle hiçbir araz Allah'a delil olamaz. Kur'an arazlardan ibaret olduğu için Allah'a veya Resulü'ne delil olamaz. Yokluğun bilgi olduğunu iddia eden bilgi, ona benzer bir şeyin bilgisidir.

Tabiat

Atom (*cevher-i ferd*), ne hareket hâlinde ne de sükûn hâlindedir, ne tek başınadır ne de bileşiktir. Cisim altı rükn-den (*köşe*) her rükn de altı atomdan ibarettir; bu birleşme arazlar için bir mahal oluşturur. Fuvatî, arazlar listesinde Ebü'l-Hüzeyl'le aynı görüşteydi. Bir şeyin yaratılması, onun bir niteliğidir, kendisi değildir, başka bir şey de değildir. Atom, kendi aslı, bekâsı ve yenilenmesi için, manalara muhtaçtır.[3] Henüz var olmayan şey, bir şey değildir; yok olan şey ise hâlâ bir şeydir. Yenilenebilen şeyin başlangıcı şey değildir, yenilenemeyen şeyin başlangıcı ise bizzat şeydir.

Allah, yeryüzünü, alttan yukarıya doğru bir *itimad* (gerilme) yaratmak suretiyle sükûn hâlinde muhafaza eder.

İnsan

İnsan, yeri kalpte olan bir atomdur. Fuvatî, insan özgürlüğünün ateşli savunucusuydu ve Allah'ın insanların kalplerini birleştirdiğini (Enfâl, 8/63) inkâr etmek suretiyle

3 Krş. Bağdâdî, *Usûl*, 42, Bekâ bir manadır.

Sünnileri şaşkına çevirdi; Allah'ın insanlar üzerinde herhangi bir denetimi olduğunu inkâr etti. İstitâat insandan başka bir şeydir ve bâkîdir. İrade, irade edilen fiili zaruri kılmaz. Şeytan insanların kalplerine girmez; onlara fısıldar ve Allah bu fısıltıyı kalbe sokar. Fuvatî, *muvâfât* görüşünü, yani insanın öldüğünde ne olacaksa Allah nazarında daima [115] öyle olduğunu ileri süren ilk kişiydi.[4]

Din

İman, Allah'ın emrettiği veya tasvip ettiği bütün iyi amellerdir; imanın iki derecesi vardır: 1) Allah'a iman (*bi'l-lâhi*), bunun yokluğu küfürdür 2) Allah hakkında iman (*li'l-lâhi*); bunun kasıtlı olarak ihmali küfürdür, fakat kasıtsız ihmal fısktır. Bu kasıtsız ihmal, küçük bir günah da olabilir. İnsanlara büyük günahların cehennemde cezalandırılacağını öğreten vahiy değil, te'vildir. Zekâtı ödemeyi reddetmenin büyük günah olması için bu reddin sürekli olması gerekir; bir ret, hata bile değildir.

Fuvatî, cennet ve cehennemin henüz yaratılmadığını ileri sürdü; diğer bakımlardan cennet hakkındaki görüşlerinde yaygın görüşten ayrıldı. Mucizeleri inkâr etti; öyle görünüyor ki bu inkâr, arazları delil olarak reddetmesiyle ilgiliydi. Ebü'l-Hüzeyl'in bir olaya tanıklık için şart koştuğu "Yirmi cennetlik kişiyi" şöyle izah etti: Yirmi belirsiz bir sayıdır ve cennet ehli ise güvenilir tanıklar demektir.

Devlet âdil ve barış içinde ise imam gereklidir, fakat gereklilik dinî bir mesele değildir.[5] Toplumsal kaynaşma anlarında imam tayin edilemez; bu, Hz. Ali'ye bir saldırıydı.[6] İmam yoksa herhangi biri, bir döneği, güven içinde öldürebilecekse öldürebilir.

4 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 58. "Bazıları doğar ve mümin olarak yaşar, fakat kâfir olarak ölür vb." (İbn Hanbel, *el-Müsned*, British Museum yazması, Or. 2675, III. 19) sözleri bu görüşü desteklemek üzere benimsendi.

5 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 481.

6 Krş. Bağdâdî, *Usûl*, 271.

Bazıları derler ki Fuvatî, kendisiyle aynı düşüncede olmayanların öldürülmelerine izin verdi; bu, bir iftira olsa gerektir. Sahabileri yüceltmek arzusuyla Hz. Osman'ın, evinde kuşatılmadığını ve Mısırlı birkaç gayrimemnun kişi tarafından öldürüldüğünü beyan etti. Talha ve Zübeyr, Ali ile savaşmak niyetinde değildi; savaş, sıradan askerler tarafından başlatıldı.

Saymerî

Abbâd b. Süleymân Saymerî,[7] Fuvatî'nin öğrencisiydi; İbn Küllâb'la münazaraya girişti. Kelam yazarları onun hakkında ve doğru olarak pek az şey söylerler. Burada onun
[116] görüşlerini uzun uzadıya nakleden Eş'arî bir istisna teşkil eder. Onun görüşü önemli değildir, ancak burada onun görüşünden bahsetmemizin sebebi, kelam diye nelerin onun yerine geçebileceğini göstermektir. Öğretisi Fuvatî'ninkine çok benzer. Bu öğretinin bazı ayrıntıları daha önce hocasının öğretisinden söz ederken verilmişti.

Allah

Allah'la âlem arasında bir zaman ilişkisi yoktur; Allah Kendi zatı bakımından farklıdır, ancak bu farklılık bir farklılık dolayısıyla ve diğer şeylerin insanlardan farklı olması gibi değildir. O, bir *mana* (*ma'na*) da değildir. Kadîm varlık daima mevcuttu; bu söz doğrudur, çünkü bu önerme evrilebilir ve onun her iki terimi de aynıdır.[8] Allah'ın nefsi ya da zatı olmadığı için, sıfatlarını onun vasıtasıyla icra etmez ve Allah, bilgi ile âlim değildir. Allah'ın âlim olduğunu söylemek O'nun için bir isim ve bilinen bir şey hakkında bilginin varlığını saptamaktır. Allah her zaman bilinenleri, şeyleri,

7 Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşraf*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1894, 395. Saymerî'nin nisbenin doğru şekli olduğu anlaşılmaktadır. A. Halkın'ın *el-Fark beyne'l-Fırak* çevirisinde tercih ettiği Sem'ânî'de görülmemektedir. Kelimenin bütün bozulmuş şekillerini vermenin bir yararı yoktur.

8 *fî hakîkati'l-kıyâs*. Bu ibarenin bulunduğu metinlerin karşılaştırması gösteriyor ki o, evrilebilir bir önerme anlamına gelmektedir.

atomları, fiilleri, arazları ve yaratmayı biliyordu. Allah'ın yaratıkları, cisimleri ve bileşik şeyleri her zaman bildiğini söyleyemeyiz; çünkü bunlar sadece zamanda mevcuttur. Allah'ın bilen (*âlim*) olduğunu söylememeliyiz; çünkü bu önerme evrilebilir bir önerme değildir; böyle olsaydı sonuç "Allah tek bilen varlıktır," olurdu.

Hayat sıfatı bütün diğer sıfatları içine alır, fakat bunlar birbirinden ayrıdır; bilgi kudret değildir. Yaratanın daima bir olduğunu söyleyebilirsek de Yaratan'ın daima mevcut olduğunu söyleyemeyiz; çünkü bu ifade sürekli yaratmayı ima eder. Abbâd, aynı zamanda, Allah her zaman yaratan değildi, ifadesini de reddetti. Bilen (*âlim*) gibi yüklemler, Allah'ın isimleridir; bilir gibi yüklemler ise sıfatlardır. Ümmet, bir eylemin Allah'a aidiyetini inkâr etmenin hatalı olduğunda birleşince, artık o eylem Allah'ın bir adı olur. O'nun adları üç sınıfa girer: 1) Bilen, kudretli (zatî sıfatlar) gibi hiçbir fiil için verilmeyenler; 2) Yaratan, rezzâk, mürîd (fiilî sıfatlar) gibi bir fiil için verilenler; 3) Bilinen, dua edilen şey gibi başkalarının fiilleri için verilenler. Allah'ın daima yaratan, gören olduğunu söylememeliyiz; bütün fiilî sıfatlarında da durum aynıdır. Gören Allah'ın mevcut olduğunu ise söyleyebiliriz. O'nun ne elleri ne de ayakları vardır; bu [117] kelimeler O'nunla ilgili olarak ancak Kur'an ve hadislerde kullanılabilir. Rahmân zatî bir sıfattır. *Ferd* ve *latîf* Allah'a uygulanamaz, fakat O'na "insanlara karşı ince (*latîf*)" demek caizdir. Allah *mütekellim* değil, biriyle konuşandır (*mükellim*). Allah'ın işiten olduğunu söylemek, duyulan şeyi bildiği anlamına gelmez. Allah'ın kelamı birdir, bu zihinsel bir konuşmadır (*kelâm nefsî)*; bu kelam işaret ettiği şeylerin var olmasıyla çoğalır; emir, beyan ve va'd olur.[9]

Allah'ın bütün yaptıkları doğrudur. Allah'ın yapmadığı bir şeyin insan için kazançlı olması mümkün değildir; eğer

9 Zebidî, *İthâfu's-Saâde*, II. 6.

böyle bir şey kazançlı olsaydı Allah zalim olurdu. Allah küfrü yaratmaz ama kâfire inanmama gücü verir. Açık ya da hastalık gibi kötü ya da şer dediğimiz hiçbir şeyi yaratmaz; cehennem azabı bile, ne gerçekten ne de mecazi anlamda kötüdür. Karşılığı (*ta'vîz*) olmasa bile elem kötü değildir.[10] Elemin amacı sebepli ve sebepsiz olarak tabiatlar arasında bir ayırım yapmaktır.[11] Allah yapmayacağını bildiği şeyi yapabilir mi? sorusu aktarılması pek mümkün olmayan laf kalabalığıyla cevaplandırılır.[12]

Akıl

Biz görülenden görülmeyene doğru akıl yürütebiliriz. Hakikatin kanıtları Kur'an, icmâ ve akli delillerdir.

Arazlar Allah'a delil olamazlar. Bu tutarsızdır; çünkü Kur'an arazlardan ibarettir; Eş'arî'nin bu nokta dikkatini çekmiştir. Mucizeler peygamberliğe delil olabilir de, olamaz da; fakat onlar böyle bir şey için kullanılmamalıdır.

Tabiat

Yaratmanın sebebi yoktur. Muhdesin (yaratılmışın) işareti, onun yaratılmış olmasıdır, yokken var olduğu değildir. Şeylerin, atomların ve arazların yaratılmadan önce bir çeşit varlıkları vardı, fakat bu, cisimlerle ilgili olarak doğru değildir. Abbâd, ne bir şeyin var olmadan önce nasılsa öyle olduğunu söyler, ne de ondan farklı olduğunu ileri sürerdi.
[118] Bir şeyin yaratılması o şey olmayıp yaratmadır; çünkü yaratma, hem bir şey hem de yaratma fiilidir. Atom, mekân işgal etmez; ağırlık onun kesafetidir (yoğunluğudur). Cisim atom ile ondan ayrılamayan arazlardır. Arazlar görülemez, çünkü sadece mekân işgal eden cisimler görülebilir. "Hareket etme", bir cismi ve hareketi niteler; oysa hareket,

10 Cüveynî, *el-İrşâd*, 159.
11 M. Schreiner, *Der Kalam in der jüdischen Literatur*, Berlin 1895, 30.
12 Bir başka ifade şudur: Allah'ın olacağını bildiği şey zorunludur; olmayacağını bildiği şey ise imkânsızdır; bunlardan hiçbiri kudret alanında değildir. Râzî, *Muhassal*, 130.

hareketli şeyden farklı değildir. Hareket, yok olma (*zevâl*) olabilir. Hareket ve sükûn, dokunmalardır (*mümâsse*). Bir cisim aynı anda iki veya daha fazla cisme bitişebilir. Sebebi daima eser takip eder. Zıtlar birleştirilemeyen şeylerdir.

Abbâd, yenilenmiş olan bir şeyin, aslıyla aynı olup olmadığında karar veremedi. Kelimeler âlemin esaslı bir parçasıdır ve bir kelime ile anlamı arasında tabii bir orantı vardır; bu nedenle ekollerin dilinde Allah, kelimelerin anlamlarını değiştiremez.[13]

İnsan

İnsan beşerdir, evrilebilir bir önermedir. İnsan atomlar ve arazlardan ibarettir; altı duyusu vardır, altıncısı şehvettir; istitâat bâkîdir, fakat bir sebep değildir. Fiilin tavsifi karışıktır. İrade, kendisine bağlı olan fiili zorunlu kılamaz. Hayat, yapma gücünü ifade edip ölüm demek olan aczi meneder; fakat bazı aczler mevcuttur. Yapma gücü belirlidir; bir fiille ya da bir fiiller türüyle sınırlıdır; acz genel olup her şeye uygulanır. İnsan, acz mevcutken, tükenmiş kudretle bir fiili işleyemez. Doğrudan bir fiilden kaçınabilir, ancak doğrudan bir fiilden doğan dolaylı fiilleri durduramaz. Abbâd, "kullanırım ya da kudretle bir fiili işlerim" şeklindeki deyişe cevaz vermedi. İnsan, ancak kudrete dinî bir saik yardımcı olduğu zaman, bir fiili işleyebilir; gerçi bu çocuklara, delilere ve hayvanlara uygun düşmez. Sonuç olarak, fâsıkın taatleri (iyi davranışları) günahtır. Öteki dünyada kesik bir uzuv sahibine tekrar verilecektir.[14]

Din

İman görüşü Fuvatî'ninki gibidir. Allah'ı tanımayan bir kimsenin fiilleri küfürdür. Fâsık bir kimse mümin değildir; buna rağmen "inandı" diyebiliriz. İyi insanlar bilirler ki Al- [119]
lah, her günahın karşılığını verir ve onu işleyenleri işleme-

13 *Mizânu'l-İ'tidâl*, *ksm* kökü *fsm*'den daha kuvvetli bir anlama sahiptir.
14 Bağdâdî, *Usûl*, 261.

yenlerden ayırır. Onlar bu karşılığın ne olacağını bilmezler ama O bilir. Bu bir vahiy meselesidir. İkincil fiil/eylem için tövbe etmek ancak bu fiil vuku bulduktan sonra mümkündür. Büyük günahlardan kaçınmak, tövbe olmadıkça küçük günahların cezalandırılmasını ortadan kaldırmaz. Allah'ın kâfirlere laneti adalettir, onların lehine bir şey değildir. Ümmet, benzeri bir meselede ihtilaf hâlindeyken bir mesele üzerinde birleşemez ve bunun *aksi de olamaz*. Allah'ın özel bir beyanı genel, genel bir beyanı da özel olamaz. Peygamberlik görevi, bir peygamberin amellerine karşılık verilen bir mükâfattır ve âlem bâkî kaldıkça bâkîdir. Kur'an arazlardan ibarettir; Hz. Peygamber için bir yol gösterici değildir. Hayvanlar kıyamette hazır bulunacaklar ve sonra da yok edileceklerdir. Hz. Ali'den sonra imam yoktur. Müslümanlar imamın yapabileceği her şeyi yapabilir.

Hz. Ali hakem tayin etmedi; onunla Talha ve Zübeyr arasında savaş olmadı. Abbâd'ın namaz üzerinde özel görüşleri vardı; namaz, bir çocuğu boğulmaktan kurtarmak gibi, iyi bir nedenle kesintiye uğrarsa eda edilen bölümü geçerli değildir.

Ebû Mûsâ el-Murdâr

Ebû Mûsâ Îsâ b. Sabîh, "el-Murdâr" adıyla bilinir, Ebü'l-Hüzeyl'in çağdaşı ve Bişr b. el-Mu'temir'in öğrencisiydi. Zâhid ve takvâ sahibi biri idi. Mu'tezilenin rahibi adıyla tanındı. Kendisiyle aynı görüşte olmayan herkese kâfir dedi. İbrâhîm es-Sindî ona şöyle dedi: Cennet, göklerle yeryüzü kadar geniştir, fakat yalnızca sen ve sana uyan kişi ona girecektir. Murdâr apışıp kaldı ve söyleyecek cevap bulamadı. Öte yandan dendi ki genç olduğu hâlde, bütün faziletlere sahip olan bir kimse Murdâr'ın öğrencisidir. Onun görüşleri/doktrini şöyleydi:

Allah

Allah, fâil-i muhtârdır, haksızlık yapabilir;[15] fakat o zaman Allah zalim bir Allah olacaktır; bu nedenle O, haksız hiçbir şey yapmaz. Haksızlık yapmayacağına dair deliller vardır; haksızlık yapsa idi, onun delilleri olurdu. Gerçekleşmesine izin vermesi anlamında kötülüğü irade eder. Meydana getirdiği şeylerin sonu yoktur. Şeyler Allah'ın meçhulü müdür? sorusuna Murdâr şöyle cevap verdi: Allah'ın Kendisine aykırı şeyleri yapabileceğini kabul etmeyiz. Allah, gözlerle görülebilir. Yaratma bir kelimeyle olmaz. [120]

Tabiat

Yaratma, yaratılan şey değildir; yaratmanın kendisi yaratılmış olmakla birlikte, bir yaratmayla yaratılmış değildir. İkincil eserler nazariyesi, hocası Bişr'inkiyle aynıdır. Bir ikincil eser, Allah'ın fiili değildir ve bunun iki faili olabilir. Renkler, tatlar, kokular ve idrakler ikincil eserler olamaz.

İnsan

İstitâat, bedenin sağlık ve sağlamlığından başka bir arazdır. İki sınıf insan Allah'a itaat eder: a) Allah'ı bilen ve iyi amellerle O'na yaklaşanlar ve b) O'nu bilmedikleri hâlde, varlığının delili üzerinde düşünen ve böylece O'nun hakkında bilgi sahibi olanlar.

Din

Kur'an yaratılmıştır; insanlar, onun dengini, hatta ondan daha iyisini meydana getirebilirler. Büyük günah işleyenlerin yeri ebediyen cehennemdir.[16] Hem Osman hem de katilleri fâsıktır, fakat onun günahı ölümü hak edecek kadar kötü değildi.[17]

15 Makrîzî ilave eder ve der ki: bu O'nun uluhiyetine zarar vermez.
16 British Museum yazması, Or. 2.606, vr. 152.
17 Bağdâdî, *Usûl*, 288.

Ebü'l-Fazl Ca'fer

Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Harb (236/850) Basra'da Ebü'l-Hüzeyl ve Murdâr'ın öğrencisiydi ve Vâsık'ın sarayıyla ilgisi vardı.[18] Bağdat'ta Mu'tezile reisiydi ve kendisine Zeydî deniyordu.[19]

Allah

Allah, her şeyi denetler anlamında her yerdedir. İşitme sıfatı sayesinde işitir.[20] Fâil-i muhtâr bir varlık olarak haksızlık yapabilir, fakat O'nun hikmetinin sağladığı delil, bize haksızlık yapmadığı güvencesini vermektedir. "Allah, küfrün
[121] kötü ve imanın zıddı olduğunu irade etti," sözü, onun öyle olmasına hükmetti demektir. Allah'ın her zaman işiten olduğunu söylemek saçmadır. O, bildiği şeyi ve yapmayacağını söylediği şeyi yapabilir. "Eğer olamayacağını bildiği şey, yapacağını bilmiş olacağı bir şeyin parçası olsaydı, bu takdirde onun olacağı beyanı önce gelmiş olurdu." O, insanlar için en iyisini yapmıştır. Allah'ın öyle lütfu vardır ki bu lütuf, kâfirlerin kendiliklerinden inanmalarına yol açar; ancak onlar lütfa ermeden inanmış oldukları zamankinden daha az bir mükâfata hak kazanırlar. İlahî yardım (*tevfîk*) zoraki bir lütuf değildir; fakat bir kimse inanırsa ona sahip olur. Ca'fer'in bu lütuf görüşünü terk ettiği söylenir. Allah görülmeyecektir.

Akıl

Akli bilgi zaruri olamaz. Akıl, Allah'ı, şeriatını, sıfatlarını, O'nu bilmeyince cezalandırılacağımızı, vahye ihtiyaç duymadan bilmemizi sağlar.[21] Allah'ı bilmekte gecikme olabilir; böyle bir durum vaki olursa bu gecikme münkire dinî bir rahmet olan delil üzerinde düşünme zamanı verir.[22]

18 Hatîb el-Bağdadî, VII. 163.
19 Şehristânî'nin, onun Nazzâm'ın öğrencisi olduğunu söylemesi yanlıştır.
20 İbn Hazm, *Fasl*, II. 140.
21 Bağdâdî, *Usûl*, 256.
22 Bağdâdî, *Usûl*, 258; krş. Hasan b. Abdulmuhsin, 11.

Tabiat

Ca'fer, Nazzâm'a atom nazariyesini reddettiği için hücum etti. Onun ortaya koyduğu arazlar listesi, Ebü'l-Hüzeyl'inkiyle aynıdır. Cisimlerde yer alan şeylere araz adı verilir. Buna karşı hiçbir dinî neden yoktur. Onun, bütünün parçalarıyla olan münasebeti hakkında kendine özgü bir nazariyesi vardı. Parça, bütünden tamamıyla farklıdır; eleştiricileri, buradan bütünün kendisinden farklı olduğu sonucunu çıkardılar.[23]

İnsan

Ruh, bir atom ya da araz olabilir. Hayat bir arazdır. Nefs ise sağlık ve sağlamlık gibi, bedenin bir arazı, onun aletlerinden biridir; o, atom ve cisimlerin niteliklerini haizdir. İstitâat süreklidir (bâkîdir), ikincil değil, birincil fiille birlikte bulunur. "Bir fiilin ortaya çıkması anında yapılan şeyi yapmak için değil, bir fiil kudretsiz, ölü bir alet tarafından [122] yapılamayacağı için istitâat gereklidir. Mevcut bir birincil fiil, tükenmiş bir kudret tarafından yapılamaz." Yalnız istitâat yeterli değildir; çünkü kapalı bir göz göremez. Hareket etmekten alıkonan bir kimse, kudreti olduğu hâlde, bu kudreti kullanamaz. İrade, hemen kendisini izleyen şeyi zorunlu kılar. Telkinler irade için zorunludur.

Din

İman yaratılmıştır.[24] Küfür hâlindeki kâfirler, küfürleri yerine iman sahibi olacak olsalardı bu, onlar için iyi olurdu; onların küfürde iken herhangi bir biçimde inanabileceklerini söyleyebiliyoruz. Bazı Müslüman günahkârlar kâfirlerden daha kötüdür. Küçük günahlar insanları ebediyen cehenneme gönderir.

23 Bağdâdî, *el-Fark*, 154; Taftâzânî,74.
24 Hasan b. Abdulmuhsin, 75.

Hükümden sonra zararlı hayvanlar cehenneme gönderileceklerdir. Onlar burada, kendileri zarar görmedikleri hâlde, fâsıklara işkenceye yardımcı olacaklardır.[25]

Kur'an Allah kelamıdır; Levha üzerinde yaratılmış bir arazdır; orada kalır ve aynı anda iki yerde birden olamaz. İnsanların kalplerinde o, insanlar tarafından yapılmış bir *hikâye*dir.[26]

Sarhoşluğun hukuki bir cezasının bulunması bir hatadır. Daha az üstün olan imam olabilir. Hz. Ali en üstündü; Hz. Osman masumdu; onun katilleri suçluydu; Talha ve arkadaşları tövbe etti.

Bağdâdî

Ebû Muhammed Ca'fer b. Mübeşşir el-Kasabî el-Bağdâdî de Murdâr'ın öğrencisiydi. Süleymân b. Cerîr taraftarı olan Ane halkını ihtida ettirdi ve Bişr el-Merîsî ile münazarada bulundu. Murdâr'ın ölümünden sonra Bağdat'ta Mu'tezilenin en takva sahibi olanıydı. Öğretisi, arkadaşı olan Ca'fer b. Harb'inkine pek benzemektedir; kayıtlar pek o kadar zengin değildir; özellikleri şunlardır:

Akıl

Akıl, Allah'ın, Kendisini bilmeden Kendisine karşı günah işleyenleri cezalandırması gerektiğini gösterir.[27] Bilgi, bilenin bir parçasıdır.

[123]

İnsan

Nefs ne cisimdir ne de cevher, fakat bu ikisi arasında bir şeydir. İrade, fiili zorunlu kılmaz.

Din

Kasıtlı olarak işlenen günahlar büyük günahlardır, çünkü onlar şeriatın ihlalidir; küçük günahlar ise cezalandı-

25 Cehennemde hurma ağaçları gibi iğneleri olan akrepler bulunur. Taberî, *Tefsîr*, XIV. 107 (Nahl, 16/90).
26 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 197.
27 Bağdâdî, *Usûl*, 256.

rılabilir, ancak bu tür bir günah işleyen insan sonunda mükâfata nail olur. Müslüman bir günahkâr, kâfir ya da putperest olmayıp bir muvahhiddir. Cebriyye ve Mücessime mürtedler kadar kötüdür. Peygamberler dikkatsizlik ve hata dolayısıyla günah işleyebilirler ve bu şekilde yaptıklarından sorumludurlar.[28] Cezanın ebedî olması akılla bilinir. İslam diyarı bir fısk diyarıdır.

İskâfî

Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillah el-İskâfî (240/854) Ca'fer b. Harb'in öğrencisi ve Bağdat'ta Mu'tezilenin reisiydi. Şiaya mütemayildi; hatta ona Zeydî adı verilir. Hüseyn b. Ali el-Karâbîsî ile münazarada bulundu. Onun görüşü şöyledir:

Allah

Allah, her şeyi denetler anlamında her yerdedir. Allah daima sıfatlarıyla iş yapar; "O görür," demek, O, görülen şeyleri bilir demektir. *Kerîm*, hem zatî hem de fiilî bir sıfatıdır. Yaratan, uzuv ya da alet kullanmadan yaratan demektir. Allah, fâil-i muhtâr olduğu için, haksızlık yapabilir.[29] Fakat O'nun inayeti gösteriyor ki, zalim bir şekilde hareket etmez. *Mütekellim* değil, *mükellim*dir; çünkü *tekelleme* sîgası hulul telkin eder. Allah açısından konuşma fiili, söylenen

28 Bağdâdî, *Usûl*, 168.

29 Burada karışıklık vardır. Allah'ın akıllı varlıklara değil, çocuk ve kölelere zulmedebileceği söylenir (Şehristânî, *el-Milel*, 41; Bağdâdî, *el-Fark*, 155). Bu bir iftiradır. Sem'ânî diyor ki: Allah çocuk ve delilere zulmedemez (vr. 53 a). Görünüşe göre, bazı kelimeler atılmıştır. Eş'arî'de böyle bir şey yoktur; o, İskâfî'ye şöyle söyletir: "Allah zulmedebilir; ancak kendilerinde akıl bulunan cisimler ve Allah'ın yaratıklarına verdiği nimetler gösteriyor ki Allah zulmedemez. Sadece akıllar gösteriyor ki, Allah zulmedici değildir. Zulüm, Allah'ın zulüm kaynağı olmadığını ispat eden delille birleştirilemez." Onlar, "pekâlâ zulmetse ne olacak" diye sordular. Dedi ki: "Zulmedilmiş olacaktır ve cisimler sade varlıklarıyla Allah'ın zulmetmeyeceğini gösteren akıllardan soyutlanacaklardır" (s. 202). Aynı fikir *Fark*, 188'de ifadesini bulma çabasındadır. Âdil bir Allah olmaksızın âlem kaos hâlindedir.

şeyin kendisidir; insan açısından ise böyle değildir. Allah, müzik aletlerini, şarabı ve domuzları yaratmadı.[30]

[124] **Akıl**

İyi ve kötü ameller, öyle olmalarına hiçbir sebep olmaksızın zat bakımından iyi ve kötüdür. Bunun dışında onun görüşü İbn Harb'inkiyle aynıdır.

Tabiat

Cisim en azından iki atomdan mürekkeptir. Arazların listesi, Ebü'l-Hüzeyl'inkiyle aynıdır; bitişme (*ictimâ'*) dışında her şey, bir atomda yer alabilir. İki hareket değil, iki renk de bir atomda bulunabilir. Hâdisler (sonradan olan varlıklar) dünyasında, bekâ iki zaman birimi sürme demektir; ezelde ise bu, ebediyen devam etmek demektir. Bâkî olan arazlar yenilenebilir, bâkî olmayanlar yenilenemez. Ateş, taş ve odunda gizlidir. Tabiat düzeni sabit değildir, dolayısıyla ateş yanma olmadan oduna değebilir ve taş düşmeden havada kalabilir. Başlangıcı olmayan bir hâdisler serisi imkânsızdır, dolayısıyla âlemin bir başlangıcı olmalıdır. Sonsuz seriler, failin fiiline takaddüm etmediği (ondan önce gelmediği) anlamına gelir. Eğer başlangıç değişmeye tâbi değilse, yani eğer o, Allah ise, âlemi ebedî olarak varlıkta tutabilir. Bu delil, Ebü'l-Hüzeyl'e karşı yöneltilmiştir.

İnsan

Hayat bir atomda bulunabilir; o, bir sıfat olmayıp bir *hüküm*dür (hâldir). İnsan bir kudrete sahip olmadan, canlı olamaz. Birincil fiil, failde mevcut bir kudrete muhtaçtır, ikincil fiil ise değil; bu nedenle istitâat bâkîdir, hem fiilden önce gelir, hem de onunla birliktedir. İkincil fiil, failin ölümünden sonra ortaya çıkabilir. Sebep iki türlüdür: a) İradî sebep, fiilden önce, b) gerektiren sebep ise onunla birlik-

30 İbn Hazm, *Fasl*, III. 58, 140; IV. 202. Bu metinde şarap ve domuzlardan söz edilmektedir. Öyle görünüyor ki yazar, çalgı anlamına gelen müteradif kelimeleri yanlış okuyup anlamlandırmıştır (çev.).

tedir. İradenin fiili, haricî bir fiille birlikte olabilir, hemen kendisini izleyen fiili zaruri kılar, aksi hâlde ise fiil, üçüncü zaman biriminde meydana gelir. Kasıtlı fiiller birincil, kasıtsız olanlar ise ikincil fiillerdir. Eğer bir kimse başka birinin yaktığı ateşe düşerse kendi uğradığı acının nedeni kendisidir. Eğer bir kimse iki zıt şeyden birini yapmışsa bunu hâlâ yapabileceğini söylememeliyiz; fakat o, zıddını yapabilir. Kör bir kimse göremez; bu ise, tabiat düzeninin [125] sabit olmadığı inancıyla tutarsızdır, belki de insan tabiat dışında sayılmıştır.

Din

İman ve zararlı hayvanlar hakkındaki öğretisi, Ca'fer b. Harb'inkiyle aynıdır. Kâfirlerin üzerinde olan Allah'ın laneti ve cehennem azabı iyidir ve bir rahmettir. Allah'ın kelamı yaratılmış bir arazdır; bu, aynı anda yazılı, sözlü veya hatırlanmış olarak birçok yerde bulunabilir. Kur'an'ın muhkem ayetleri, tek bir anlama sahip olan ayetlerdir; müteşabih ayetler ise iki veya daha fazla anlama sahip olabilirler.[31] *Lafaza* fiili, Kur'an'ın tilavetiyle ilgili olarak kullanılmamalıdır. Bazı Müslüman günahkârlar, *zındıklar*dan daha kötüdürler. Cebriyecilik Mücessimecilikten daha kötüdür; Neccâr ve Cehm gibi mücessimeden olanlar Allah'ı bilirler; Cebriyyeciler ise tanımazlar. Bunlardan her ikisinin de gerçekte kâfir olduklarından şüphe etmek küfürdür.

Hz. Ali, en üstündü, fakat daha az üstün olan da imam olabilir.[32] Hz. Osman fâsık bir kimse değildi; katilleri ise fâsıktı; Talha ve arkadaşları yaptıklarından tövbe ettiler.

Esvârî.

Ali Esvârî ilkin Ebü'l-Hüzeyl'in öğrencisiydi, daha sonra ise Nazzâm'ın öğrencisi oldu. Öğretisi hakkında pek az ayrıntı rivayet edilir, bunun nedeni belki de bu öğretide farklı

31 Bağdâdî, *Usûl*, 222.
32 Krş. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, VI. 58.

pek az şeyin bulunmasıdır. Onun kelam görüşü Nazzâm'ınkiyle aynıdır.[33]

Allah

Esvârî, Allah'ın kudretini karakteriyle uzlaştırmaya çalıştı. Allah, zulüm işleyemez; yalan da söyleyemez. O'nun ezelî bilgisi kudretiyle çatışır mı? Bunun cevabı şudur: Eğer Allah bir şeyi yapmaya karar vermişse onu yapmadan bırakıp bırakamayacağını sormak boştur. Bu genel sorunun özel bir şekli şudur: Acaba bir kimse, Allah onun mümin olmayacağını biliyorsa mümin olabilir mi? Cevap ise şöyledir: Bu kimse sorumlu değildir ve mümin de olamaz. Her iki beyan da tek başlarına alınınca doğrudur. Genel meselede, Allah'ın ne olacağını bildiği ve istediğini yaptığı, özel durumda ise Allah'ın insanlara inanmayı emrettiği ve
[126] bazılarının inanmadığı doğrudur; bu her iki hususu birleştirmeye çalışmak imkânsızdır. Eleştiriciler dedi ki: Böyle bir şey Allah'ı kudret bakımından sınırlandırır, insanlardan daha zayıf kılar ve ölü madde hâline koyar.[34] Bir başka tür eleştiri de şudur: Allah ancak bir şeyi yapabilir, insanlar ise bu şeyi ya da zıddını yapabilirler. Esvârî, kelimelerin baskısından kurtulmaya çalıştı.

Allah insanlar için en iyi olan şeyi yapmadan edemez, müminleri veya çocukları cehennemde cezalandıramaz ve kötü bütün insanların kâfir olmasına sebep olacak şeyleri yapamaz.[35] Allah, bir kâfirde Kendisini bilmemeyi yaratamaz.[36]

İnsan

Hayat ve istitâat insandan başka bir şey değildir. İnsan, ya yapmaya giriştiği şeyi ya da zıddını yapabilir; insan Allah gibi tutarlı değildir.

33 Tahânevî, 661.
34 Bağdâdî, *Usûl*, 94; Sem'ânî, *Ensâb*, vr. 37a; İbn Hazm, *Fasl*, II. 183, 193; III. 102; IV. 197.
35 İbn Hazm, *Fasl*, III. 170.
36 Bağdâdî, *Usûl*, 133.

Hz. Ali, Talha ve Zübeyr, Basra'ya gittiklerinde savaşmaya hiç niyetleri yoktu.

Ebû Bekir el-Esamm

Ebû Bekir Abd er-Rahmân b. Keysân el-Esamm, Mu'tasım devrinde (218/833-227/842) kadıydı.[37]

Tabiat

Esamm, sıfatların bağımsız bir varlığı olamayacağını ileri süren Mu'tezilî görüşü âleme de teşmil etti ve "arazları inkâr etti." Cisimden başka şey yoktur, başka deyişle, geniş, uzun ve derin olan şeyden başka şey yoktur. Arazlar, içinde bulundukları cisimden ayrılamazlar; hareket ve sükûn yoktur, sadece hareket ve sükûn hâlindeki cisimler vardır.[38] Dolayısıyla Allah, hayat ve kudreti ancak bir cisimde yaratabilir. Bir başka netice de şu idi: *Kumûn* fikri reddedildi; bir araz, ortaya çıkmak fırsatını gözleyerek bir cisimde gizli kalamaz.

İnsan

İnsan, duyularla idrak edilen bir tek cevher, bir tek cisimdir; cismin dışında hayat veya ruh yoktur, "ruhun ne ol- [127]
duğunu bilmiyorum." İstitâat ve zıddı, insandan başka bir şey değildir.

Din

Din, iyi amellerin toplamıdır. Günahkâr bir mümin, fâsıktır. Sadece Allah'a iman etmek ve iyi amel işlemek, insanı kâfir ya da münafık olmaktan kurtarır. Günahların cezalandırılacağı hususu vahiy ya da te'ville değil, iyi insanlar kötülüğe karşı oldukları için bilinir. Esamm, günahkârlar ve cehennem konusunda Sünni idi.[39] Hiç günah işlememiş olan melekler, peygamberlerden daha yüksekte, biraz gü-

37 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 356; Hatîb el-Bağdâdî, VI. 21.
38 İbn Hazm, *Fasl*, V. 55-56.
39 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 45.

nah işlemiş olanlar ise daha aşağıdadır.[40] Kur'an yaratılmış bir cisimdir.[41]

Ne akıl ne de vahiy bir imamı zaruri kılar.[42] Yalnız ümmetin icmâı imamı tayin eder. Müslümanlar, kendilerini kötülükten alıkoyabilirse imama muhtaç olmazlar.[43] İmam yoksa yeterli sayıdaki Müslümanlar şeriatı uygulayabilirler. Âdil bir imam, kötü insanları yok etmek için kılıca sarılabilir; aksi hâlde "iyiliği emrederken" kılıç kullanılmamalıdır.

Eğer Hz. Ali kendi menfaati peşinde idiyse hatalı; kamu yararına göre hareket ediyor idiyse, haklı idi. Hz. Ali değil, Muâviye icmâ ile imam oldu. Hz. Ali, Talha ve Zübeyr savaşmakta hatalı idiler; bir yana çekilenler ise haklıydı.[44]

Muhammed b. Şebîb

Nazzâm'ın öğrencisiydi[45] ve Mu'tezileye olduğu kadar Mürcieye de mensuptu; bunun ötesinde onun hayatı hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. Öyle görünüyor ki herkesin anlayabileceği bir dili konuşmaktan gurur duyuyordu.

Allah

Allah, soyut bir imkân olarak, zulüm işleyebilir, fakat zulüm, failde bir eksikliği ifade ettiği için, gerçekte zulüm yapmaz. Allah zulmetse ne olur? diye sormanın anlamı yoktur. Muhammed şu örneği bir açıklama olarak verdi: Allah, sadece bir eşeğin, şu eve girebileceğini söyleyip de
[128] eve bir insan girseydi, bu insanın eşek olabileceği anlamına gelmezdi.

40 Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, 295.
41 Şehristânî, *el-Milel*, 53.
42 İbn Haldûn, *Mukaddime*, III. 26.
43 Bağdâdî, *Usûl*, 271.
44 Nevbâhtî, *Firaku'ş-Şî'a*, 15; krş. İbn Hazm, *Fasl*, IV. 153; Arnold *al-Mu'tazila*, 32.
45 Şehristânî, *el-Milel*, 41.

Tabiat

Hareket ve sükûn, oluşlardır (*kevn*lerdir) ve bâkî değildirler. İlk mekândaki gerilme (*itimâd*) ikinciye hareket olur; ikincideki hâl, sükûn veya hareket olabilir; hareket olursa, bu üçüncü bir mekâna intikali gerektirir. Hareketler yenilenemez. Bekânın ayrı bir varlığı yoktur. Fenâ, cisimde ortaya çıkan bir arazdır; cisim ikinci anda yok olur; ikinci âna kadar ona fenâ denemez.[46]

İnsan

İstitâat insanda fiilden öncedir.[47]

Din

İman, Allah'ı peygamberlerini ve dinin beş direği olan ümmetin üzerinde birleştiği her şeyi bilmek ve ikrar etmektir. İman tevazuyu da içine alır; kibir, şeytanın imanını yok etmiştir. Ameller, iman kadar önemli değildir.[48] İmanın dereceleri vardır; onun herhangi bir parçası taat, fakat herhangi birinin ihmali küfürdür. Allah'a inanıp da peygambere inanmayan kâfirdir.[49] Şüpheli konularda hata yapmak küfür değildir. Günah imanı yok etmez; Müslüman (Mu'tezilî) bir günahkâr, fâsık olsa da, yine de mümindir. Günah işleyenler ya bir zaman için ya da ebediyen cehenneme gönderilebilir.[50] Allah, tövbe edilmeden de büyük günahları bağışlayabilir. Aynı iyi amel daima aynı mükâfatı, aynı günah da aynı cezayı getirmelidir. Allah, bir günahı cezalandırıp daha kötüsünü bağışlayamaz.

Kur'an'ın bazı ayetleri açık delildir; onların anlamlarını araştırmak gerekmez, hakikat bir anda açıkça anlaşılır. Önceki kavimlerin tarihleri böyledir. Kıyamet ve hükümden

46 Bağdâdî, *Usûl*, 87, 231.
47 İbn Hazm, III. 22.
48 Şehristânî, *Milel*, 105.
49 Şem'ânî, Muhammed b. Şebîb'le ilgili olarak verilen bilgi.
50 Krş. Bağdâdî, *Usûl*, 242.

söz edenleri gibi müteşabih ayetler, ancak teemmülden sonra anlaşılabilir.

Sâlihî

Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Müslim Sâlihî hem bir Mürciî hem de *Kaderî* idi[51] ve Hayyât'la tartışmalarda yer aldı.

[129]

Allah

Sâlihî "sıfatları inkâr etti", fakat Allah'ın âlim olduğu beyanı O'nun cahil olduğunun inkârından daha fazla şey ifade eder. Allah âlimdir, ancak O'nun ilmi başkalarının ilmi gibi değildir; kudretlidir, kudreti başkalarındaki gibi değildir; fakat başka şeyler gibi değildir; bütün bu beyanlar aynı anlama gelir; O'nun sıfatları Kendisine özgü olsa da, bu sıfatlar birbirine dönüşebilir (*modalism*). O, yaratılmaları sırasında var olacaklarını bildiği anlamında bilinen şeyleri ve bileşikleri her zaman biliyordu; yaratılmadan önce ise şeyler bilinmemekteydi. O'nun kıdemi (öncesizliği), gramer dışı ve tercüme edilemez bir tabir olan *kablu'l-eşyâ* deyimiyle ifade edilir; bu, kıdem ve zamanın aynı ölçüde olmadığını söylemeye çalışmaktır. Allah, zıtları birleştiremez, bir başkası vasıtasıyla suskundur ve kelimelerin anlamlarını değiştirebilir.

Akıl

Bilgi zaruridir. İnsanın Allah hakkındaki bilgisi birdir, çünkü Allah iki çeşit bilgiyle bilinemez; Allah'ı herhangi bir şekilde bilen kimse aynı zamanda O'nu bilmemezlik de edemez. Ezelî olsun hâdis olsun, bütün diğer şeyler hem bilinir hem de bilinmez. Bir bedenin var olduğu bilgisi, bilginin başka bir şeyle değil, yaratıcının kim olduğunu bildiği zaman ortaya çıktığı bilgisine dönüşür. Bu husus, aile hayatından bir örnekle izah edilir: Bir kimse, bir akrabalık elde etmekle değil, bir kardeş edinmekle kardeş olur. Sade-

51 Şehristânî, *Milel*, 104.

ce var olan şeyler bilinebilir. Sadece Allah'ı bilen kimseler sorumludurlar.[52] Yokluğun bilgisi gibi görünen şey, gerçekte ona benzer bir şeyin bilgisidir.

Tabiat

Atomlar cisimdir ve başka şey olamazlar. Bütün arazlar atomlarda yer alır, bunun istisnası (birleşmedir) ve bu bile kuvve hâlinde onlarda bulunabilir; bir atom, arazlar olmadan bulunabilir ve bu arazlar daha sonra onda yer alabilir.[53] Cisimler görülmez, sadece araz ve renk görülür. Yokluğun hiçbir biçimde hakikati yoktur, o, bir şey de değildir. Cansız madde, yaratılacak tek şey olmuş olabilirdi.[54] [130] Ağırlık ve hafiflik, ağır ve hafif şeylerle aynı değildir. Tabiat düzeni sabittir. Zıtlar birleştirilemez, dolayısıyla hayat ve ölüm aynı şahısta birlikte bulunamaz. İki araz birleştirilebilirse onların zıtları da birleştirilebilir; cehalet ve zayıflık hayatla birlikte görüldüğü gibi, bilgi ve kudret de ölümle birlikte olabilir. Bu nedenle, ölü şeyler ve cansız madde bilgi ve kudret ortaya koyabilir. Eleştiriciler buna, Allah'ın canlı olduğu hususunda hiçbir delil bırakmadığını ileri sürerek itirazda bulundular.

İnsan

İnsan kalpte yer alan bir atomdur; bu atom, bütün arazların mahallidir. Allah insana, hayat ve ölüm dâhil, arazları meydana getirme gücü vermiştir; ancak cisimleri yapma gücünü vermemiştir. Fiilden önce istitâat, onu yapma ya da yapmadan bırakma gücüdür; fiilin işlendiği anda ise o, onu yapma gücüdür; onu yapmama anında bile o, onu yapma gücü olarak kalır; fiil, yok olan kudretle işlenemez. Dolayısıyla istitâat, fiilden önce ve fiille birliktedir.[55] İnsan ikincil

52 Bağdâdî, *Usûl*, 155.
53 Krş. Sem'ânî, *Ensâb*, vr. 348a.
54 Bağdâdî, *Usûl*, 152. Bu, Mu'tezilenin olağan görüşü değildir.
55 Eş'arî'nin ifadesinde istitâat kelimesi fırkanın unvanında kullanılır, fakat Sâlihî hakkındaki paragrafta kudret kelimesi kullanılmıştır, 233.

eserleri meydana getiremez. Zıtlar hakkındaki düşüncelerine bağlı olarak Sâlihî dedi ki: Görme körlükle bağlantılıdır; görme mükemmel olduğu, hiçbir engel bulunmadığı hâlde, yine de görme olamayabilir. Yüz, aynadan yansıyan ışınlar gönderir.

Din

İman bilgi; küfür ise cehalettir.[56] İman ne artar ne de eksilir; bölünmez bir tek niteliktir; küfür de böyledir. Allah'ı bilmek, O'nu sevmek ve O'na teslim olmaktır. Allah'a iman peygambere imanı içermez. Teslise iman küfür değildir, fakat sadece bir kâfirde bulunabilir.[57] Namaz ibadet değildir, çünkü iman, tek ibadettir. Allah, tövbesiz günahları bağışlayabilir. Sadece Allah'ı bilen kimseler, O'na karşı sorumludurlar.[58] Ölüler, canlandırılmaksızın kabirde cezalandırılır.[59] Akıl ve vahiy gösteriyor ki imam gereklidir.[60]

[131]

Câhız

Ebû Osmân Amr b. Bahr Câhız (255/869), Kinâne kabilesinden bir mevla idi, bir süre devlet hizmetinde çalıştı ve İbnüz-Zeyyât'la (233/847) ilişkisi dolayısıyla zulme uğradı. Nazzâm'ın öğrencisiydi. Katı Müslümanların alaylarına neden olan kitaplar yazdı. Şu iki özdeyiş insanların onun hakkında ne düşündüklerini göstermektedir: "Onun dinine değil, zekâsına güvenirim," ve "Sanırım ki onun ibadet biçimi, onu ihmal etmektir." Bir kelamcıdan çok, edebiyatçıydı; bununla birlikte geniş çapta tabiat felsefesi araştırıcılarına ilgi duyuyordu. Ona göre, akıllı kişi, dini felsefeyle birleştirebilir; çünkü biri ötekini tamamlamaktadır; Allah'ın hikmeti, en aşağılık şeylerde bile kendisini gösterir.

56 İman, Hz. Peygamber'in bildirdiklerini kısmen bir bütün olarak kısmen de ayrıntılarıyla kabul etmektir. İcî, 275.
57 Şehristânî, *el-Milel*, 107.
58 Bağdâdî, *Usûl*, 155.
59 İcî, 270.
60 İcî, 297.

Geniş düşünceliydi; Hâricîleri, yalandan hoşlanmadıkları için alkışlardı; bunu aşırı Şianın düşmanlarına kolayca yalan söylemeleriyle karşılaştırırdı.[61] Hocasının değerli bir öğrencisiydi; tasviple şu sözleri nakleder: "Elli şüphe bir hakikatten iyidir," ve "Hakikat, şaşkınlık dolayısıyla kendisiyle bağlantının kesildiği herkese ait kayıp bir deve gibidir ve kim kayıp devesini bulursa bundan sevinç duyar."[62]

Allah

Allah ne cisimdir, ne de surettir; gözlerle görülmez. Âdildir, zulmetmez ve günahları murat etmez. Kesin olarak söylemek gerekirse Allah'ın iradesi yoktur; O'nun iradesinden söz etmek elverişli olmakla birlikte, O'nun fiilinde dikkatsiz olmadığını söylemek daha yerindedir. Allah, fiilinde dâhil olan bir şeyi bilir, ayrıca O, dışarıdan bir zorlama altında da değildir. Allah, insanlar için en iyi olanı yapmaktan kaçamaz; bu en iyi olanı yapmazsa buna eşit olan bir şeyi yapması gerekir ve bunu yapmaya sonsuza dek devam edebilir. Allah iyi Müslümanları ve çocukları cezalandıramaz ve cehennem ateşine atamaz.

Akıl

Bilgi zaruridir ve tabii işlemlerle elde edilir. Peygamberlerin öğrettiği tecrübe, hakikatler aklın gelişmesine yardımcı olur.[63] Bütün düşünen insanlar bir yaratıcılarının bulunduğunu bilmelidir. O'nu bilinceye kadar, O'nun emirlerine itaat etmeleri imkânsızdır. İnsan tabii gelişimi sayesinde sorumlu bir fail olur; bu nedenle Allah'ın onu sorumlu bir fail yaptığını söylemeye gerek yoktur. Câhız, arazların Allah hakkında bilgi vermediği şeklindeki Hişâm b. el-Hakem'in görüşünü reddetti; her şey O'na işaret eder: "Allah'a ileten bir yol gösterici olması bakımından dağ, çakıl taşından daha [132]

61 Hayyat, 141.
62 Câhız, *Hayâvân*, II. 48; VI. 11.
63 Câhız, *Resâ'il*, 125.

iyi değildir."[64] Allah'a iletecek olan tecrübe, ancak iyilik ve kötülükten meydana gelen bir âlemde edinilir.[65]

Başka deyişle insan, akli âlemde akli varlıktır; çevresi üzerinde aklını kullanması, onu bu değişme âleminin, aklın kaynağı olan bir yaratanda başlangıcı bulunduğu sonucuna ulaştırır ve vicdanı ona, bu yaratanın âdil olduğunu söyler. "İnsanlar önce tabiata, sonra bilgiye, sonra da adalete muhtaçtır."[66] İnsan bu sonuçlara ulaşıncaya dek, kanunu kendi içinde taşıyan ahlaki bir fail değildir. Peygamberlerin araya girmesi bir yana bırakılırsa bu işlem bütünüyle tabiatın içinde bulunur; buna *deizm* dememiz doğru olur. Bir bilgi (sonuç), gerçeklere uyuyor ve buna inanılıyorsa doğrudur.[67]

Tabiat

Cisimler hâdistir, yok edilemez, fakat arazların değişmesiyle bir hâlden ötekine değişirler.[68] Bir başka söz de şudur: Cisimler kendi cüzlerine bölünebilirler ve bu cüzler, tahmin edilebileceği gibi, o zaman başka bileşiklerde bir araya gelirler.[69] Cisimlerin kendilerine has faaliyetleri olan tabiatları vardır. Onlar tabiatları dolayısıyla bir fiili işlerler; yani onlar kendilerinde bulunan ve Allah'ın doğrudan doğruya eseri olmayan arazları meydana getirirler.[70]

İnsan

Müdrikin (idrak edenin) cevheri belirlenmemiştir; bu cevher bedendeki açıklıklardan idrak eden nefstir. Duyumların hepsi de aynı türdendir; aralarındaki fark, onlar tarafından idrak edilen çeşitli şeylerden ve idraki alıkoyan engellerden doğar. Duyumlarla idrak edilen şeyler üç çeşittir:

64 Câhız, *Hayâvân*, III. 92.
65 Câhız, *Hayâvân*, III. 93.
66 Câhız, *Hayâvân*, IV. 69.
67 Tahânevî, 848.
68 Bağdâdî, *Usûl*, 66, 87, 230.
69 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 195.
70 İbn Hazm, *Fasl*, III. 58.

a) Benzerler, b) Farklılar ve c) Zıtlar. İrade, bilgi ve ihmalin [133]
bulunmamasıdır. Bir rivayete göre Câhız, iradenin bir araz olduğunu ve onun varlığını inkâr etmiştir. İradenin insanın kendi fiiliyle münasebeti ihmalinin bulunmaması, başkasının fiiline nispeti ise ona doğru olan bir eğilimdir. İnsanın tek fiili iradesidir; bütün diğer şeyler tabiat dolayısıyladır ya da Allah'ın eseridir. Kullanılan deyim, Câhız'ın görüşünü ileri süren yazarın kelam görüşüne dayanır.[71] Aşırı bir ifade şudur: Tabiattan sudûr etseler de, fiiller insana isnat edilir.[72] Çocukların azabı tabiatın eseridir;[73] bu, tazmin (*ta'vîz*) görüşüne karşı yöneltilir. Sadece insanlar kendi iyi ve kötü amellerini meydana getirirler. Nefs, insanı doğruluktan saptırır.[74]

Din

İmanın iki derecesi vardır; önce, bir Allah'a inancını delillerle savunabilen filozofun imanı gelir; daha sonra ise sadece Allah ve Peygamber'e inanan sade insanın imanı yer alır. Bu sonuncusu, kurtarıcı imandır. Bir kâfir, şüpheyle tedirgin olmuş biri, asi ile *ârif* arasında bir şeydir.[75]

Kur'an bir cisimdir. Bir adam ya da erkek şekline dönebileceği sözü, düşmanları tarafından çıkarılan kötü niyetli bir sonuçtur.[76] Lafza bağlı bir yorum, çıkarılan hükmü çok maddi bir hâle soktuğu için Câhız, *mîzân*'ı izah edenlere yakınlık duydu.[77]

Peygamberlere ihtiyaç vardır. Bir peygamber, alçaltıcı günahları değil, küçük günahları işleyebilir; onun bunlardan haberdar olması ve onları bir kez işledikten sonra ka-

71 Bağdâdî, *Usul*, 84.
72 Şerîf el-Murtazâ, *ed-Dürer ve'l-Gurer*, vr. 39 b.
73 İbn Hazm, *Fasl*, III. 120.
74 İbn Hazm, *Fasl*, III. 49.
75 Şerîf el-Murtazâ, *ed-Dürer ve'l-Gurer*, vr. 39 b.
76 A. Nallino, *Di una strana opinione attribuita ad al-Gahiz intorno al-Corano*, R.S.O. (1916-198), VII. 426.
77 Câhız, *Resâ'il*, 150.

çınması gerekir.[78] Hz. Muhammed'in kişiliği onun görevinin bir delilidir.[79]

Ebedî ceza sadece inatçı kâfirler içindir, inanmaya çalışıp hiçbir iman delili bulamayanlar için değil.[80] Allah, günah işleyenleri cehennem ateşine göndermez; cehennem, kendi ehlini kendisine çeker ve tabiatı dolayısıyla onları tutar.[81] İnsanlar cehennemde ebediyen kalmayıp onun tabiatına dönüşürler.[82]

[134] Akıl gösteriyor ki imam lüzumludur[83] ve imamın en üstün kişi olması gerekir. Eğer hastalık ya da üstünlükten yoksunluk gibi zayıf bir sebeple daha az üstün olana biat edilmişse bu biat geçerli değildir.[84] Câhız'ın Hz. Ali'yi üstün gördüğü söylenir[85] ve yine denir ki: Câhız, Vâsıl'ın ya Hz. Ali ya da Talha hatada idi, şeklindeki hükmünü kabul etmiştir.[86]

İbnü'r-Ravendî

Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Yahyâ, İbnü'r-Ravendî diye bilinir (298/910). Bir ara Mu'tezilî idi, fakat onlar tarafından kovuldu. Dini terk ettiği ileri sürülür. Ona isnat edilen bütün fikirlerin, onun Mu'tezilîlik devrine ait olduğu hususu kesin değildir. Hakîm olmaktan çok bilgindi.

Allah

Allah'ın bilgisi hâdistir; bilgisini yaratıncaya kadar âlim değildi. "Allah her zaman âlimdi," sözü, O'nun, şeylerin var olmadan önceki gibi olacağını bildiği anlamına gelir. Aynı

78 İcî, 200.
79 İcî, 214; Câhız, *Resâ'il*, 146.
80 İcî, 261, 284.
81 Bağdâdî, *Usûl*, 239, 336.
82 Makrîzî, *Hıtat*, II. 348.
83 İcî, 297.
84 Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Kahire 1298/1880, 6-7; krş. Bağdâdî, *Usûl*, 292.
85 Hayyât, 155.
86 Bağdâdî, *Fark*, 101.

şekilde, O'nun kudreti onları daha olmadan önce tertip etmiştir.

Akıl

Peygamberler ya aklın ulaştığı neticeleri tasdik ederler ya da onlarla çelişkiye düşerler; her iki durumda da onlar gereksizdir. Bir şey bir cihetten iki bilgiyle bilinemez. İmkânsız kelime grupları manasızdır.

Tabiat

Cisim ezelîdir; âlemde sonu gelmeyen hâdisler dizisi bulunur. Yokluk bir şey değildir. "Bir şey var olmadan önce, kendisine ait olan şeyle nitelendirilemez." Delil şudur: Bilinen bir şey var olmadan önce, emredilen bir fiil yapılmadan önce, bilinebilir; bu nedenle önce bir ilişki mevcut olur. Aynı şekilde bir şey, kendi sıfatlarıyla değil, var olmadan önceki ilişkileriyle tanımlanabilir. Hareket, iki mekândaki iki hâlin adıdır; belki de o, birincide hareket, ikincide sükûndur. Yeryüzü sükûn hâlindedir; aşağı doğru iner, ancak altında yükselen bir cisim yer alır; bu nedenle sonuç denge hâlidir.[87]

İnsan [135]

Hakiki insan kalpteki bir atomdur, bedende yerleşik olan ruhtan başka bir şey değildir. Kudret, yapma ya da yapmama gücüdür. Acz, genel değil, özeldir, bir fiille sınırlıdır. Allah, bir insana hoşlanmadığı bir şeyi yapması için yardımcı olma saiklerini sağlar. Şeytan günah işleme saiklerini sağlarsa Allah da onları yenmek için başka saikler sağlar. Zoraki bir ölüm, eğer birincil fiil ise, katilin eseridir; eğer ikincil fiil ise ruhun zıddından ötürüdür.

Din

İman öğretisi Mürcieninki, Merîsî'ninki ya da Eş'arî'ninki gibidir.[88] Küfür ise inkârdır. Nafile ameller Allah tarafından

87 Bağdâdî, *Usûl*, 62.
88 Şehrâstânî, *el-Milel*, 107; Bağdâdî, 193; İcî, 275.

emrolunmamıştır.[89] İster kesin ister uyarıcı olsun, emrin tabiatı muhtevadan anlaşılır.[90] Güneşe ibadet küfür olmayıp küfür işaretidir. Fâsık Müslümanlar ebediyen cehennemde kalmazlar. Yalnız vahiy gösteriyor ki mükâfat hak edilir. Kur'an bir mana ve bir şahıstır; ne cisim ne de arazdır. Onda yanlış kullanımlar ve tenakuzlar (çelişkiler) bulunur.

İbn Şirşîr

Ebü'l-Abbâs Abdillah b. Muhammed en-Nâşî, İbn Şirşîr (293/906) adıyla bilinir. Bir dil bilgini, nesir yazarı ve kelamcıydı: "Bir mantıkçı olarak becerisi o derecede büyüktü ki, dil bilginlerince nazariyeleri lehinde ileri sürülen herhangi bir delili tersine çevirebilirdi." Eş'arî onun isimler ve sıfatlar görüşüne karşı bir kitap yazdı.[91]

Allah

Allah, gerçekten sıfatlara sahiptir, insan ise bunlara kinaye yoluyla sahiptir; Allah gerçekten bir şeydir, insan ise sadece kinaye yoluyla bir şeydir veya o, bir şey hâline konulmuştur (*müşeyye'*). Bu, bir başka şekilde şöyle söylenir: Şey ezelî anlamına gelirse de, hâdis anlamında kinaye kabilinden kullanılır.[92] Nâşî, ilahî düzene dayanan delili kabul etmedi; bu delile göre âlem, Allah'ın hikmetinin işaretlerini gösterir; çünkü insanın fiilleri bazı hikmet işaretleri göstermektedir. Allah bir şeyi yapmayacağını bilirse onu yapamaz; insanları eğri yola götüremez;[93] insanın kesb ya da fiilini yaratmaz.

[136] ### Din

Günah işleyen Müslümanlar cehenneme gidebilirler ve sonra da oradan salıverilebilirler.[94] Aynı ödül ya da ceza,

89 Bağdâdî, *Usûl*, 199.
90 Bağdâdî, *Usûl*, 210.
91 İbn Asâkîr,129.
92 Taftazânî, *Hâşiye*, 2, 17.
93 İbn Hazm, *Fasl*, III. 47; IV. 194.
94 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 45.

aynı iyi ya da kötü fiilleri işleyenlerin hepsine verilmelidir; Yûnus da bunu ileri sürmüştü. Peygamber gerçekten sıddîktir (doğru sözlüdür); ancak kinaye kabilinden bir fiili işlediği söylenebilir.

Sâlimiyye

Mu'tezileden değildi, fakat onların yanında dikkate alınacak kadar onlara benzemekteydiler. Her ikisi de Sâlim adıyla bilinen baba-oğul vasıtasıyla bunlar, Sehl et-Tusterî'nin (283/896) öğrencisiydiler ve kelamcı oldukları kadar da sûfîydiler. Maddi bir Allah anlayışının üzerine çıkmaya çalıştılar; Allah daima yaratıcıdır ve her yerdedir, dolayısıyla O'nun sesi Kur'an'ın her okunuşunda işitilir ve aynı şekilde Cebrail gökteki yerini terk etmeksizin Hz. Muhammed'e gelmiştir. Allah'ın birliği şu şekilde korunur: Allah, bütün varlığıyla idrak ettiği şeyi bir tek sıfatla idrak eder. O'nun *meşîa*sı bilgisi gibi olup yaratılmamıştır; *murâd* edilen her şey için bir *irade* fiili vardır; bu, Kerrâmiyyeden bazılarının ileri sürdüğü bir görüştür. Naklî, belki de zaruri bilginin kesinliği, aklın telkinlerine ve delilin sonuçlarına zıttır.[95]

Allah, insanın doğru olanı yapmasını, yanlış olandan kaçınmasını ister; Allah Kendi uzviyetinde günahları irade eder; ancak bu, kendi aracılığıyla olmaz. Kıyamette bütün yaratıklar Allah'ı kendi elverdiği ölçüde göreceklerdir. Kabirde müminler yer, içerler ve evlenirler, çünkü onların tanıdıkları tek mutluluk budur. Şeytan isyanında sebat etmedi; bu Sâlimiyyenin kötülüğün ve cehennemin ebedîliğine inanmadığına bir işaret olabilir. İman, Allah'ın isimlerinden biridir. Bu, Kur'an'daki "*Kim imanı inkâr ederse*" (Mâide, 5/5) ibaresinden çıkarılan bir sonuçtur.

Allah bir sırdır; bu, şu iki sözün anlamı olarak görünmektedir ve bunlar aynı sözün farklı kullanımları olabilir:

95 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, Kahire 1932, I. 129.

"Allah'ın bir sırrı vardır, bu sır vahyedilseydi, inayet ortadan kalkardı," ve "Uluhiyetin bir sırrı vardır, bu sır vahyedilseydi, peygamberlik ortadan kalkardı."[96]

Ahmed b. Hâit ve el-Fazl el-Hadesî

Yeni gelişen kelamın taraftarlarından bazıları yabancı fikirlerin cazibesine kapıldılar ve böylece acayip karışımlar ortaya çıktı. Nazzâm'ın iki öğrencisi, düalist ve Hristiyan fikirlerin etkisi altında tevhidden ayrıldılar; bunlar
[137] Ahmed b. Hâit ve el-Fazl el-Hadesî idi.[97] Bunlar Basra'ya mensuptu. Ahmed, Vâsık'ın devrinde öldü. Onların aynı doktrini ileri sürdükleri varsayılabilir.

Ahmed, atomların varlığını inkâr ederken tafra görüşünde ve Allah'ın cennetin nimetine ya da cehennemin sefaletine hiçbir şey ekleyemeyeceğini söylerken Nazzâm'ı takip etti.

Düalizm ve tenasüh, bu sistemde yer alan temel fikirlerdir. Âlemin iki rabbi vardır, biri kadîm Allah'tır, biri de yaratılmış İsa'dır. İsa, Allah'ın öz değil, üvey oğludur ve yok olabilir. Her ikisi de yaratıcıdır, fakat Âdem'i Kendi suretinde yaratan ve son günde hükmü infaz edecek olan İsa'dır. İsa ilk akılla aynı sayılır ve görülecek olan O'dur; çünkü Allah'ın görmesi ilk aklın görmesidir. Allah, ona şöyle seslenmiştir: "Ben senden daha iyi bir şey yaratmadım." İsa, beşer kılığına girmeden önce, akıldı.

Allah bütün insan nefslerini bir anda yarattı ve onları bir mutluluk âlemine yerleştirdi; onlara ödüle hak kazanma şansını verdi; bazıları reddettiler ve oldukları yerde kaldılar, bazıları da kabul ederek bu âleme hareket ettiler. Olağan tenasüh doktrini geliştirilmiştir, bununla birlikte bir

96 Abdülkahîr b. Mûsâ, *Gunye*, 179; Massignon, *Essai*., 268.

97 İbn Hazm, *Fasl*, I. 78, 91; III. 120-Or. 843, vr. 235 b. ; IV. 197. İsimlerdeki farklılıklar için bkz. Friedlaender, *The Heterodoxies of the Shî'a according to Ibn Hazm*, New Haven 1909. Ahmed'in adı ekseriya tenasühle ilişkili görülür, fakat İcî (s. 340) bu görüşü Fazl'a mal eder.

rivayete göre, günah işleyenler çocukların ve aynı zamanda hayvanların bedenlerine girmek suretiyle cezalandırılırlar. Bu noktada Ahmed, Nazzâm'ın bütün hayvan ruhlarının bir olduğu görüşünü kullanmıştır. O, bunu genişleterek her hayvan cinsinin resulü bulunduğunu ileri sürmüştür. Ruh, kendisi için sadece bir kalıp olan bedenden önce yaratılmıştır. Ahmed, âlemlerin sayısının beş olduğunu, bunların da ruhların başlangıçta bulundukları yer, daha yükseğinde yeme ve içmenin bulunmadığı iki gök, bu imtihan âlemi ve cehennem olduğunu ileri sürdü. Tamamıyla kötü olan kimse cehenneme gider, tamamıyla iyi olan ise cennete gider ve melek olur. Ne nefsin ne de âlemin sonu vardır.

Bu kimseler, çok kadınla evlendiği için Hz. Muhammed'i eleştirerek dediler ki: Ebû Zerr, ondan daha büyük bir zâhiddi. Mu'tezile onları kendi cemiyetlerinden kovdu.

Diğerlerinin görüşünde tenasüh çeşitli şekillerde ortaya çıktı. Ahmed b. Ali b. Nâmîş[98] Allah'ın tüm âlemi bir defada [138] yarattığını ileri sürdü. Allah canlı, akıllı, eşit birimleri (monadları) yarattı ve onlara oldukları gibi kalma veya daha iyi bir şeye hak kazanma ihtiyarını verdi. Bazıları insan seviyesine yükseldiler, bazıları ise hayvanlar derecesine indiler. Bunlar da yine mümkün olduğu kadar alçaldılar ve sonra tekrar başlangıç noktasından hareket ettiler. Hayvan sureti bir cezadır. Hayvanlar sorumlu değildir; sultanlar ve peygamberler de sorumlu değildir, onlar ecir âlemini oluştururlar.

Muhammed b. Ahmed el-Kahtabî'ye göre, yeni yaratılmış şeyler denemeden geçme şerefine nail olmayı istemişlerdir; bazıları denemeden geçmeyi kabul etmiş, bazıları reddetmiştir.[99]

98 İbn Hazm, *Fasl*, I. 90; Şehristânî, *el-Milel*, 43; Bağdâdî, *Fark*, 258. Bu isim oldukça şüphelidir.

99 Bağdâdî, *Fark*, 259.

Muhammed b. Ali eş-Şelmegânî, İbn Ebî Uzâkira[100] (322/934'de idam edildi) Rûhu'l-Kuds, en yüce hakikat, rab, Allah, kadîm, açık ve gizli, bütün fikirlerin özü olduğunu iddia etti; Yahudiler kendi tanrılarına Mesih dedikleri için kendisine Mesih adını verdi. Ona göre, Allah her şeyde bulunur, zira her şey O'nu ihtiva edebilir. O, zıddını tanımlamak için zıddı yarattı (krş. eş-şarî'î), böylece o, Âdem'de ve şeytanında tecelli etti. Bunlardan her biri, fikir bakımından karşılıklı muhalefet yoluyla kendi zıddına işaret eder. Hakikatin delili mertebe bakımından hakikatten daha yüksektir; zıt, bir şeye benzerinden daha yakındır. Allah, beşer (*nasûtî*) bedeninde ikâmet edince, mucizevi bir kudretle onun Allah olduğu tezahür eder. Âdem'in ölümünden sonra uluhiyet, ondan sonra gelen beş insanda ve onların zıddı olan şeytanlarında zuhur etti. Bu işlem tekrarlanır; uluhiyet, İdrîs'te ve şeytanında. Nûh'ta ve şeytanında, Sâlih ve şeytanında, İbrâhîm ve şeytanında, Harun ve Firavun'da, Davud ve Câlût'ta, Süleyman ve şeytanında, İsa ve şeytanında, Ali ve şeytanında göründü. Aralıklarda uluhiyet daima beş kişi arasında pay edildi, ancak İsa'nın havarileri arasında pay edilmesi bu kuralın dışındadır.[101] Nihayet o, İbn Ebî Uzâkira'da bir araya gelmiştir.

[139] Allah her şeyde her cihette (*ma'nâ*) tezahür eder ve herkesin zihnindeki düşüncelerinde bulunur, böylece gayb, O'nun için zahir gibi olur.

Ümmet derecelere göre düzenlenir, her biri aşağısındakinin rabbidir. Her zaman olduğu gibi bu doktrin, ahlak kanununun zorunlu olduğunu reddetmekle suçlandı. Nefsinin hâkimi olan, hakikati bilen ve gören herkes bir

100 Metinde böyle geçmekle birlikte *DİA*'da İbn Ebü'l-Azâfir olarak geçmektedir. (ed.)

101 Bu karışıktır. Uluhiyet, adları belirlenen çiftlerde birleştirilir ve aralıklarda ise bölünür. Hz. İsa'nın havarileri, aynı zamanda mevcut olan uluhiyetin tek taşıyıcılarıdır; diğer zamanlarda ise taşıyıcılar birbirini takip eder.

melektir. Onları bilmek cennet, akîdeden ayrılış ise cehennemdir. Tenasühü ileri sürdüler ve kadınlarla birlikteliğin ibahatına cevaz verdiler. Buna cevaz vermeyen kimse gelecek hululü (tekrar dünyaya geldiğinde) sırasında kadın olarak gelecektir. Derece bakımından daha yüksekte olan, daha aşağıda olanla onu nurlandırmak için cinsel ilişkide (oğlancılık) bulunmak zorundaydı.

Kendisinde uluhiyet birleşen kimse, baba olamadığı gibi oğul da olamaz; dolayısıyla Hasan ve Hüseyin, Ali'nin oğulları değildirler; Musa, Harun'a; Hz. Muhammed de Ali'ye ihanet etti; bunlar iki haindir (krş. *Zemmiyye*). Hz. Ali, Hz. Muhammed'e Ashâb-ı Kehf'in mağarada kalış süresi kadar 350 (!) izin verdi, daha sonra ise İslam şeriatı iptal edilecektir.[102]

102 Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, nşr. D. Margoliouth, Kahire 1923 vd., I. 301; Ebü'l-Fidâ, *Abulfedae Annales Muslemici arabice et latine*, (5 cilt), nşr. J. J. Reiske, Hafniae 1789 vd., yıl 322; İbn Hazm, *Fasl*, IV. 187; V. 117 (Or. 843, vr. 94, 207 b).

VII. BÖLÜM
İKİNCİ MERHALE

[140]

Şahhâm

Ebû Ya'kûb Yûsuf Şahhâm, Ebü'l-Hüzeyl'in en genç öğrencisiydi. Ma'mer'le ilişkisi vardı. Vâsık devrindeki kadı İbn Ebî Dâvûd'un maiyyetinde çalıştı. Cübbâî'nin hocasıydı. Görüşleri genellikle hocasınınkine benzemektedir; katkıları şu şekilde kaydedilebilir:

Allah

Sıfatlar üç çeşittir: 1) Zatî sıfatları, 2) Fiilî sıfatları 3) Farklı cihetlerden ilk iki sınıfa birden girenler. Böylece *kerîm*, Allah'ın karakterini nitelendirdiğinde, zatî bir sıfattır; fakat bu, Allah'ın yüce bir *Vâhib* (Verici) olduğu anlamına gelince fiilî bir sıfat olur. Fiilî sıfatları kadîm değildir.

Şahhâm, yokluğun bir çeşit hakikati olduğunu, mezheplerin dilinde, yokluğun bir şey olduğunu ileri süren ilk kişi olmakla ünlüdür. Bir şey yaratılmadan önce, ferdiyeti ve sıfatları vardır. Bu nedenle Allah, yarattığında ortaya çıkacağı şekliyle yaratabileceği her şeyi bilir; Allah aynı zamanda var olmayan ve asla yaratılmayacak olan cisimleri, cevherleri ve arazları da bilir. Yaratma anında bir cismin bütün hususiyetleri mevcuttur; fakat bir insan, mümin olmadığı gibi kâfir de değildir. Bu, hadise yöneltilmiş bir saldırıdır. Bir insan, anasının karnındayken ya *sa'îd*'dir (mutludur) ya da *şakî*'dir (mutsuzdur). Hiçbir Mu'tezilî, insanın kendi nefsinin eseri olan iman ve küfrün, yaratılış sırasında, daha da az bir ihtimalle yaratılıştan önce mevcut olabileceğini kabul etmez.

Yokluğun sıfatları olduğuna göre, yaratma bu sıfatlara varlığın verilmesidir.[1]

1 Râzî, *Erba'în*, 69.

İnsan

[141] Burada da bir bid'at (yenilik) mevcuttur; Şahhâm, bir fiilin sadece bir faili olduğu kuralından ayrılmıştır. Allah, insanın yapma gücüne yerleştirdiği şeyi yapabilir. Bu demek değildir ki Allah ve insan eş olarak bir fiili işlerler. Fiili Allah işliyorsa bu fiil zorunludur; insan işliyorsa kesbîdir. Başka bir deyişle Allah fiili işler, insan da onu kesbeder. Bu, Eş'arî'nin verdiği bilgidir; Abdulkâhir ise bunun Şahhâm'a ait olduğunu inkâr ederek, buna Sıfâtiyyenin görüşü der.

İradeyi izleyen hemen her fiil, bu irade sayesinde zorunlu kılınır.

Cübbâî

Ebû Ali Muhammed b. Abdulvehhâb Cübbâî (235/850-303/915), Şahhâm'ın öğrencisi, Eş'arî'nin ise hocasıydı; Basra Mu'tezilîlerinin reisiydi ve Huzistan'da çok sayıda taraftarı vardı. Özel bir edebiyat bilgisi yoktu,[2] münazaracı değildi; kendisi adına Eş'arî'nin cevap vermesini isterdi. Bu ikisi hakkında söylenen hikâyeler öğrencinin hocasıyla alay etmekten hoşlandığını bildirmektedir. Cübbâî bir defasında şöyle dedi: Kim başkasının iradesini yerine getirirse O'na itaat etmiş olur. Eş'arî ise dedi ki: O hâlde Allah, bir insanın dilediğini yerine getirirken, o insana itaat eder. Cübbâî bu görüşe katıldı ve bu tanımı sistemine yerleştirdi. Dolayısıyla iyice örülmüş bir muhakeme ağı bulmayı bekleyemeyiz.

Allah

Allah'ın zatı, gerçek tabiatı bakımından, diğer zatlara benzer; fakat zaruri olmakla, hayata, yetkin bilgi ve kudrete sahip olmakla onlardan ayrılır.[3] Allah, her şeyi denetler anlamında her yerdedir. Allah'a bir şey demek uygun olmakla birlikte, şeylerden farklıdır. Gözlerle görülmez. Sıfatlar, Allah hakkında bilgi verir; O'nun âlim olduğunu söylemek,

2 Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, Kahire 1323/1905, II. 13.
3 İcî, 10.

cahil olmadığı anlamına gelir. Kıdem, O'na en çok özgü olan bir hususiyettir; bir rivayete göre, o (*kıdem*) bir sıfattır; bir başkasına göre ise o sıfatlarla nitelenen şeydir. Bir rivayete göre sıfatlar, Allah'ın eksiksiz canlı olduğunu bize bildirir; bir başkası ise onları zamanın ezel üzerine düşen gölgesi olarak görür. Biz deriz ki: Allah işiten ve görendir, çünkü [142] görülen şeyler işitilenlerden başkadır. Söylendiğine göre "işitme ve görme", görülen ve işitilen şeylerin bilinmesi demektir; fakat bu inkâr edilir. Sıfatlar iki çeşittir; birincisi zatî, ikincisi fiilî sıfatlarıdır: "Cömert" (*cûd*) gibi olanları her iki sınıfa da dâhildir. Allah'a 'kâmil' denemez, öyle görünüyor ki bunun nedeni, onun Kur'an'da kullanılmayışıdır. O'nun eli inceliğidir. O, nefsi dolayısıyla (*linefsihî*) bilir; bu husus, O'nun nefsiyle belirlenmiş olacağı şeklinde bir eleştiriyle karşılandı. Allah daima her şeyi hem cevher hem de arazları, yaratılmalarından önce biliyordu; yaratılmadan önce onlara şey dememeliyiz; fakat böyle yapmak elverişlidir. Allah nefsiyle (zatıyla) faildir. Fiilî sıfatlardan söz ederken Cübbâî dile dikkat eder. Allah'ın her zaman ezelde gören olduğunu söyleyebiliriz; fakat görülecek hiçbir şey olmadığı için O, görmemekteydi. Allah sadece yarattıktan sonra görme duyusunu kullanmaya başladı. Bu nedenle O, her zaman görüyor değildi ve dolayısıyla diyebiliriz ki O her zaman iyilik ya da kötülüğü yapıyor değildi; burada Cübbâî kendisini kelimelere kaptırmıştır. Sofistlerin pek sevdikleri bir soru olan "Allah yapmayacağını söylediği bir şeyi yapabilir mi?" Hiçbir anlam taşımayan boş sözlerdir. Allah, ikincil fiillerin sebebi değildir; rüzgâr denizin dalgalı olmasına sebep olmaz, O'nun yaratıcı gücü tükenmez.

İrade bir sıfattır; iradenin hâdis fiilleri bir mahalde bulunmaz. Allah, aynı zamanda bir mahalde bulunmayan bir yücelik de yaratabilir ve bununla Kendisini yüceltir.[4] İra-

4 Maimonides (İbn Meymûn), *Le Guide des Egarés*, nşr. ve Fr. çev. S. Munk, Paris 1856-1866, I. 286.

de, istek olmamakla birlikte, insanın iradesine benzer; ne emirdir, ne hükümdür, ne de tasdiktir; irade edilen şeyle birliktedir. Bir şeyin olmasını irade etmek, şey olmadığı gibi, şeyin yaratılması da değildir; Allah bir şeye "ol" diyemez. O'nun emri üç çeşit irade fiilinden meydana gelir: Fiilin hudûsunu irade etmek, bir emrin bulunmasını irade etmek ve onunla emredilen fiili irade etmek. Allah, mubah fiilleri ve günahları emretmez. O ölümü, doğumu yaratır ve kadınları gebe yapar. O'na verilen isimlerden biri O'nun fiillerinden herhangi birinden çıkarılabilir. İnsanlara bazı şeyleri yapma gücü verdiğinde, bu gücü Kendisine saklamıştır.[5] Allah, insanlara renk, tat, koku, sıcak ve soğuğu ya-
[143] ratma gücü veremez. Allah'a verilen 'mütekellim' ismi Allah'ın kelam veren olduğu anlamına gelir. Sıfatlardan biri ötekiyle nitelendirilemeyeceği için, biz sıfatların ezelî mi yoksa yaratılmış mı olduğunu sormamalıyız.

Sonraki yazarlar, Cübbâî veya taraftarlarına daha karanlık bir doktrin atfederler. Bilginlik (*âlimiyye*) sıfatı zata ilave edilmiştir ve ilave edilmiş olmayan bilgiden doğar.[6] İrade ve iradesizlik bir mahalde yaratılır, fakat *irâdiyye* (iradîlik) ve *kerâhiyye* (iradesizlik) ise zatta yaratılır.[7] Allah zatıyla mürîd değildir.

Cübbâî, Allah hakkında bilgi anlamına gelen, fakat önceki bir niyeti ya da şüpheyi ifade eden herhangi bir sözü kullanmamaya dikkat gösterdi. Allah'a isnat edilen "yukarı" (*fevk*) sözünün sadece mecazi bir anlamı vardır. "Göklerin ve yerin nuru" ise "Allah orada meskûn olanların yol göstericisidir," demektir. Bilge (*hakîm*) bir Allah'ın, iyileri mükâfatlandırması ve kötüleri de cezalandırması gerekir. Eleştiriciler, Cübbâî'nin sık sık "Allah mecburdur," dediğin-

5 İcî, 44, 292; bunun aksini ifade eder.
6 Râzî, *Muhassal*, 132.
7 İcî, 25. Benzeri görüşler İbn Kerrâm'a tâbi olanlara atfedilir, Şehristânî, *Milel*, 82.

den ve böylece O'nun kudretini sınırlandırdığından şikâyet ettiler. Allah, birindeki bir günahı affedip ötekindekini cezalandırabilir; Cübbâî bunu ileri süren ilk kişiydi. Allah'ı, insanları gökte yaratmaktan ve onlara Kendi bilgisini bir ödev olarak yüklemek yerine, varlıklarının zaruri bir parçası olarak vermekten alıkoyan hiçbir şey yoktur.

Akıl

Bilgi, bir şeye olduğu gibi inançtır ve kendisiyle tutarlı olduğunda gerçek bilgidir. O, ölüde olabildiği gibi, cansız nesnelerde de bulunabilir. Bilgi ya zaruridir ya da kazanılmıştır; kazanılmış bilginin zorunlu bilgide bir temeli olması gerekmez. Delile dayanan Allah hakkındaki bilgi, zaruri değildir; bu Ebü'l-Hüzeyl'in görüşü değildi.[8] Mütevatir habere dayanan bilgi ise zaruridir. Aslında o, ne iyidir ne de kötü; bilinen şey bilginin ahlaki niteliğini tayin eder, dolayısıyla *nazâr* (akıl yürütme) kötü olabilir (daha sonraki görüş). Bir bilme fiili ki bilinene ilişebilir (taalluk edebilir); kıyas bilgi sağlar. Bir şey bir cihetten bilinip öteki cihetten bilinmeyebilir; hem tasdik edilip hem inkâr edilemez, çünkü inkâr, yokluğu gerektirir; tasdik edilen şey ise hiçbir ci- [144]
hetten inkâr edilemez. İnsan, kendi nefsinde idrake sebep olamaz; bir başkasında ne bilgi ne de idrake sebep olabilir. Zan, bir inanç çeşidi değildir; şüphe bir manadır ve teklifin başlangıcında meşrudur; *sehv* (dikkatsizlik) ise insanın denetimi altında olmayan bir şeydir ve bilginin zıddıdır. Akıl durdukça, teklif de durur; insan Allah'ın bilgisine, iyilik ve kötülüğün bilgisine akılla varabilir. İnsanın bilmesi gereken ilk şey, kendisini yaratmadığıdır; Allah'ı bilmek onun ödevidir; çünkü O'nu bilmemek günahtır. Din müesseseleri ve azabın ezelîliği ancak vahiyle bilinir. Peygamber ancak akılla bilinen hakikatleri tasdik edebilir.[9]

8 Râzî, *Erba'în*, 89.
9 İcî, 182.

Tabiat[10]

Varlık dışında, mevcut olan bir şey hakkında söylenebilecek her şey, henüz var olmamış bir şey hakkında da söylenir; pratik olarak *ma'dûm* (yok) bir şeydir. Allah, bir mahalde olmayan fenâyı yaratır ve bununla bütün atomları yok eder; çünkü sadece bir bölümünü yok edemez; vahiy ve akıl bunu göstermektedir. Fenâ, cisimlere zıt bir arazdır. Atom cisim olmayıp, arazların mahallidir; iki oluşa (*kevn*) ve diğer arazlardan herhangi birine sahip olabilir. Atomların hepsi de aynı maddedendir ve onlardan sekizi cismi meydana getirir.[11] Atomlar özü bakımından değil, münferiden ayrılırlar; bu, onların arazlarıyla ayrıldıkları anlamına gelmektedir. Kendileri dışında *kevn*ler (oluşlar) bulunmayan hareket ve sükûn aynı türdendir ve cisimlerde bulunur. Önceki bir görüşe göre, cisim ve kevn birlikte idrak edilir; daha sonraki bir görüşe göre ise kevn, dokunma ile idrak edilir. Hareket ve ilk sükûn bâkî ise hiçbir şey
[145] meydana getirmez. Hareketlerin (keza sükûnun da) çeşitli türleri vardır; bunlar kendilerindeki sükûn sayısına göre hız bakımından farklılık gösterirler. Hareket bir cisimde ikinci zaman biriminde ortaya çıkar ve hareketli cisimdeki parçalar kadar hareket vardır. Bir mahal hareket edince ondaki cisim de hareket eder, oysa hareketin intikal olması gerekmez. Atom arazsız olamaz ve arazlar cisimlere dönüşemez. Bir *te'lîf* (birleşme) arazı iki atomda bulunur. Bir araz aynı anda birçok yerde olabilir. Bu, Kur'an doktrininin bir sonucuydu. Bazıları insanın gücü dâhilinde değildir.[12] Renk, kudret ve hayat gibi bazıları bâkî olabilir, ancak bekâ adı verilen mananın ilavesiyle değil. Bir insanın kendisinde sebep olduğu hareket ve arazlar, bâkî değildir; sükûn

10 Kelamla ilişkisi olmadığı için tabiat nazariyesinin büyük bir bölümü çıkarılmıştır.

11 Eş'arî, *Makalat*, 315, altı atomdan söz eder.

12 Bunlar yok olma, renk, tat, koku, sıcaklık, soğukluk, nemlilik, kuruluk, hayat, kudret, istek ve nefrettir. Krş. Ebü'l-Hüzeyl.

canlı şeylerde değil, cansız şeylerde bâkîdir. Sadece bâkî olan arazlar yenilenebilir; tabiatını insanların bildiği ya da benzerlerini yapabileceği şeyler yenilenemez. Cisimler ve renkler görme ile idrak edilir; arazlar değil cisimler dokunma ile idrak edilir. Tabiat düzeni yoktur; ateş, pamukta bulunup onu yakmayabilir. Yaratma fiili yaratılmıştır; yaratma sırasında her şey sükûn hâlindeydi. Bir iş birimi, bir kudret birimine muhtaçtır. Bir şeyin iki yaratanı olamaz. Sebep değil, faildir ki, eseri zorunlu kılar. Her fiilin iki sebebi vardır; biri ilk zaman biriminde fiilden önce, öteki ise fiille birliktedir. Bekâ ve fenâ, bekâ ve fenâ manalarına muhtaç değildir; bir cisimde siyah beyazı takip edince bu, beyazın yok olması demektir. Ağırlık ve hafiflik, ağır ve hafif şeyden ayrılamaz; cisim, parçaların ilavesiyle ağırlaşır. Gölge, bir mana değildir; ancak bir şeyin ötekini gizlemesidir. Zaman, bir şeyin vuku bulduğu andır; zamanlar (*el-evkât*) gök kürelerinin hareketleridir; çünkü Allah onları zaman yapmıştır. Yeryüzü düzdür, onun sükûn hâlinde olduğunu bilmek zaruridir. Bir şeyin engellenmesi, aynı zamanda zıddının da engellenmesi demektir.

İnsan

Hayat bir arazdır; bir uzva muhtaçtır, fakat muhtemelen arazları olmadığı hâlde, bir cisim olan ruha muhtaç değildir. Hayat, ferdî (bireysel) değildir, dolayısıyla birinin hayatı ötekinin hayatı olabilir. Duyular cins bakımından farklı olup idrak eden kişideki arazlardır; idraksiz hayat imkânsızdır. Bir nesnenin idraki o nesnenin kendisi değildir; bu Dırâr'ın balda yeninceye kadar tatlılık yoktur, şeklindeki [146] fikrinin bir reddidir. Görme körlükle bir arada bulunamaz. İstitâat, fiilden öncedir, bedenin sağlık ve sağlamlığından daha fazla bir şeydir ve hayatın gerektirdiğinden daha fazla gelişmiş bir uzvu gerektirir; acz, istitâata zıt bir manadır. İnsan kendi iradesini irade eder; Cübbâî bu düşüncesinde yalnızdı ve bu onun sonraki görüşüydü. Fiiller, bu fiilleri

yapma gücü tükenince vuku bulabilir. İnsan ya edendir ya da değildir. İkincil fiiller, bunların sebepleri olan birincil fiilleri takip etmelidir, fakat onlar birincil fiiller olmadan da ortaya çıkabilir. Fiil irade edilmiş olsa da, insan onu işlemekten alıkonabilir. İnsan, fiillerinin failidir, bu fiilleri kendisi yaratır; Cübbâî genel olarak Allah'ın fiilleri için kullanılan 'yaratma'nın, insanlar hakkında kullanılan diğer kelimelerden daha fazla bir anlama delalet etmediğini gördü. Bu nedenle Allah, insanda imanı, adaleti veya zıtlarını yaratamaz. İnsan, elemden farklı bir durumda olan hazza sebep olamaz. Açlık ve susuzluğun giderilmesi manalardır ve bunlara Allah sebep olur. Uykunun kendine ait bir sınıfı vardır. Akıl ve vahiy gösteriyor ki ölüm, *subûtî* (olumlu) bir şey,[13] Allah'ın sebep olduğu bir manadır.

İnsanın sadece bir eceli vardır; bundan yirmi yıl sonra da olsa, bu onun ecelidir ve tasavvurda olmak dışında başka ecel yoktur. Telkinler (iyilik ve kötülüğe teşvikler) arazdır. Kelam sesden başka şeydir ve bâkîdir. Kaydedilen bir görüşe göre kelam, kelimelere bölünen sestir ve bâkî değildir. Anlamsız bir kelime veya kelimeler ve yazılı ya da hatırlanmış kelimeler kelamdır. Bu, Sünnilerin nefsî kelâm görüşüne yakındır.

Din

Nafile ameller dışında, Allah'ın tasvip ettiği her nitelik, imanın bir parçasıdır. Aynı zamanda başkasından işiterek elde edilen imanın insanı mümin yapmayacağı da ileri sürülür; burada iman açıkça bilgi demektir. Çocuğun dine karşı gelişi, küfür değil, yalandır. İnsan, yaratıklarının ihmalini cezalandıracak bir yaratan bulunduğunu bilinceye kadar sorumlu değildir. Allah, insanları sorumlu kıldığı
[147] için, onlara akıl ve bilgi, kudret ve istitâat vermek zorundadır; onlarda kötü ihtiraslar yarattığı için de onlara doğ-

13 Râzî, *Muhassal*, 68.

ru olanı yerine getirme ve kötü olandan kaçınma saiklerini vermek zorundadır. Onlara akıl ve vahiy vermemiş olsaydı, onlara yükleyecek vecibeleri olmazdı; açıkçası çocuklara ve delilere yükleyeceği hiçbir vecibe yoktur. Allah, olağan tecrübe yollarından başka yollarla da insanları ergin (ahlaki fail) yapabilir. İnsanlara yüklenen bütün sorumluluklar, lütuf şekilleri sayılabilir. Daha dar anlamda lütuf, bir zaman birimiyle yardımcı olduğu özel fiilden önce gelmekle beraber, yükümlülükten önce gelmez; Allah lütuf ihsan eder ve sonra da iman etmeyi ister. Cübbâî, Bişr b. el-Mu'temir'in ileri sürdüğü lütuf görüşüne değindiği hâlde, onu kabul etmemiştir.[14] Lütuf, imana yardımcı olsun diye verilir; kâfire verilince, ikinci zaman biriminde inanmasına yardımcı olunur. Allah'ın zenginliği, vermekle azalmaz ve birikmekle de artmaz. Allah, insanlar için yararlı olan şeyi yapmıştır, yapmadan da edemez; böyle bir şey yapmazsa noksan olacaktır. İnsana lütuf ile inanma konusunda yardımcı olunursa o böyle bir yardım olmadan inanan biri derecesinde büyük bir mükâfata hak kazanmaz; bu nedenle Allah herkese lütuf vermeli ve onları sanki bu lütfu almamışlar gibi mükâfatlandırmalıdır. Allah, telafi ettiği takdirde, hak edilmeyen eleme uğratabilir; bu telafi, Allah'ın cömertliğinin bir örneğidir, hak edilmek bakımından onun özel bir durumu vardır. Allah lütfu, zulmedilen birine verebilir, oysa bu zalimin yaptığı kötülüğü telafi etmez. Hayvana karşı verilecek ödün, bir başkasının onu incitmesine izin verilmesinden ötürüdür, fiilen incitmeden ötürü değil... Mükâfat sırf cömertlikten farklıdır; çünkü mükâfat, büyük çapta verilir ve mükâfatı alana daha büyük şeref getirir.

İyilik kötülüğü, kötülük de iyiliği meydana getirebilir, fakat kötülük, kendi dışından gelebilecek herhangi bir kazanca rağmen kötü olarak kalır. Lütuf, acı ilaç gibi sevimsiz olabilir. Cehennem azabı ne iyidir ne de kötü; çünkü iyilik

14 İbn Hazm, *Fasl*, II. 165.

nimet, kötülük ise boşluktur; dolayısıyla cehennemdeki ceza, kazançlı, merhametli ya da kötü olmayıp adalet ve hikmettir. Hareketsizlik, övgü ya da yergiye layık olamaz; yine de namazın ihmali gibi dinî günahlar kötüdür, zira bunlar iyi fiillerin de ihmalidir. Akıl gösteriyor ki liyakat ve liyakatsizlik denk olamaz. 'Hidayet' yol göstermektir; sadece bir insanın doğru yolda olduğu şeklindeki beyan de-
[148] ğil. Eğer bir kimse bir muhakeme zincirinin başında hataya düşerse sadece ilk hata için sorumludur; sonraki yanlışlar onun denetimi dışındadır. Eğer Allah bir kimsedeki günahı affedeceğini vadetmişse bir başkasında bulunan aynı günahı cezalandırmaması gerekir.

Tövbesiz büyük bir günah, günah işleyeni cehenneme götürür, küçük günahlar ise birikerek günah hâline gelir. Beş dirhem çalmak fısktır; azmederek, bu miktarın 1/3'ini çalmaya niyet etmek ve fiilen hırsızlık yapmak beş dirhem çalmak demektir. Bir tek günahtan tövbe kabul edilmez.[15] İyi ameller kötülerine karşı tartılır ve sonuç, mükâfat ya da cezayı belirler.[16] Ceza, din sahasında günah işleyen için kazançlıdır. Amellerin kendi başlarına hiçbir hükmü yoktur; şartlar ve ilişkiler onları iyi ya da kötü yaparlar.[17] Korku, sahte bir dinin ikrarını mazur kılar. Kurtuluş hakkında hiçbir kesinlik yoktur. Cebriyye ve Mücessime mürtedlerle (döneklerle) aynı durumdadır. Kabir azabı gerçektir; onun zamanı meçhuldür (bilinmemektedir). Münker ve Nekîr melek değildir; Münker hüküm sırasında kâfirin sürçen kelamı, Nekîr ise melekler tarafından cezalandırılmasıdır.[18] Sırât'ın varlığı kesin değildir.[19] Cennet ve cehennem daha önceden yaratılmıştır.[20] Şeytanlar insanlardan daha za-

15 İbn Hazm, *Fasl*, III. 243.
16 İcî, 262.
17 İcî, 138.
18 İcî, 270.
19 İcî, 273.
20 İcî, 254.

yıftır. Cübbâî, Deccal hakkındaki hadisleri kabul etmedi.[21] Peygamberlik görevinin, iyi amellerin bir mükâfatı olması gerekmez; peygamberin işlevi, bir başka şekilde verilmiş olabilir. Peygamber hata ve dikkatsizlikle küçük günahlar işleyebilir, fakat peygamber olduktan sonra günahsızdır.

Fâsıkların otoritesini tanımak yanlıştır.

Kureyş'ten olması gereken imamı beş kişinin seçmesi gerekir.[22] Cübbâî, aynı zamanda, şu Zeydî görüşü ileri sürdü: Bir kimsenin, muhtemelen Kureyş'ten birinin, bu göreve zorla sahip çıkmak ve kendisini imam kabul etmeleri için ümmete başvurmak suretiyle imam olması mümkündür.[23] Cübbâî, Hz. Osman'ın haklı olduğunu ileri sürdü ve katillerinden *teberrî* etti (uzak durdu), fakat dört Sünni halifenin liyakat dereceleri hakkında karar veremedi. Onun Kur'an görüşü, Ebü'l-Hüzeyl'inkine çok benzemektedir; buna göre Kur'an bir arazdır ve bir defada birkaç yerde [149] birden bulunabilir. Allah'ın kelamının bâkî olduğunu kabul etmekle diğer Mu'tezilîlerden ayrıldı.[24] Bir kimse Kur'an okurken Allah, konuşulan kelimeyle birlikte Kendisi için bir kelime yaratır ve bu kelime her tilavetle birlikte harf harf işitilir.[25] Cüveynî, buna başka ayrıntılar da ekler. 'Kelam' seslerle bir arada bulunan, fakat bu seslerle aynı olmayan kelimelerden ibarettir; bunlar aynı zamanda yazılı kitaptadır, fakat görülen harfler ve satırlar değildir; bunlar ses olmadığı hâlde işitilir. Her okuyuşta sesler, okuma (anlam) ve Allah kelamı bulunur. Okuma sınırında kelime Allah olmayan birinde bulunur; okuyucu durunca kelime de onda bulunmayı durdurur. Eğer birçok kişi birden bir ayeti okursa Allah kelamı her birinde bulunsa da aynıdır.[26] Allah

21 Yâfiî, *Merhem*, 159.
22 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 167; İcî, 302.
23 İcî, 307.
24 Bağdâdî, *Fark*, 218.
25 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 310; Yâfiî, *Merhem*, 176.
26 Cüveynî, *el-İrşâd*, 71.

da insan da, kelam olan sesleri yaratacak özel bir yapıya muhtaçtır.[27]

Cübbâî, "kalpleri mühürlemek" tabirini şu şekilde açıkladı: Allah, melekler kimlerin kalplerini mühürleyeceklerini bilsinler diye kâfirlere bir işaret koydu.[28]

Öyle görünüyor ki Cübbâî, bir kelimenin farklı anlamları olabileceğini fark eden ilk kişiydi; söz gelişi, bir Hristiyan kendi dininde mümin olduğu hâlde, tam bir Müslüman olma anlamında mümin değildir. Bu nedenle o, bir kelimenin lafzi anlamını dinî anlamından ayırdı. Aynı şekilde, bir *vasf*ın isnadının sıfatla aynı şey ve bir ismin verilmesinin de isimle aynı olduğunu ileri sürdü.

Özetlemek gerekirse: Bu görüş Sünniliğe bir yaklaşmadır. Vahyi din müesseselerinin kaynağı yaparak vahye daha geniş yer vermektedir. Kabir azabını kabul eder ve peygamberliğin iyi amellerin mükâfatı olduğu fikrinden uzaklaşır.

İbn Cübbâî

Ebû Hâşim Abd es-Selâm (321/933), Cübbâî'nin oğludur, kelami görüşleri bakımından babasına benzemekle birlikte, ondan üstündü; çünkü edebiyat sahasında bilgiliydi.[29] Aristo'ya bir reddiye yazmıştır. Bu reddiye hiçbir değer taşımamaktaydı; çünkü teknik deyimleri anlamamıştı.[30] Ayyaş olduğu ve içerken öldüğü söylenir. Öğretisi babasınınki gibiydi ve her ikisinin öğrencilerine *Behşemiyye* adı verildi.

[150]

Allah

Ebû Hâşim, hâller (*ahvâl*) görüşüyle kelam tarihinde üstün bir yer işgal eder. Bu görüşüyle o, ilahî sıfatlar sorununu

27 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 288.
28 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 121.
29 Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, II. 13.
30 Kıftî, *Ahbâru'l-Hükemâ*, Leipzig 1902, 40.

çözümleyeceğini düşündü. Bir rivayete göre, bu görüşün hareket noktası benzerlik ve farklılık sorunuydu. Bir şey niçin bir başkasına benzer ve bir üçüncüden farklıdır? Bazıları dedi ki: Şeyler tabiatları bakımından benzer ya da farklıdır ve cins isimler, kendilerine hiçbir hakikatin tekabül etmediği sırf kelimelerdir; söz gelişi, yakınlık ve uzaklık gibi sözler... Bunlar sadece iki şey arasındaki bir münasebete işaret etmektedir; bu münasebet şeyler hareket edince yok olur. Bazıları da dediler ki: Şeyler bazı ortak vasıflara sahip olup olmamalarına göre birbirlerine benzerler ya da benzemezler. Ebû Hâşim vasıf ya da sıfat kelimelerini kullanmaktan kaçındı; zira bu kelimeler Mu'tezile ile Sünniler arasındaki mücadelede tehlikeli birtakım çağrışımlar kazanmıştı. Ebû Hâşim şöyle bir görüş ileri sürdü: "Allah âlimdir," demek, Allah bilme hâlindedir demektir; diğer sıfatlarda da durum aynıdır.[31] Bir hâl tek başına bilinemez, ancak nitelendirdiği zata bağlı olarak bilinebilir. Bu hâller, kendilerini Allah'a iliştirecek bir hâle muhtaç olmaları dışında, Sünnilerin ileri sürdükleri sıfatlardan ayırt edilemezler. Hâller ne ma'lûmdur (bilinebilir) ne de meçhul (bilinemezler), ne vardır ne de yok, ne kadîmdir ne de hâdis, ne Allah'tır ne de Allah'ın gayrıdır. Açıkça görülüyor ki Ebû Hâşim kavramcılığa (*conceptualism*) doğru bir çaba içindeydi; fakat felsefede henüz çocuktu. Hâller iki sınıf altında toplanır.[32]

1. Sebepli. Bunlar hayatı ve bir mahalde bulunan bir uzvu gerektirir; onlar bütün mahallin vasıfları olur. Bilgi, kudret ve hayat bu sınıfa ait örneklerdir.

2. Sebepsiz. Bunlar doğrudan doğruya zattan çıkarlar. Örnekler; bir cevherin yer işgal etmesi ve arazlara mahal olmasıdır. [151]

31 Bir rivayet dört hâlden söz eder. Bunlar; bilgi, kudret, irade ve hayattır; bunlar bir beşinci sayesinde Allah'la birleşir. Tahânevî, 1042; Râzî, *Muhassal*, 55.

32 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 131.

Abdulkâhir, bunlara bir üçüncü sınıf daha ekler: Bu, ne zata ne de bir sebebe bağlı olanlardır,[33] fakat ne demek istediğini açıklamak için hiçbir örnek vermemektedir.

Allah bütün öteki şeylerden –görünüşe göre diğer hâlleri O'nun zatına bağlayan hâl'den ötürü– farklıdır, bu nedenle Allah'a, 'evvel' (ilk) ya da 'mütekaddim' (önce) denemez; çünkü bu isimler benzerlik ifade eder.[34] Akıl ve vahiy O'na şey denebileceğini göstermektedir. Allah bir yönden bilinip bir başka yönden ise bilinemez; çünkü söz gelişi, hayatla kudret arasındaki ilişki nazarla (akıl yürütme) bilinir. Allah'ın iradesi bir arazdır ve sadece yaratıcıdır; yani onun, insanların fiillerinin ahlaki niteliğiyle bağlantısı yoktur. Bu suretle Ebû Hâşim, ilk kelamcıların 'teklîfî irade'si ile Şahhâm'ın 'kesb'ini reddederek, Allah günahı irade eder, demekten kaçınmış olur. Allah, ikincil eserleri meydana getirir; söz gelişi, rüzgârları denizi dalgalandırmak için kullanır. Allah'ın kelamını meydana getirmek için hiçbir uzva ihtiyacı yoktur. İmam el-Harameyn bunu, Allah'ın kelamının kelimeler ve sesler olmayıp nefsî kelâm olduğu anlamında yorumlar.[35]

33 Bağdâdî, *Fark*, 180 vd. Bu eser, bu görüşün kaynağına ait bir başka açıklamada daha bulunur. Bu görüş, bilginin bir parçasının niçin B'ye değil A'ya ait olduğu sorusuyla başladı. Nefsten (zattan) mi, bir manadan mı ötürüdür, yoksa hiçbiriyle ilgili değil midir? Nefsten ötürü ise, her bilgi parçasının ayrı bir elde edilişinin olması gerekir. Eğer bir manaya bağlı ise, o zaman da Ma'mer'in bir mananın ötekine sonsuzca bir dizi hâlinde bağlı olduğu görüşü doğrudur. Hiçbirine bağlı değilse, A'ya mal edilmesi B'ye mal edilmesinden daha muhtemel değildir. Ebû Hâşim, hâller nazariyesiyle bu güçlükten kurtuldu. Cevher, arazlar için yalnızca bir mahaldir; o, genel fikirlerden müteşekkil olan cins ve tür vasıtasıyla ayırt edilir; bunlar, öteki arazların aksine, ona nüfuz ederler. Daha sonraları 'hâl' genel fikir anlamına geldi.

Cevher, arazlar için yalnızca bir mahaldir; o, genel fikirlerden müteşekkil olan cins ve tür vasıtasıyla ayırt edilir; bunlar, öteki arazların aksine, ona nüfuz ederler. Daha sonraları 'hâl' genel fikir anlamına geldi. Abelard, *status*'u bu anlamda kullandı.

34 Allah'ın zatı öteki zatlar gibidir, Râzî, *Muhassal*, 111.

35 Cüveynî, *el-İrşâd*, 60.

Akıl

Bilgi, bir şeye rahatlık ve doygunluk duygusuyla, olduğu gibi inançtır. İnançlar bâkîdir ve bilgi olabilir. Daha sonraki görüş ise şuydu: Bilgi ve nazar (akıl yürütme) kötü olamaz. Hiçbir bilgi insan için çok müphem değildir, fakat insan aynı anda iki şey hakkında akıl yürütemez ve bir bilme işi iki bilinene ilişemez; buna rağmen kıyas, öyle görünüyor ki doğru sayılmıştır. Bildiğini bilmek, bir şeyi bilmekle aynı değildir. Sadece şeyler bilinebilir; bu nedenle imkânsızın [152] bilgisi nesnesi olmayan bilgidir.[36] Dolayısıyla Allah'ın eşi veya dengi olmadığının bilgisi nesnesi olmayan bilgidir. Aynı şekilde, daha sonraki görüşe göre, özet bilginin de nesnesi yoktur. İlk özete ayrıntıların ilavesiyle oluşturulan bilgi hâlâ özettir. Başkasından işitmekle elde edilen bilgi, bilgi değildir; ancak bilgiye benzeyebilir. Her ne kadar bir başka rivayet, din teklif ettikten sonra, ibaresini eklemekte ise de, mütevatir bilgi zaruridir. Birkaç kişinin rivayetine dayanan haber, bilginin ve fiilin temeli oldukça, mütevatir haber gibidir, fakat kazanılmış olmasıyla ondan ayrılır. Zan, haz ve elem, tövbe ve rüyalar inanç çeşitleridir. Bir kimse bir başkasından inanç yaratamaz. Daha sonraki bir görüşe göre, şüphe bir mana değildir. Nazar (akıl yürütme) gücü şüpheyle ilgilidir. Cehilde ısrar ise kanaatle ilgilidir, bunun için nazar (akıl yürütme) gücü cehilde ısrarla birleştirilemez.[37] Gelişigüzel düşünce, kendisinden çıkan bilgiye sebep olmaz; ona Allah sebep olur. Amaçlı düşünce ise kendisinin sonucu olan bilginin sebebidir.[38]

Dikkatsizlik (*sehv*) zihnin fesadıdır (zihin bozukluğudur); uyku ise geçici sehivdir. İnsanın ilk ödevi Allah'ı özel bir sıfatla bilmektir. Peygamber, tek başına aklın ulaşamayacağı hakikati öğretir.[39] Vahiy tek başına âlemin yok edi-

36 İcî, 154.
37 Râzî, *Muhassal*, 26.
38 Râzî, *Muhassal*, 26.
39 İcî, 182.

lebileceğini gösterir.[40] Akıl ise cansız nesnelerin bilgisi olamayacağını ve elemi duyamayacağını gösterir.

Tabiat

Yaratma, Allah'ın bir şeyi bir hâle sokması, bir oluştur (*kevn*). İlk yaratıldıklarında her şey sükûn hâlindeydi. Atomun miktarı vardır, bâkîdir ve diğerlerinden bağımsız olarak ciheti vardır[41] ve hepsi aynı cinstendir. Yaratılma (*hudûs*) anında, bir atomun, *kevn* (oluş) dışında hiçbir araza sahip olmaması mümkündür; fakat daha sonra arazları kabul etmesi gerekir.[42] Var olduktan sonra bir cisimde meydana gelenler, ancak zıtları vasıtasıyla ortadan kaldırılabilirler. Bâkî olmaları imkânsız olanlar veya insanların eseri olanlar dışında her şey yenilenebilir. Allah'ın eseri
[153] olup da insanların eserlerine benzeyenler de yenilenebilir. Bir bitişme (*ictimâ'*) iki atomda bulunur.[43] Hareket ancak cisim ikinci mekândayken mevcut olur. Bütün bileşimler, ikincil eserlerdir, çünkü onlar, sebepleri olan yakınlığa (*mücâvere*) dayanır. Allah ikincil eserleri meydana getiremez; böyle bir şeyi ancak bir aracı sebeple yapabilir.[44] Vahiy gösteriyor ki bazı atomlar, tüm âlem yok edilmedikçe yok edilemez. Yok olma (*fenâ*) bir manadır.[45] Ağırlık, ağır şeyden başka bir arazdır; hafiflik ise bir mana değildir.[46] Farklılıklar sadece şeyler arasında olabilir; benzerlik, genelin aksine, ortak özel vasıflara sahip olmaktan ibarettir.

40 Râzî, *Muhassal*, 98.
41 Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî, *Kitâbu'l-Mesâ'il fî'l-Hilâf beyne'l-Basrıyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, *Die Atomistische Substanzlehre aus dem Buch der Streitfragen* içinde, nşr. A. Biram, Berlin 1902, 38, 40; A. Biram, *Die Atomistische Substanzlehre aus dem Buch der Streitfragen*, Berlin 1902, 63.
42 Bağdâdî, *Usûl*, 56. Daha az kesin bir beyan. Ebû Reşîd, 43.
43 Râzî, *Muhassal*, 81. Bir bitişme (*ictimâ'*) üç atomda bulunmaz; çünkü birinden ayrıldığı takdirde, hepsinden ayrılması gerekirdi.
44 İcî, 120 vd.
45 A. Biram, 70.
46 Bağdâdî, *Usûl*, 46.

İnsan

Hayat, bir manadır, uyumlu sağlıktan daha fazla bir şeydir, bir uzva muhtaçtır ve ferdîdir. Bu nedenle, bir mahalde iki hayat olamadığı gibi birinde bulunan hayat için zaruri parçalar diğerinde de bulunamaz. Nefs ruhla aynıdır ve bir arazdır. İdrak, idrak edenden başka bir şey değildir.[47] Hayat istitâatsız olamaz; canlı bir varlık ne yapan ne yapmayan olabilirse de, istitâat hem fiile hem de hareketsizliğe sebep olabilir. Ebû Hâşim, aczin istitâata zıt bir mana olduğu fikrini terk etmeye mütemayildi. Telkinler arazdır. İncelemeyi ve delili gerektiren şey, Allah'tan gelen bir emir, gizli bir ses veya kalbe yerleştirilen ya da bir melekle gönderilen bir nefsî kelâm gibidir. Şeytan, kendisinden gelen gizli bir sesle insanlarla konuşur. Kelam da dâhil olmak üzere, hayatın bütün fiilleri için bir uzuv gerekir.[48] Haz, sadece arzu edilen şeyin elde edilmesidir; bu, ne bir mana ne de arazdır. Bir darbenin acısı, etkilenen kısmın uğradığı incinmenin ikincil eseridir.[49] Ebû Hâşim, ölümün bir mana olduğu fikrini şu sebeple reddetti; eğer o bir mana olsaydı, hayata zıt olmazdı. [154]

Hayatın ahlaki yanı kesin bir biçimde vurgulanır. Bir insan, bir tek fiilinden, yani zulüm işlemekten ve iyilik etmeyi ihmalden dolayı iki kez cezalandırılabilir. Bu nedenle bu ekole, aynı zamanda, *Zemmiyye* adı da verilmiştir.

Mükâfat veya ceza bir vekilin fiiliyle kazanılabilir. Bir günahtan tövbe, bir başkasında ısrar ederken yararsızdır. Günah işleme gücünü yitirince de tövbe faydasızdır.

Ebû Hâşim mücâzat kelimesini kullanmazdı; çünkü bu, ihmal edilen bir fiil için değil, sadece yapılan bir fiil için kullanılabilirdi. Bir peygamberinkine eşit iyi ameller işleyen, fakat bir günah işleyip tövbe etmeyen bir kimse ebediyen

47 Cüveynî'ye göre, idrak eden, ferdin bir hâlidir. *el-İrşâd*, 100.
48 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 132.
49 İcî, 123.

cehenneme gidecektir. Uzun bir hayat süresinde insan, kendisini bir peygambere denk kılacak iyi ameller toplayabilir.

Din

Yok olma (*fenâ*) olmasaydı, Allah'ın teklif yüklemesinin hiçbir hedefi olmazdı. O'nun cömertliği bir adalet meselesi değildir; çünkü hiçbir şey O'nu cömert olmaya zorlayamaz. Eğer insan lütuf olmadan, lütuf olduğu zamankinden daha büyük mükâfata nail olacaksa Allah'ın lütuf ihsan etmesi gerekmez aksi hâlde ihsan etmesi zorunludur. Allah, daha önce bir lütuf olmadan imanı şart koşar. İnsan cezaya layık olacak bir şey yapmadan da Allah onu cezaya uğratabilir; fakat yalnız bir uyarı olarak ve daha sonra telafi (*ta'vîz*) edilecekse belki de bu âlemde böyle bir şey yapabilir. Fakat sırf telafi, yararlılığı, telafi olarak tanınmasına dayanmadıkça O'na yaraşmaz.[50] Akıl, hayvanları öldürmenin meşru olduğunu ispatlayamaz; sadece din onların kurban ya da yiyecek olarak kesilebileceğini öğretir. Şeyler iyi ya da kötüdür; iyi kötüyü meydana getiremediği gibi, kötü de iyiyi meydana getiremez. Hareketsizlik övgüye ya da yergiye müstahak olabilir. Bir kimse İslam hakkında bir tanesi hariç her şeyi, Ebû Hâşim'in bütün görüşlerini delilleriyle bilse de yine kâfirdir. Bu sözleri nakleden yazar şunları da ekliyor: "Biz de onun vardığı sonuca katılıyoruz, ancak öncüllerine değil." Ceza, bu hayatta günah işleyen için kazançlıdır. Bir akıl yürütme zincirinin başında hataya düşen bir kimse, ilki ve bunu izleyen hatalar için cezalandırılır. İyilik
[155] (*hasenât*) ve kötülükler (*seyyi'ât*) denk olabilir, dolayısıyla Ebû Hâşim öteki âlemde cennetle cehennem arasında ara bir yer ileri sürdü.[51] İnsanın kaderi, kazandığı mükâfat ve ceza arasındaki farka göre belirlenir; daha az olan daha fazla olandan çıkarılır. Dinî günahlar (söz gelişi, namazın ihmali) kötüdür; çünkü bunlar kötülüğe sebep olurlar. Al-

50 İcî, 151 vd.

51 Cüveynî, *el-İrşâd*, 221; İcî, 262 vd. Bir başka biçimde Vâsıl'ın menzilesi.

lah'ın bir kimsede günahı bağışlayıp ötekinde cezalandırması zulüm değildir. Cebriyye ve Mücessime *zimmîler*le aynı durumdadır.

Peygamberler hata yapabilirler ve bu hatalar günahtır; insanoğlunu infiale sürüklemeyen küçük günah işleyebilirler. Peygamberler görevlendirildikten sonra mucize gösterebilecek tek insandır; başka türlü elde edilemeyecek bilgi getirmeleri gerekir. Yeryüzündeki Kur'an, Allah'ın kelamı değildir; zenciler, Türkler ya da Hintliler ona benzer bir şey meydana getirebilirler. Her zaman imam olmaya layık Kureyş'ten bir kimse mevcuttur; eğer iki kişi seçilirse seçim geçerli değildir. Vahiy gösteriyor ki cennet ve cehennem daha önceden yaratılmıştır.[52] Öteki âlemde kesik bir uzuv, sahibine iade edilebilir; gerçekten önemli olan, hayatı teşkil eden kudrettir. Ebû Hâşim ve babası, çoğunlukla Bağdat ekolüne ayrıntılarda karşı çıkan Mu'tezilenin Basra ekolüne mensuptu.

Hayyât

Ebü'l-Hüseyn Abdurrahîm b. Muhammed Hayyât, Bağdat Mu'tezilîlerinden biriydi ve H III/M IX. yüzyılın ikinci yarısında yaşadı. Akîde tarihçileri çoğunlukla onu naklet-mezler fakat onun *Kitâbu'l-İntisâr* adlı kitabı görüşlerinden bazı şeyler anlatmaktadır.

Allah

Allah, "mevcut" anlamında bir şeydir, mahiyeti yoktur.[53] Allah nefsiyle (zatıyla) bilir; O, şeylerin yaratıldıklarında var olacaklarını her zaman biliyordu, "Allah, bilginin Kendi zatına ilavesiyle değil, bir şeye hareketin ilavesiyle o şeyin hareket ettiğini bilir." O'nun kudreti bilgisiyle aynı ölçüdedir.[54]

52 İcî, 254 vd.
53 Hayyât, 87.
54 Hayyât, 112, 113.

[156] **Akıl**

Akıl ve kıyas her zaman herkesin kabul ettiği bilgiyi meydana getirmez.[55] Münkirlerin tevatürü doğrudur ve zaruri bilginin kaynağıdır.[56] Söylendiğine göre Hayyât, şeriatın büyük bir kısmını hükümsüz kılmak istediği için, haber-i vâhidi reddetmiştir.

Tabiat

Yaratılmadan önce cisimler, sayıca sonsuz cisimlerdir; bu, Allah'ın her zaman faal olabileceği görüşünün bir sonucudur.[57] Yaratma ve hareket dışında mevcut şeyler hakkında söylenebilecek her şey, yok olan şeyler hakkında da söylenebilir. Çünkü *hudûs* (yaratma) anında, bir şey sükûn hâlindedir. Atomlar sona erebilir; çünkü Allah onları yok eder; yok etme bir mana değildir.[58] Âlemin düzeni sabittir. Cisimler bekâ ile bâkî değildir.[59] Cisimler zatî olmayan hususiyetlerle ayrılır; arazlar zatî olmayan hususiyetlerde birbirlerine benzer ve zatî olan hususiyetlerde ise birbirlerinden ayrılır. Bu demek ki cisimler, hepsi aynı cinsten olan atomlardan oluşur; arazlar, cisim olmadıkları için, onların cisimlerden farklı olmaları gerekir.

İnsan

İstitâat, uzvun sağlamlığı ve sakatlığın yokluğudur. İrade sahibi bir failde bir fiili yapma ve yapmama gücü, fiilin zıddını yapma veya yapmama gücüdür; fiil işlenince artık onun zıddı aynı güç sarfıyla işlenemez.[60] Bir fiil iki fail tarafından işlenemez.

55 Hayyât, 160.
56 Hayyât, 167.
57 Hayyât, 123.
58 Ebû Reşîd, 67; A. Biram, 70.
59 Ebû Reşîd, 58.
60 Hayyât, 11, 66.

Din

Allah lütuf ihsan etmek zorunda değildir, bununla birlikte açıktır ki Allah lütfu, teklif onu şart koştuğu için ihsan eder. Günahkâr Müslümanlar ne mümin ne de kâfirdir.[61] Peygamber, tebliğinde hata yapamaz, fakat küçük günahları işleyebilir. *Nesh*, Allah'ın emirlerini ilgilendirir dolayısıyla tarihî olayları ilgilendiren Şianın fikir değiştirme (*bedâ'*) görüşünden ayrılır.[62] Hz. Ali'nin neden Ebû Bekir'in halefi olarak seçilmediğinin bir sebebi olmalıdır, fakat bu sebep [157] bilinmemektedir. Hayyât, Hz. Muhammed'e isnat edilen bütün mucizeleri kabul etmedi; Ebü'l-Hüzeyl'i cennetteki sükûn görüşü dolayısıyla ve Fuvatî'yi de Allah'a *vekîl* demediği için savundu.

Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî

Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Belhî, el-Ka'bî (319/931) adıyla bilinir. Hayyât'ın öğrencisiydi ve onun gibi Bağdat Mu'tezilîlerine mensuptu. Cübbâî ona hocasından fazla itibar etti.

Allah

Allah, her şeyi korur ve denetler anlamında her yerdedir. O'nun sıfatlarını bilmek, bir bakıma, zatını bilmektir. O, hem ma'lûm hem de meçhul olamaz; söz gelişi, Allah'ın canlı olduğunu bilen bir kimsenin O'nun kudretli olduğunu da bilmesi gerekir, zira hayatla kudret arasındaki bağlantı zorunlu olarak bilinir. Bununla birlikte, Cebriyye ve Mücessimenin onu kısmen bilip kısmen bilmedikleri rivayet edilir. Allah, bekâ sıfatı olmadan bâkîdir.[63] İrade görüşü Nazzâm'ınkiyle aynıdır; bu görüş en iyi şekilde şöyle ifade edilir: İrade, eksik bilgi hâlindeyken enerjinin seçilen bir nesneye yöneltilmesidir; Allah, kâmil bilgiye sahiptir, bu

61 Hayyât, 167.
62 Hayyât, 127.
63 Bağdâdî, *Usûl*, 109; Hasan b. Abdulmuhsin, 67.

nedenle O'nun iradeye ihtiyacı yoktur. İrade, O'nun yaratıcı enerjisine verilen başka bir isimdir.[64] Bu, ya Allah'ın bizzat faal olduğu ya da insanlara emrettiği anlamına gelebilir.[65] Allah, irade eder, emreder ve caiz fiilleri zorunlu yapar. Âlemi yarattığı zaman yaratmış olması gerekir, aksi hâlde Allah, hikmetinin gereğini yerine getirmekte geri kalmış olurdu. Allah zulmedebilir. Görülemez, O'nda görme ve işitme, bilme demektir; Ka'bî ekolü, bunların bilmekten daha fazla bir şey olduğunu ileri sürdü.[66] Allah, imkânsız olan şeyi yapamaz; fakat yaptığından başkasını yapmış olabilir.[67] Allah'ın, ahlaki failler olarak insanlara yardım etmek için yapabileceğinin en iyisini yapması gerekir. Eğer Allah zulmedecek olsaydı, ahlaki ve fikrî hayatın temeli altüst olurdu.[68] İnsanların yaptığını, bir başka rivayete göre
[158] ise insanların fiillerine benzeyen şeyi yapamaz.[69] Allah'ın isimleri sadece vahiyle bilinir ve insan aklıyla O'na verilemez.[70]

Akıl

Bilgi, bir şeye olduğu gibi inançtır. İnanç, değişmesi için herhangi bir haricî neden olmaksızın bilgi hâline geçer. Başkasından işiterek elde edilen inanç, bilgi değildir; fakat hakikate uyuyorsa bilgi kadar geçerlidir ve kurtarıcı imandır. Bildiğini bilmeden bilmek imkânsızdır. Tevatüre dayanan bilgi, bazıları inkâr etmekle birlikte aklidir. Kazanılmış bilgi, deneme ve akıl yürütmeyle bilinir ve bu zaman alır.[71] Akli bilgi, zaruri bilgi olamaz; onun zaruri bilgiye dayanıp

64 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 238 vd.; Cüveynî, 37. Bir tanık diyor ki: Allah'ın iradesi yoktur, biri onu, bir çeşit araz olarak gördüğü gibi bir başkası da bir fiildeki kazancın bilgisi olarak görür. İcî, 57.
65 Şehristânî, *Milel*, 53.
66 Şehristânî, *Milel*, 54; Râzî, 124.
67 İbn Hazm, *Fasl*, II. 185; III. 36.
68 Bu fikir Eş'arî'de ifade edilmeye çalışılır, 557; Râzî, *Muhassal*, 148.
69 İcî, 42, 292; Râzî, *Muhassal*, 130.
70 Bağdâdî, *Usûl*, 116.
71 Bağdâdî, *Usûl*, 211; krş. Ca'fer b. Harb.

dayanmaması gerektiği sorusu askıda bırakılmıştır. Bir bilme işi iki nesneye ilişebilir; bazı hakikatler zihnin kavrayamayacağı kadar müphemdir. Nesne, bilginin ahlaki niteliğini tayin eder. Şüphe bir manadır. Zihin ikinci dereceden bilgiye, cehl veya sehve sebep olabilir. İnsan bir başkasında inanca neden olabilir. İnsanın Allah'ı bilmesi zorunludur, çünkü O'na şükür borçludur; Allah'ın kadîm olduğunu bilmek, O'nun Yaratan olduğunu bilmenin temelidir. Hâdislerin bir yaratana muhtaç olduğunu bilmek zaruridir. Öteki dünya bilgisi hem aklidir hem de vaciptir.

Tabiat

Nesnelerin, yaratılmadan önce, bir çeşit varlığı vardır, onlar bilinebilir ve tartışılabilir, yer işgal eder.[72] Fakat cevher ya da araz değildir. Atomlar farklı cinstendir, miktarları yoktur, asla arazlardan yoksun olamazlar ve bekâ ile bâkîdirler.[73] Onların renk dışında bütün arazlardan soyulabileceği ifade edilir.[74] Atom, Allah onda bekâ yaratmayınca yok olur; bazılarını yok etmek için hepsini yok etmek gerekmez.[75] Boş mekân yoktur; iki atom ayrılırsa bu ancak aralarındaki bir üçüncünün varlığıyla olabilir.[76] Bir tek atomun [159] ciheti olamaz, fakat bu onun tabiatından dolayı değildir.[77] İki atom bir çizgi, üç atom bir düzlem ve dört atom da bir prizma (piramit) meydana getirir; daha doğrusu iki atom bir arada uzunluğu meydana getirir.[78] Her araz, içinde yer alacağı bir atoma muhtaçtır ve hiçbir araz diğerinde bulunamaz.[79] Onlar bâkî değildir ve yenilenmezler. Bekâ bir

72 Ebû Reşîd, 12.
73 Ebû Reşîd, 1, 38, 32, 59.
74 Bağdâdî, *Usûl*, 56; Cüveynî, *el-İrşâd*, 14.
75 Bağdâdî, *Usûl*, 87; Ebû Reşîd, 69, 74; Râzî, *Muhassal*, 98.
76 Ebû Reşîd, 24.
77 Ebû Reşîd, 40.
78 Pines, *Beitrage zur Islamischen Atomenlehre*, Berlin 1936, 6 vd.; Râzî, *Muhassal*, 63.
79 A. Biram, 55.

manadır, fakat fenâ değildir.[80] Ateş, odun ya da taşta gizli değildir; hava suya dönüşebilir.[81] Her şey bir bakımdan iyidir.[82]

Hâl, hareket ve sükûndan başka bir manadır; fakat onlardan ayrılamaz; dokunma ile idrak edilir ya da belki cisim ve hâl birlikte idrak edilir. Hâl, daima bâkî değildir. Hareket cins bakımından sükûndan farklıdır; o, hareket ya da sükûna sebep olabildiği hâlde, sükûn sükûna sebep olabilir. Cins hareket edince, hareket eden sadece onun yüzeyidir.[83] Hareket asla ilk değildir, dolayısıyla Allah, bir cismi, bir başkası onu itmedikçe ya da çekmedikçe hareket ettiremez. Bitişme (*ictimâ'*) hareket ya da sükûndan ötürüdür; Ka'bî, te'lîfi (*birleştirmeyi*) içtimadan (*bitişmeden*) ayırt etmez. Hafiflik bir manadır. Tabiat düzeni sabittir.

İnsan

İnsan ruhu, mekân işgal etmeyen bir *cevher*dir.[84] Hayat bâkî değildir; bir uzva ve yiyeceğe muhtaçtır. İnsan herhangi bir şey yaratamaz ve hareket ettiremeyeceği şeyin sükûn hâlinde olmasına sebep olamaz. İnsanın istitâatı ya da aczi olması; yapan ya da yapmayan olması gerekir. İstitâat bâkî değildir; fiilden öncedir; sağlık ve sağlamlıktır ve engellerden kurtulmaktır; sona erince, Allah bir kudret yaratır, böylece fiil, istitâat sayesinde vuku bulmuş olur. Acz, istitâatın zıddı olan bir manadır; haricî bir engel olabilir.

İdrak, zihin ve akıl sayesinde olduğu için görme ve işitme; bilme demektir.[85] İrade, irade edilmez ve fiilden ön-

80 Bağdâdî, *Usûl*, 87, 231.
81 Ebû Reşîd, 36 vd.; Biram, 45; Cisimler hepsi de dört unsurdan meydana geldiği için birbirine dönüşebilir. Bu, atom nazariyesiyle uzlaşmaz görünmektedir.
82 İbn Hazm, *Fasl*, III. 105.
83 Abdülkâhir b. Mûsa, *Gunye*, 177.
84 Râzî, *Muhassal*, 102.
85 Bağdâdî, *Usûl*, 44.

cedir. Haz, elem; elem de haz olamaz. Hayat bâkî olmadığı için, yenilenemez; insan sahip olduğu nitelikle yenilenebilir. Akıl ve vahiy, ölümün bir mana olduğunu bildirir; onun [160] bir uzviyette olması gerekir ve hayat, kudret ve bilgiye zıttır. İnsanın iki eceli vardır, tabii ölüm ve saldırı sonucu ölüm; maktul ölü değildir; çünkü ölüm Allah'tan, öldürme (*katl*) ise katilden gelir.[86]

Din

Allah, insanlar için en iyi olanı yapmak zorundadır; bu nedenle teklif zaruridir. Teklifle yüklü olanlar, cennette yaratılamazlar. Eğer bireyin çıkarları ihmal edilirse bu çoğunluğun iyiliği içindir. Allah, bir kimsenin kâfir olarak öleceğini bilmesine müsaade etmemelidir; çünkü böyle bir şey günah işlemeye itici bir şey olur. Lütuf, haz veya ona denk eleme sebep olabiliyorsa, o zaman Allah hazza sebep olmayı tercih etmek zorundadır. Hareketsizlik övgü ya da yergiye layık olmaz. Akıl, günahların bağışlanacağını göstermez. Küçük günahlar cehennemde cezalandırılmayıp büyük günah teşkil etmek üzere birbirine eklenebilir. Mükâfat, Allah'ın cömertliğinin zaruri bir sonucudur –bu cebr'dir/determinizmdir– ve hepsi bu dünyada verilebilir. Tövbe, günahla kaybedilen mükâfat hakkını iade eder. Şiddet tehdidi altında insan, tehdit kadar kötü değilse günah işleyebilir.

Peygamberin ödevi, vecibeler yüklemek veya yeni bir dil bilmek gibi dünyevi çıkar sağlamak olabilir. İlahî himayeye mazhar olan bir insan, günahsızdır ve masumdur. Peygamber, peygamber olmadan önce de, mucizeler gösterdiği hâlde, veliler şaşırtıcı kerametlerde bulunamazlar. Hz. Muhammed'in doğru bir tebliğle peygamber olduğunu ileri süren kişi, başka ne söylerse söylesin, bir mümindir. Cennet ve cehennem daha önceden yaratılmış olabilir; ya-

86 Taftazânî,144; Bağdâdî, *Usûl*, 143.

ratılmışsa onlar kıyamette yenilenebilir, fakat onların sakinleri bir kez oraya girince yok olamaz.[87] Münker ile Nekîr melek adları değildir.[88]

Akıl ve vahiy, imamın zaruri olduğunu öğretir; Kureyş'ten biri, daha uygun olabilecek bir başkasından önce
[161] seçilmelidir.[89] Adalet, insanlara, zayıflığı ortadan kaldırıp refah ve rehberlik sağlayarak, aynı şekilde muamele etmektir.[90] Bir mümin elini kaybedip de kâfir olursa, cehenneme gider, fakat eli bir hayvana dönüşerek cennete gider; bir kâfir elini kaybedip de ihtida ederse kendisi cennete, eli ise cehenneme gider.[91] Bir ülke halkının çoğu Müslümansa o ülke İslam ülkesidir. Ka'bî, Hz. Osman ve katilleri hakkında karara varamadı. Hz. Ali'nin Ebû Bekir'in yerine seçilmeyişinin bir nedeni olmalıdır, fakat insanlar bunu bilmezler.

Ebû Bekir el-İhşîd

Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-İhşîd (326/938), Cübbâî'nin öğrencisiydi. Onun öğretisinden çok az şey kaydedilmiştir; dikkate değer olanları daha azdır. Fenâ arazının ciheti vardır, oysa yer işgal etmez; kelime anlamıyla bir cihette bulunur.[92] Tövbe, günah işleyen kimse günahları terk etme niyetinde olmasa da, günahların sonuçlarından pişmanlık duyuyorsa geçerlidir.[93] İbn el-İhşîd hocasından ayrıldı ve fiillere ahlaki değerini veren amaçtır şeklindeki geleneksel görüşe döndü.

87 Bağdâdî, *Usûl*, 237.
88 İcî, 270.
89 İcî, 297; Bağdâdî, *Usûl*, 275.
90 Bağdâdî, *Usûl*, 132.
91 Bağdâdî, *Usûl*, 261. Öyle görünüyor ki, Abdülkâhir, işittiğini yanlış anlamıştır.
92 Muhammed b. el-Hûmân, *Musâmere*, 221.
93 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 61, 203.

Netice

Bu merhalede fikirler daha yakından belirlenmiştir. Bilgi, bir şeye olduğu gibi inanmaktır ve tutarlı olduğu zaman bu bilgi gerçektir. Zan inanmak değildir; bu nedenle de bilgiyle aynı sınıfta yer almaz. İnsanın Allah'ı bilmesi akla dayandığı zaman zaruri değildir. Kesbî bilginin zaruri bilgiye dayanması gerekmez. Aklın, zaruri bilginin bir vasıtası şeklinde tanımını açıkça reddeden Cübbâî de aynı şeyleri ileri sürdü; Muhâsibî'nin görüşünü kabul edebilirdi.

Ebû Hâşim inancı bilginin hammaddesi olarak gördü. Akıl, bütün zihnî faaliyetlerde, zanda, heyecan ve iradede yer alır. Sadece şeyler bilenebilir, dolayısıyla imkânsızın bilgisi nesnesi olmayan bir bilgidir. Gelişigüzel düşünce, bunun sonucu olan bilginin sebebi değildir. Bunun sebebi Allah'tır. Kasıtlı düşünce, bunun neticesi olan bilginin sebebidir. Peygamber, yalın aklın ulaşamayacağı hakikati öğretir. Hâller şu şekilde izah edilebilir: Bir nesne tek başına değil, sadece tezahürleriyle bilinebilir. Bunlar, birçok şeyde ortak olan vasıflardır, genel fikirler ve küllîlerdir. Şey mahaldir, vasıflar ise hâllerdir. Hayyât, bazılarına aklın [162]
hakikati olarak görünen şeyin herkese böyle görünmediği şeklindeki garip gerçeği kabul etti. Ahlaki yükümlülük zaruri bilgiye uygulanamaz. Ka'bî, bazı bilgilerin insan için çok yüksek olduğunu gördü. İnsan, bildiğinin bilincinde olmadan bilemez. İnsanın Allah'a olan ödevi, ona Allah'ı bilme vecibesi yükler. Öteki dünya bilgisi hem zaruri hem de vaciptir.

BASRA VE BAĞDAT

Mu'tezilenin Basra ve Bağdat ekollerinden sık sık söz edilir. Ekoller arasında farklar mevcuttu, fakat kişilerden hiç söz edilmemiştir. Onların, seleflerinden ayrıldıkları noktaları ifade etmek kafidir.

Basra Ekolü[94]

Allah

Allah, kişisel bir sıfat olan, zatına ilave edilmeyen bir bekâ ile bâkîdir.[95] Görme ve işitme, bilmeden daha fazla bir şeydir.[96] Allah, Kendisini görmez, çünkü görülemez.[97] Murat ettiği şeylerden önce iradesini yarattı;[98] iradesi bilgiden başka bir şeydir.[99] Bir tek irade fiili bir tek nesneye ilişir. Allah, emrettiği, insana ait her fiili irade eder.[100] Allah'ın, insanların fiilleri üzerinde kudreti yoktur, oysa bu fiilleri yapma gücü Allah'tan gelir.[101]

Akıl

Aklın ihsanı, Allah'ın bir lütuf fiilidir. Akli bilgi, zaruri olabilir. İnsanın bildiğini bilmesi aklidir. Zihin, ikinci bir eser olarak bilgi meydana getirmez. İnsan, sehiv anlarında, akli bir biçimde hareket edebilir.

[163] ### Tabiat

Şey bilinebilendir.[102] Boş mekân mevcuttur. Atomlar, görme ve dokunma ile idrak edilir; ortaya çıkmaları, bekâları ve yenilenmeleri için kendi dışlarında manalara muhtaç değildir. Hareket bir atomda bulunabilir. Atomlar oluşlara (kevnlere) sahip olmak zorundadır, fakat öteki arazlar olmadan olabilirler; bir atom ötekine dönüşemez. Her araz, kendi mahallinin malıdır. İsimler değiştirilebilirler. Birleşme (*te'lîf*), bitişme (*ictimâ'*) ile aynı değildir.

94 Basra *Kaderîleri*, bunlara göre Allah ve kelamı hâdistir (yaratılmıştır). Bunlar Mu'tezileye mensup olamazlar; Bağdâdî, *Fark*, 52.
95 Hasan b. Abdulmuhsin, 66. Bunun aksi ileri sürülür; Râzî, *Erba'în*, 185. Bu, Bâkıllânî'nin görüşüydü.
96 Cüveynî, *el-İrşâd*, 43.
97 Bağdâdî, *Fark*, 166.
98 Bağdâdî, *Fark*, 127.
99 Râzî, *Erba'în*, 147; Tahânevî, 555.
100 Cüveynî, *el-İrşâd*, 43; Bağdâdî, *Usûl*, 209.
101 Bağdâdî, *Usûl*, 94.
102 Krş. İhvânu's-Safâ, *Resâ'il*, Kahire 1928, IV. 52.

İnsan

İnsan canlı nesnedir; ruh nefstir ve canlı değildir. Hayat, kudretten fazla bir şeydir ve yiyeceksiz mevcut olabilir. Kudret bir arazdır. Doğru olanı yapma gücü, yanlış olanı yapma gücünü de içine alır.[103] Dilsizlik, konuşma organlarının bozulmasıdır.

Din

Akıl gösteriyor ki Allah, iyi amelleri mükâfatlandırmak zorundadır, günahların cezalarını ise bağışlayabilir.[104] Günahın cezalandırılması, başkalarına kazanç sağlamasa da iyidir; günah işleyenlerin ebedî cezaya çarptırılmaları onlar için en iyi olan şey değildir. Allah, kötülüğü engellemek için elem gönderemez. Hakikat ve yalan aynı cinsin türleridir. Bir kâfirin kâfir mi olduğu hususunda tereddüt eden kimse kâfirdir. Eğer biri kâfir olarak ölürse Allah'ın ona bunu olduğu gibi söylemesi gerekir.

Bağdat Ekolü

Allah

Allah'ta bekâ varlığa katılmış bir sıfattır; bununla birlikte bu husus inkâr edilir.[105] Allah'ın bilgisi ve kudreti vardır; çünkü Kendisi böyle söylemektedir; hayatı ve işitmesi ise yoktur.[106] Allah'ın kelamı aynı zamanda iki yerde birden bulunamayan bir arazdır.[107]

Akıl

Akıl yürütme (*nazar*) bir mana değildir. İnsanın bildiğini bilmesi zaruridir. İnsanın mükellef olması için telkinlere ihtiyacı vardır; aynı şekilde bilgi elde etmek için de, sağ-

103 Bağdâdî, *Fark*, 116.
104 İcî, 256; Cüveynî, *el-İrşâd*, 216, 222.
105 İcî, 72; Hasan b. Abdulmuhsin, 67.
106 Eş'arî, *Makâlât*, 508.
107 Eş'arî, *Makâlât*, 192.

[164] lam nazar zaruri kılmasa da, telkinlere ihtiyacı bulunmaktadır.[108] Allah, insanın kabul etmek zorunda olduğu kendisi hakkındaki bilgiyi onda yaratamaz.[109] Allah'ın var olduğunu bilen kimse, bilmelidir ki O görülmez ve yer kaplamaz. Allah'ın bir şeyi yarattığını bilen kimse de bilmelidir ki O her şeyi yaratmıştır.[110]

Tabiat

Âlemin bir bölümü, bütün olmaksızın, sona eremez.[111] Hareket sükûnu, sükûn da hareketi meydana getiremez.[112] Cisimler haricî şeylerle ayrılır; arazlar ise zatları bakımından ayrılıp haricî şeylerle birbirlerine benzerler.[113] İnsan, rengi meydana getirdiği gibi, bir renk de aynına ikinci bir eser olarak sebep olabilir.

Din

Bazıları dedi ki: Allah her iki âlemde de insanlar için en iyi olanı yapmak zorundadır; bu en iyi olan, âlemi düzenlemekte hikmete en uygun olandır. Allah cezayı bağışlayamaz.[114] Ceza, başkalarına kazanç sağlamazsa iyi değildir. Bu âlemde ceza ve Allah'ın laneti günah işleyenler için en iyidir. Günah, ne günah ne de taat olan şeye sebep olabilir; taate neden olamaz. Kötülük şeyin kendisindedir, dolayısıyla kötü fiiller ve küfür, iyi ameller ve imanla aynı sınıftan değildir.[115] Bir kâfiri yermekte tereddüt eden kimse de kâfirdir.[116] Öldürme (*katl*) küçük bir günah olamaz. Fâsık kimselerin arkasında namaz kılmak yanlıştır. Hz. Ali en üstündü.

108 Eş'arî, *Makâlât*, 482.
109 Eş'arî, *Makâlât*, 550.
110 Eş'arî, *Makâlât*, 394.
111 A. Biram, 74.
112 Eş'arî, *Makâlât*, 413.
113 Eş'arî, *Makâlât*, 353.
114 Râzî, *Muhassal*, 148; Cüveynî, *el-İrşâd*, 216.
115 Eş'arî, *Makâlât*, 353.
116 Malatî, *et-Tenbîh*, 33.

Mu'tezilenin fikirlerinden bazıları İspanya'ya taşındı ve Muhammed b. Abdullah b. Meserre (319/931) tarafından Empedocles adına izafe edilen Yeni-Eflatuncu felsefeyle birleştirildi. İbn Meserre, Allah'ın arşının âlemi yönettiğini ileri sürdü. Bu, onun felsefesinin bir sonucuydu, ona göre Allah, herhangi bir şeyle ilişkisi olamayacak kadar yücedir. Allah'ın birliğini öylesine vurguladı ki sıfatlar bir tek varlık için isimler hâline geldiler. Allah'ın kudret ve bilgisinin yaratılmış olduğunu belirtti. Bilgi iki türlüdür: 1) Bir bütün olarak hâdis olan küllîlerin bilgisi ve 2) Vuku buldukça [165] olaylara dayanan cüz'îlerin bilgisi. Bu durumda peygamberlik rütbesi, zâhidane bir hayatla kazanılabilir. İnsanlar fiillerinden sorumludurlar.[117] İbn Meserre'nin öğrencileri Allah'ın ezelî bilgisini inkâr ettiler.

Bir yüzyıl sonraları bu ekolde İsmâîl b. Abdullah er-Ru'aynî'yle bir bölünme meydana geldi. Onun yaşadığı tarih kesin değildir, fakat İbn Hazm (456/1064) onun çağdaşı ve torunuydu. İsmâîl'in kuşdilini anladığı ve peygamberlik vergisine sahip olduğu söylenir. İtaat edilen kimselerin önderiydi; bazıları ona, kendi mallarından zekât verdiler.

Âlemin sona ermeyeceğini ileri sürdü; bedenin yeniden dirilmesi söz konusu olmayıp sadece nefsin devamlılığı vardır ve hüküm hemen ölümden sonra gelir. İddiasına göre, sadece kendisine tâbi olanlar Müslümandılar. *Mut'a* nikâhına cevaz verdi ve özel mülkiyet hakkını reddetti. Bir insanın bütünüyle hakkı olan şey, yiyeceğidir; aksi takdirde, ticaret ile soygunculuktan elde edilen şeyler birbirine benzer olurdu.

Hz. Peygamber'in hüküm gününü ve kıyameti kısa sürede beklediğini iddia etti.[118]

117 İbn Hazm, *Fasl*, II. 126; IV. 80, 198 vd.; Sâ'id, b. Ahmed, *Tabâkât el-Umem*, 666.

118 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 80, 199 vd.

VIII. BÖLÜM
SÜNNİLİK

Eş'arî

Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâîl Eş'arî, 234/935 yılında öldü. "Allah Eş'arî'yi gönderinceye kadar, Mu'tezile başını dik tuttu; Eş'arî onları kendi susam kabuklarına çekilmeye mecbur etti."[1] Eş'arî, atalarından birinin kurduğu *vakıf*-la geçindi; geçimi için yılda 17 dirhem sarf etti. İnsan bu hikâyenin katı dindarlığın sadece Mu'tezileye münhasır olmadığını göstermek için uydurulup uydurulmadığını merak etmektedir. 300/912 yılında Mu'tezileden ayrılıncaya kadar, Cübbâî'nin üvey oğlu ve öğrencisiydi. Bu konudaki rivayet şöyledir: Eş'arî bir gün hocasına şu soruyu yöneltti:

"Bir mümin, bir kâfir ve bir de çocuk hakkında ne dersin?"

"Mümin cennettedir, kâfir cehennemde, çocuk ise emin (güvenilir) bir yerdedir."

"Fakat çocuk, Allah'a, daha büyük sevap kazanması için kendisinin büyümesine neden müsaade etmediğini sorarsa..."

"Allah, büyüdüğünde onun bir günahkâr olacağını bildiğini söylerdi."

"Bu durumda kâfir de, günah işlememesi için Allah'ın neden kendisini çocukken öldürmediğini sorardı."

Cübbâî verecek cevap bulamadı. Bu rivayetten sonra Subkî şunları ilave etmektedir: "Allah hiç kimseye karşı sorumlu değildir. O'nun buyrukları tartışılamaz."[2] Bu rivayet, Mu'tezile adının kökenini açıklayan rivayetlerle aynı türdendir.

1 Hatîb el-Bağdadî, II. 346.
2 Subkî, II. 250.

Nakledildiğine göre Eş'arî, Hz. Muhammed'i üç kez rüyasında gördü. İki defasında Hz. Peygamber şöyle dedi: "Hadîs ehlinin akîdesine yardımcı ol." İkinci buyruktan sonra Eş'arî, kelamı terk ederek, zamanını, Kur'an ve hadis çalışarak geçirdi.

Üçüncü rüyasında ise Hz. Muhammed, ne yaptığını sordu ve o şunları söyledi: "Sana kelamı bırakmanı değil, Hadîs ehlinin akîdesini savunmanı söyledim, çünkü o haktır." Rivayet, ona giydirilen kisve hayalî de olsa, ne vuku bulduğunu tasvir etmektedir. Mu'tezile Hadîs ehlinin akîdesine yaklaşmaktaydı. Eş'arî ise bu dönüşü tamamlamıştır.

[167]

Farklılık, kelimelerin kullanılış biçimiyle açıklanır. Cübbâî, *âkil* deyimini Allah hakkında kullanmazdı, çünkü bunun ihtiva ettiği ana fikir 'engelleme' (*ikâl*) idi: Eş'arî *hâkim*in de aynı fikri (*hakeme:* dizginin bir parçası) ihtiva ettiğini söyledi, fakat hadisle tasvip edilmediği için *âkil*i kullanmazdı.[3] Eş'arî üç merhaleden geçti: 1) Mu'tezile; 2) Yedi akli sıfatın, yani hayat, ilim, kudret, irade, işitme, görme ve kelamın varlığını kabul etti, fakat diğerlerini de izah etti; 3) El, yüz vb. bütün sıfatları kabul etti.[4] Dönme bir *zimmî* önceki imanının baş düşmanı olduğu gibi, o da Mu'tezilenin amansız düşmanı oldu.[5] Kendi metodunu şöyle tasvir etti: "Bir kelam tartışmasına girişmem; fakat insanlar dinde uygunsuz olan bir şeye dalarlarsa onları Allah'ın buyruklarına davet ederim."[6]

Onun kelamında yeni hiçbir şey yoktur. Kendi ekolü "şeyhimiz İbn Küllâb" diyebilsin diye bir hadisçi oldu. Buna karşılık Subkî diyor ki: Onun akîdesi, İbn Hanbel'inkiyle aynıydı.[7]

3 Subkî, II. 251.
4 Zebidî, *İthâfu's-Saâde*, II. 4.
5 İbn Asâkir, 40.
6 Subkî, II. 247. Krş. Makrîzî, *Hıtat*, II. 238.
7 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 303; İbn Haldûn, *Mukaddime*, III. 49; Subkî, III. 99.

Onun ölüm döşeğindeki son sözleriyle ilgili bir rivayet bulunmaktadır: Biri, ona, "Allah Mu'tezileye lanet etsin, onlar yalanlar uydurup söylediler," dedirtmekte; diğeri ise onun son sözlerinin, "Bu *kıble*ye mensup hiç kimseye kâfir demem, onlar bir Allah'ı kabul ederler, fark sadece kullanılan kelimelerdedir," olduğunu nakletmektedir.[8] Daha sonraki yazarlar Eş'arî'nin öğretilerini taraftarlarının öğretileriyle karıştırdılar. Bu nedenle onun görüşlerini sonraki ilavelerden ayırmak güçtür.

Allah

Allah, her şeyden önce, yaratandır. Zatıyla bir ve ezelîdir; varlıkla mevcuttur.[9] Allah'ın mahiyeti varlığıdır.[10] Bekânın, O'nun varlığının üzerinde ve ötesinde bir varlık (*mevcûdî*) sıfatı olduğu söylenir.[11] Allah'ın varlığı âleminkiyle aynı değildir; bu fark Allah'ın zatına ilave edilen bir şeyden değil, O'nun Kendine has zatından dolayıdır.[12] *Vasıf*la *sıfat* ara- [168]
sında hiçbir fark yoktur.[13] Sıfatlar ya da vasıflar görüşünün iki ayrı rivayeti bulunmaktadır: Birincisi, vasıfların üç çeşit olduğudur: 1) Allah'ın zatına işaret edenler, onlar Allah'tır; 2) Yaratan gibi fiile işaret edenler, bunlar Allah değildir; 3) Bilen gibi sıfatlara işaret edenler, bunlar ne Allah'tır ne de O'ndan başkasıdır.[14] Diğer rivayette de yine üç sınıf bulunur: Zatî, fiilî ve subûtî (söz gelişi, yüz, el); bunlar ezelîdir (kadîmdir) ve Yaratan'ın bekâsıyla bâkîdirler; O'nun bekâsı zatından ötürü bâkîdir ve O'nun bekâsının esası O'nun için bâkî olmaktır, bâkî olmak için ve sıfatlar için bâkî olmaktır.[15]

8 İbn Asâkir, *Tebyîn*, 148 vd.; krş. Hasan b. Abdulmuhsin, 23, 33.
9 Li'zatihi, li-nefsihi; Bağdâdî, *Usûl*, 88, 90, 123; Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 91; İcî, 72.
10 İcî, 12; Varlık hem zorunludaki hem de mümkündeki hakikattir. Tahânevî, 1460.
11 İcî, 72.
12 İcî, 90, 9.
13 Bağdâdî, *Usûl*, 115, 128.
14 Cüveynî, *el-İrşâd*, 84; İcî, 159; krş. Ebû Hanîfe, *Fıkhu'l-Ekber*, 21.
15 Bağdâdî, *Usûl*, 109.

Allah bilgiyle bilir, hayatla hayattadır, vb. sıfatlar O'nun zatında yer alır, ne O'dur ne de O'ndan başkasıdır. Sıfatların bu biçimde izahı, öyle görünüyor ki birincisinden daha az kesindir. O'nun bilgisi, insanın bilgisi gibi değildir.[16] Bir rivayete göre Allah'ın bilgisi Allah'tan farklı (*hilâf*), fakat yaratılmamış ve ezelîdir.[17] Bu bilgi birdir, ezelîdir, her şeyi içine alır ve bilinen şeylerdeki değişmelerle değişmez;[18] bu bakımdan o, zamandaki olaylara nispetle ezelî varlığa benzer. Allah'ta görme ve işitme, bilgiyle aynı değildir.[19] Allah'ın gözü subûtî bir sıfat veya görme anlamında açıklanır (te'vil edilir).[20] O'nun kudreti birdir ve bütün var olabilen şeylerle ilişkilidir. O'nun iradesi de birdir, bireysellik elde edebilen her şeye taalluk eder. O daima yaratmayı irade ettiği şeye "ol" demekte idi.[21] O, kötülüğü mutlak olarak irade etmez, onu günahkârın kesbî (*fiilî*) olarak irade eder.[22] Bu, O'nun iradesinin *rızası*yla aynı olmadığını söylemenin bir başka şeklidir. Bu, Eş'arî'nin Mâturîdî'den ayrıldığı noktalardan bir tanesiydi.

Allah'ın kelamı birdir. O'nun zatını asla terk etmez,[23] zatî ve kadîm bir sıfattır. Nefsî (*zihinsel*) bir kelâmdır; konuşulan seslere ancak kıyas yoluyla kelam denir.[24] Bir olmakla birlikte kelam, ezelden beri emir, yasak ve beyan idi.[25] Emrin tabiatı, ister kesin isterse öğüt kabilinden olsun, şart-
[169] lardan çıkarılmalıdır.[26] Allah arşı yarattı ve eskiden nasılsa öyleydi; arşta oturmak, Allah'ın onda hâsıl ettiği bir fiildir; o ne inmedir (*nüzûl*) ne de harekettir. En aşağı gök tabaka-

16 İbn Asâkir, 149.
17 İbn Hazm, *Fasl*, II. 126.
18 Şehristânî, *Nihayetu'l-İkdâm*, 218.
19 Şehristânî, *Nihayetu'l-İkdâm*, 341.
20 İcî, 76.
21 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 212.
22 Bağdâdî, *Usûl*, 104, 106.
23 İbn Hazm, *Fasl*, III. 5; IV. 211.
24 İcî, 70; Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 291.
25 Cüveynî, *el-İrşâd*, 69; Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 304; Makrîzî, *Hıtat*, II. 359; farklı Yâfiî, *Merhem*, 196.
26 Bağdâdî, *Usûl*, 213.

sına (*semâ*) iniş bir sıfattır.[27] Allah ne zulüm yapabilir ne de imkânsızı.[28] O, akılla kayıtlı olmadığı için, hiçbir şey O'nu tövbekârın tövbesini kabule zorlayamaz; O, müminlere acı çektirebilir ve kâfirleri cennete kabul edebilir.[29] O, rabdır, yaratıklarına istediğini yapabilir; bütün insanları cehenneme gönderecek olsa bile, bu zulüm değildir; hepsini cennete kabul edecek olsa, bu da haksızlık değildir. Bütün ihsanlar O'ndan gelir; bunlar O'na ne yarar verir ne de zarar; şükür, O'na yardım etmediği gibi, küfür de O'na zarar vermez.[30] O'nun muhabbeti, müminleri şereflendirme ve mükâfatlandırma iradesidir.[31]

Akıl

Akıl bilgidir, çünkü nazar (*istidlal*) mevcut olacaksa, bilginin birazına ihtiyaç vardır. Bilgi, içinde bulunduğu mahallin, bilen (*âlim*) olmasını sağlayan şeydir.[32] İdrakten kaynaklanan bilgi nazari bilginin temelidir ve dolayısıyla daha yüksek bir mertebesi vardır; belki de o zaruridir.[33] Bütün bilgi akılla elde edilir, fakat vahiyle zaruri kılınır; bu insanın Allah'ı bilmesine de uygulanır.[34] Dinî hakikatin lehindeki deliller yanlışsa, bu hakikatin kendisinin de o zaman yanlış (*bâtıl*) olması gerekir. Bu nedenle onun akîdesinin felsefi temeline yapılan her hücum, imana yapılan bir hücumdur.[35] Doğru ve yanlış arasındaki fark, akılla bilinemez. Kıyasın öncülleri, sonuca neden olmaz; sonuç onları izler, çünkü tek fail olan Allah onu âdeti üzere yaratır.[36] Bir

27 Bağdâdî, *Usûl*, 113; İbn Asâkir, 150.
28 İbn Hazm, *Fasl*, II. 185; IV. 213.
29 Eş'arî, *Kitâb Luma'*, nşr. H. Gurâbe, Kahire 1954, 117.
30 Makrızî, *Hıtat*, II. 360.
31 Râzî, *Muhassal*, 75.
32 Subkî, II. 42; Cüveynî, *el-İrşâd*, 9.
33 Bağdâdî, *Usûl*, 10.
34 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 371; *Fark*, 73.
35 İbn Haldûn, *Mukaddime*, III. 114.
36 Râzî, *Muhassal*, 29.

bilgi, fiili iki bilinene taalluk edebilir.[37] Bütün kesin (*yakînî*) bilgiler zaruri bilgidir.[38]

İnsanın ilk ödevi, Allah'ı bilmektir.[39]

Tabiat

[170] Yaratma ve yaratılmış birdir.[40] İki atomun (*cevher-i ferd*) bitişmesi bir cisim meydana getirir.[41] Cisim, renk gibi birtakım arazlar olmadan olamaz; fakat ses gibi başka arazlar olmaksızın olabilir.[42] Bazıları, söz gelişi, sıcak, soğuk, kuru, yaş, renk ve oluşlar (*kevn*) bütün cisme yayılır.[43] Camın tadı olması[44] Eş'arî'nin çıkarmadığı bir mantıki sonuç olabilir. Bir zamanlar var olan her şey, cisim ya da araz yenilenebilir.[45] Cisim, Allah onda bekâ yaratmayınca veya bekâyı ondan ayırınca var olmayı durdurur.[46] Araz ikinci zaman anında yok olur, çünkü onun bekâsı imkânsızdır.[47] Bir arazın yenilenmesi, onun yok olduktan sonra var olmasıdır.[48] Kelamcılar hareketin izahını güç buldular. Hareket cisme ikinci mekânda gelir veya eğer cisim bir mekânda ise onun mekândaki hâli sükûndur veya diğerine intikaldir; oysa ikinci mekândaki ilk hâl, bu mekânda sükûn ve birinciden harekettir.[49] Ağırlık yoktur; bir şey, parçaları fazla olduğu için ağır; cüzleri az olduğu için de hafiftir.[50]

37 Râzî, *Muhassal*, 70.
38 Râzî, *Muhassal*, 71.
39 Râzî, *Muhassal*, 28.
40 Subkî, II. 261.
41 İbn Hazm, *Fasl*, V. 105; Râzî, *Muhassal*, 63.
42 Bağdâdî, *Usûl*, 56; Râzî, *Muhassal*, 94.
43 Bağdâdî, *Usûl*, 41.
44 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 219.
45 Bağdâdî, *Usûl*, 233-234.
46 Bağdâdî, *Usûl*, 45, 87; Râzî, *Muhassal*, 98.
47 Bağdâdî, *Usûl*, 45; İbn Hazm, *Fasl*, IV. 205; Eş'arî, *İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Haydarabad 1321/1902, 32. *İbâne*'den *beden* veya *şahs* 'cisim' yerine ve *na't* ise 'araz' yerine kullanılmıştır.
48 Bağdâdî, *Usûl*, 45.
49 Bağdâdî, 144; *Usûl*, 40.
50 Bağdâdî, *Usûl*, 45-46.

Hâdis kudretin her cinsi, başka her cinsinden ve aynı zamanda Allah'ın kudretinden farklıdır; başka bir deyişle kudret, iki zıttı yapacak güçte değildir. Bu, Nazzâm'ın şu görüşüne karşı yöneltilmiştir: Bir kudret, yerinde bir biçimde yöneltilse de yönetilmese de, iman veya küfrü doğurur. Acz ise zayıfın bir sıfatıdır ve bir şeyi ve zıddını yapamamaktır.[51] Tabiat diye bir şey yoktur; ateşin sıcaklığı dokunulduğu anda yaratılır.[52] Var olan her şey görülebilir, dolayısıyla Allah da görülebilir; yokluk görülemez. Fakat Allah âlemi öyle bir düzene sokmuştur ki bazı şeyler görülmez.[53]

İnsan

İnsan ruhani bir cevher değildir (Ma'mer'in[54] öğretisinin reddi); nefs, varlık ve ölüme elverişli olan bir cisimdir veya iki zaman birimi varlığı devam etmeyen ve hayattan başka bir şey olmayan bedenin yapısına bağlı bir arazdır.[55] Hayat, *bünye* olmaksızın var olabilir. Eğer böyle olmasaydı, ya araz birçok atomda (*cevher-i ferd*) yer alırdı, ya da ayrı bir hayat her atomda bulunurdu.[56] İnsanların fiilleri Al- [171]
lah'ın kudretiyle yerine gelir, hâdis kudretin onlar üzerinde hiçbir etkisi yoktur. Saik, kudret ve fiil, hep Allah tarafından yaratılmıştır; çünkü O, âlemdeki tek fail kuvvettir.[57] Bu sözün ispatı şudur:

Amaçlı bir fiil, bir tasavvuru gerektirir; bu ise fiilde işe karışan her şeyin bütün bilgisini talep eder; insan ise fiillerini ancak kısmen bilir, dolayısıyla onların faili olamaz.[58]

51 Bağdâdî, *Usûl*, 36; Râzî, *Me'âlimu'l-Kelâm*, sayfa numarasız; Eş'arî, *Luma'*, 99-100.
52 İbn Hazm, *Fasl*, V. 14.
53 Eş'arî, *İbâne*, 19; Bağdâdî, *Usûl*, 97; İcî, 86.
54 Muammer olmalı. (ed.)
55 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 329.
56 Tahânevî, 263.
57 Yâfi'î, *Merhem*, 146.
58 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 67 vd.

Buna rağmen insan ihtiyarı olan bir faildir,[59] o yaratma değil, kesb hâsıl eder.[60] Kesb, bir mahalde bulunan bir fiile verilen isimdir, insanın kudretidir.[61] İnsanın hâdis kudretinin tek eseri, fiilin, ona götüren vasıtalar sağlam olunca kolaylaştığı inancıdır.[62] İkincil fiiller Allah tarafından işlenir. İnsanda ahenkli bir yapıdan daha fazla bir şey olan bir yapma gücü (*istitâ'at*) vardır; bu, fiille birliktedir.[63] İyi bir fiili yapma gücü, kötü bir fiili, yani zıddını yapma gücü değildir.[64] İnsanlar, yapma gücünü almadan sorumlu tutulurlar, böylece onlardan yapabileceklerinden daha fazlası talep edilebilir.[65] Kudret ve acz aynı cinsten değildir.[66]

Kelamın içinde bulunduğu mahal, kelamla mütekellim olur.[67] Bu âlemde insanlar Allah'ın gözünde ne iseler, öteki dünyada da öyle olacaklardır; *muvâfât* görüşü.[68] Ölüde idrak olamaz;[69] bu, İbn Kerrâm ve Muhammed Sâlihî'nin öğrettiklerine zıttır. İnsan Allah'a sevgisini ona isyan etmemekle gösterir.[70]

Din

[172]

İman

Eş'arî, imanın birden fazla tanımını verdi. İman, Allah'la peygamberlerine ve vahyine inançtır veya peygamberin tebliğine, kısmen ana hatlarıyla (*icmâlen*) kısmen de ayrıntılarıyla (*tafsîlen*) inançtır ya da yaratmanın varlığını bil-

59 Makrızî, *Hıtat*, II. 358, bu el-Fâ'il el-Muhtâr'ın daha makul bir yorumudur.
60 İbn Asâkir, 149; "*Kesb*" Kur'an'dan alınmıştır; diğerleri "*İhtiyârî*"yi tercih etti.
61 Makrızî, *Hıtat*, II. 360. Bkz. "Ayrılıklar."
62 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 78.
63 İbn Hazm, III. 54; Râzî, *Me'âlim el-Kelâm*.
64 Eş'arî, *Luma'*, 95; Ebû Hanife, *Fıkhu'l-Ekber*, 12.
65 Makrızî, *Hıtat*, II. 360; Cüveynî, *el-İrşâd*, 128.
66 Eş'arî, *Luma'*, 100.
67 Cüveynî, *el-İrşâd*, 60.
68 İbn Hazım, *Fasl*, IV. 219.
69 Hasan b. Abdulmuhsin, 15.
70 Râzî, *Muhassal*, 75.

mektir.[71] İman bilgiyi gerektirdiği için sağlam kafaya sahip ergin bir kimsede bulunabilir.[72] Kulaktan duyulan hakikati kabul eden kimse kâfir değildir, fakat bir dereceye kadar âlemin yaratıcısının bulunduğunu, bu yaratıcının bir olması gerektiğini, peygamberliğin gerçek olduğunu ve aynı zamanda bu gerçeklerin birtakım delillerini bilinceye kadar mümin adına layık değildir.[73] İman kalpteki inançtır, fakat bunun açıkça ikrarı ondan ayrılamaz. Bu inanç, bilgiyi ve bilgiyi gerektiren bir sözü içine alır; o, sözler ve amellerdir; böylece o, azalıp artabilir.[74] *Tevfîk,* imanın yaratılması, *hızlân* ise küfrün yaratılmasıdır; bu nedenle iman ve iyi amelleri Allah insana yardım edince küfür ve günah ise Allah onu terk edince vuku bulur.[75] Meşru olduğuna inanarak büyük günah işleyen bir kimse kâfirdir.[76] Dil ile inkâr küfür değil, onun bir belirtisidir.[77] Bir insanın, kalben inandığı takdirde, onun dış görünüşte her şey, hatta kâfir olabileceğini söylemek gülünçtür.[78] İslam, imandan daha geniş bir kavramdır.[79] Kelimelerin baskısı, Allah'ın imanı ezelîdir, insanın imanı ise sonradan yaratılmıştır, sözünde görülür.[80]

Günah

Doğru ve yanlış, oldukları gibidir; çünkü Allah onların böyle olduğunu belirtmiştir.[81] O, Kendi rahmeti veya pey-

71 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 472; Bağdâdî, *Usûl*, 248; İcî, 275; Eş'arî, *Luma'*, 123-125.
72 Bağdâdî, *Usûl*, 256.
73 Bağdâdî, *Usûl*, 255. Her iki taraftaki aşırılıklar için bkz. Hasan b. Abdulmuhsin, 21 vd. İman, peygamberlere inancı da içine aldığı için peygamberler gönderilmeden önce farz değildir. Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 166.
74 Eş'arî, *İbâne*, 10; Subkî, I. 47; Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 472.
75 Eş'arî, *İbâne*, 77; Şehristânî, *el-Milel*, 73.
76 Eş'arî, *İbâne*, 10.
77 İbn Hazm, *Fasl*, III. 216.
78 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 204.
79 Eş'arî, *İbâne*, 10.
80 İbn Asâkir,151.
81 Eş'arî, *Luma'*, 117.

gamberin şefaatiyle tövbe etmeden ölen günahkâr bir mümini bağışlayabilir veya onu adaletiyle cehennemde cezalandırabilir; buna rağmen Allah, onu en azından cennetine kabul edecektir.[82] İbn Hazm'ın bildirdiğine göre Eş'arî, cennet ve cehennem hakkında genel görüşü kabul etmekteydi.[83] "Biz, günahkârlar için cenneti ümit ederiz."[84]

Allah bu dünyada veya ötekinde çocuklara eza verebilir ve bu O'nun adaletini haleldar etmez.[85] Telafi (*ta'vîz*) fikri terk edilir.

[173]

Lütuf

Allah'ın insanlar için iyi olanı, en doğru olanı (*aslah*) yapması veya onlara lütufkâr olması gerekmez; buna rağmen Allah bu şeyleri onlar için yapmıştır.[86] Onlara verdiği rızk, helal ve haram şeyleri içine alır. [87] Kâfirlere lütufkârlık yoktur.[88]

Kur'an

Eş'arî, Kur'an ve Allah'ın kelamı meselesinden kaçınır. Kelam, nefste bulunan bir manadır;[89] ibare nefste bulunan şeyi gösterir ve ancak kıyaslamayla ona kelam adı verilir.[90] Meleklerin diliyle peygamberlere vahyedilen sözler, kadîm kelama ileten delillerdi;[91] işaret edilen şey, yani Kur'an ezelîdir ve ebedîdir; işaret, ibare veya kıraat (okuma) sonradan yaratılmıştır.[92] Bir söz sözü edilen şeyden farklı olduğu gibi, kıraat da okunan şeyden farklıdır. Kur'an kıraat

82 Makrîzî, *Hıtat*, II. 360.
83 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 45.
84 Eş'arî, *İbâne*, 10.
85 Eş'arî, *İbâne*, 72; Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 410.
86 Şehristânî, *Milel*, 74; Eş'arî, *İbâne*, 9.
87 Eş'arî, *İbâne*, 12.
88 Eş'arî, *İbâne*, 68.
89 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 320.
90 Makrîzî, *Hıtat*, II. 359.
91 Kar. İbn Hazm, *Fasl*, III. 6; IV. 211.
92 "Yeni bir akîde"; Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 313. Ebû Hanife, *Fıkhu'l-Ekber*, 23.

ederken, sesler yaratılmıştır; okunan şey gerçekte değil, mecazi bakımdan Allah'ın kelamıdır.[93] Okunan şey mucize değil, mucize olanın görünümünde yaratılmıştır.[94] İnsanların rekabete çalıştıkları mucize daima Allah'la birliktedir, O'ndan ayrılmamıştır ve insanlara da indirilmemiştir.[95] Kur'an'ın terkibi bir mucizedir, fakat bütün bir *sûre*den daha azı mucize olamaz.[96] Müteşabih ayetleri yorumlayabilecek ilahî kişiler her zaman bulunur.[97] Müctehid esaslarda daima doğrudur.[98]

Rü'yetullah

Var olan her şey görülebilir, dolayısıyla Allah da görülebilir;[99] bunu akıl tasdik eder ve vahiyle de zorunlu kılınır.[100] Öteki dünyada Allah şekilsiz ve sınırsız olarak görülecektir,[101] bir mekânda ya da ışık huzmelerinin çarpmasıyla değil. Bu görme, varlıkla ilgili, yokluğun dışında özel bir bilgidir. Veya o, bilginin ötesinde bir idrak de olabilir.[102] Allah, cennetinin ehline O'na bakmak ve O'nu görmekten daha şerefli hiçbir şey vermemiştir.[103]

Peygamberler [174]

Peygamberler göndermek zorunlu değil, mümkündür. Allah peygamberlerini mucizelerle birlikte gönderince insanlar onlara kulak vermek zorundadır. Mucize, Allah'ın, peygamberin otoritesini tasdik için icra ettiği bir fiildir.[104] Sahte bir peygamber, ancak tanrılık iddiasında ise mucize-

93 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 313.
94 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 207.
95 İbn Hazm, *Fasl*, III. 15.
96 İbn Hazm, *Fasl*, III. 15, IV. 207.
97 Bağdâdî, *Usûl*, 223.
98 İbn Asâkir,152.
99 Bağdâdî, *Usûl*, 97.
100 Şehristânî, *Nihâyet el-İkdam*, 356.
101 İbn Asâkir,149.
102 Makrîzî, *Hıtat*, II. 360.
103 Eş'arî, *İbâne*, 16.
104 Cüveynî, *el-İrşâd*, 179.

ler gösterebilir.[105] Hz. Muhammed bir peygamberdi, fakat artık peygamber değildir.[106] (Krş. Ayrılıklar). Velilerin kerametleri gerçektir.[107]

İmam

İmamet dinin esaslı bir parçasıdır; akıl imametin caiz olduğunu; vahiy ise zorunlu olduğunu göstermektedir.[108] İmam Kureyş'ten olmalıdır.[109] İmamet görevi babadan oğula intikal etmez (irsî değildir), tayinle olur; imam zamanının en erdemli insanı olmalıdır.[110] Dört Sünni halifenin tarihî sırası, onların üstünlük sırasıdır.[111] Allah, Osman'a da Ali'ye de teveccühle baktı, fakat Osman daha üstündü.[112] Bir kişi, eğer müctehid ise imamı tayin edebilir ve bu tayin herkesi bağlayıcıdır; fakat seçilen kimse imamete layık değilse, tayin geçerli değildir.[113]

Telkinler (*Havâtır*)

Şeytan insanlara fısıldar; bu, Cehm'in ve Mu'tezilenin akîdesine aykırıdır.[114]

Mâturîdî

Eş'arî sistemini geliştirirken, Ebû Mansûr Muhammed Mâturîdî (333/944), Mâverâünnehr'de benzeri bir akîdeyi ortaya koyuyordu. Onun hayatı hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Ebû Hanîfe'nin bir taraftarı olarak kabul edildi ve mezhebine çoğunlukla Hanefî adı verildi. Her iki sistemin de büyük ölçüde birbirine benzemesinin nedeni bilinmemektedir.

105 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 213. Belki de mezhebe işaret etmektedir.
106 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 215.
107 Makrîzî, *Hıtat*, II. 360.
108 Bağdâdî, *Usûl*, 272.
109 İcî, 302.
110 Bağdâdî, *Usûl*, 293; *el-Fark*, 344.
111 Bağdâdî, *Usûl*, 304.
112 İbn Asâkir,151.
113 Bağdâdî, *Usûl*, 280.
114 Eş'arî, *İbâne*, 12.

Eş'arî ile el-Mâturîdî Arasındaki Ayrılıklar

On üç ayrılık noktası sayılmaktadır; bunlardan yedisi sözde farklılık, geriye kalanı ise düşünce ayrılıklarıdır.[115]

Sözde Aykırılıklar

1. "Eğer Allah dilerse" sözleri "Ben müminim" ifadesine eklenmeli midir? Eş'arî böyle bir şeyi gerekli gördü, Mâturîdî ise görmedi.

2. Cennete gideceği ezelden takdir edilmiş biri cehenneme ve cehenneme gideceği ezelden takdir edilmiş biri de cennete gidebilir mi? Eş'arî "hayır", Mâturîdî ise "evet" cevabını verdi.

3. Kâfir nimete nail olabilir mi? Eş'arî "hayır",[116] Mâturî- [175]
dî "evet."

4. Peygamber öldükten sonra da peygamber midir? Eş'arî: Ölünce onun peygamberliği sona erer, fakat yine de peygamberler sınıfına mensuptur. Mâturîdî: O, hâlâ peygamberdir.

5. *İrade rıza* ile aynı mıdır? Eş'arî, hayır; Mâturîdî, evet.[117]

6. Kulaktan duymaya dayanan (taklit) iman geçerli midir? Eş'arî, hayır; Mâturîdî, evet.

7. *Kesb*, Eş'arî'nin öğrencileri şu açıklamayı yaptılar: Allah insanda bir şeyi ve bir işi yapma azmini yaratır. Fakat insanın bu işte etkili olmayıp kesbî olan bir payı vardır. Kesb, insan kudretinin işle, sebep-eser münasebeti olmaksızın ilişkisidir. Bir atasözü vardır: "Eş'arî'nin kesbinden daha ince."

115 Hasan b. Abdulmuhsin, sayfa numarası yok.
116 Zehebî, *İthâfu's-Saâde*, II. 9.
117 Spitta burada yanılmaktadır. Bak., W. Spitta, *Zur Geschichte des Aboa'l-Hasan al-Asch'ari*, Leipzig 1876.

Mâturîdî; dış fiiller ve meyil, saik ve irade hep Allah'ın eseridir; insan kudretinin iki mümkün fiilden birine yönelmesi kesbdir ve Allah'ın eseri değildir. Bu azim var olunca Allah fiili yaratır.

Gerçek Ayrılıklar

8. Allah iyi bir insanı cezalandırabilir mi? Her ikisinin de görüşüne göre vahiy, bunun imkânsızlığını ortaya koyar. Eş'arî'ye göre akıl, onun imkânsızlığını kanıtlamaz. Mâturîdî ise aksi tezi savunur.

9. Allah'ı bilmek akılla mı, yoksa nakille mi zorunlu kılınır? Eş'arî vahiyle cevabını verir; çünkü Allah'ın va'd ve vaîdi naklî delillerdir. Mâturîdî ise akılla cevabını verir; akıl zorunluğun (*vucûb*) bilinmesini sağlayan alet olduğu için zorunluğu yaratmaz.

10. Fiilî sıfatları sonradan olma mıdır (hâdis midir), yoksa kadîm midir (öncesiz midir?) Eş'arî, sonradan olmadır; Mâturîdî ise kadîmdir, der.

11. Allah'ta bulunan kelam işitilebilir mi? Eş'arî, evet; Mâturîdî ise bir tereddütten sonra hayır, dedi.[118]

12. Allah insandan gücünün dışındaki bir şeyi isteyebilir mi? Eş'arî, evet; Mâturîdî ise hayır, dedi.

[176] 13. Peygamberler günahtan masum mudur? Eş'arî'ye göre onlar, dikkatsizlikten doğan küçük günahlar işleyebilirler.[119] Mâturîdî'ye göre onlar günahtan masumdur.

Mâturîdî'nin akîdesi hakkında birkaç husus daha derlenebilir: Koruma (*ismet*) zorlama (*icbâr*) değildir; o, insanın doğru olanı yapmasına, kötü olandan kaçınmasına yardım ederse de, seçme gücünü icra eden denemeyi or-

118 Taftazânî, 84.
119 Bağdâdî, 210; davetten sonra peygamberler günahsızdır.

tadan kaldırmaz.[120] İctihad yapan kimse hata yapabilir.[121] Hz. Musa, Allah'ın kelamını temsil eden bir ses işitti.[122] Akıl değil, vahiy Allah'ın görülebileceğini söyler.[123] Mâturîdî mezhebi, onun fikirlerinin sadece bir yankısı değildi; Semerkant ve Buhara bazen birbirlerinden ayrılan düşünce merkezleriydi.

Allah

Allah bilgi ile bilir, fakat yaratma ile yaratmaz.[124] Bazıları yaratmanın (*tekvîn*) kadîm bir sıfat olduğunu ileri sürdü.[125]

Akıl

Semerkantlılara göre Allah, doğruyu ve yanlışı oldukları gibi yarattı; akıl ise onları sadece idrak eder.[126] Akıl, açık ve seçik düşüncenin bir aletidir, yoksa bir eser meydana getiren sebep değildir; akıl, Allah'ın ekseriya bir öncekini takip etmesini sağladığı eseri gösterir. Bazılarına göre akıl, ancak vahiy geldikten sonra etkilidir.[127]

Din

Semerkantlılara göre, iman yaratılmış olduğu hâlde, Buharalılara göre yaratılmamıştır.[128] Semerkantlılara göre, iman hiçbir peygamber gelmeden aklın yüklendiği bir ödevdir; Buharalılar Eş'arî'nin görüşüne katılır.[129] Akıl insanın, Allah'ın olmayacağını bildiği şeyi yapmakla yükümlü olabileceğini kabul eder; bu Allah'ın olmayacağını bildiği şey de olur.[130] Bazıları ise peygamber göndermenin lüzu-

120 Hasan b. Abdulmuhsin, 59; Taftazânî, 145.
121 Taftazânî,151.
122 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 76.
123 Râzî, *Erba'în*, 198.
124 Ebû Hanîfe, *Fıkhu'l-Ekber*, 22.
125 Râzî, *Muhassal*, 135.
126 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 158.
127 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 154.
128 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 2, 48.
129 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 166.
130 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 157.

munu kabul ettiler.[131] Peygamberler küçük günahlar işlerler ki kendilerinin şefaatine ihtiyacı olanların durumunu anlayabilsinler.[132] Onlar, Allah'ın gizlediği şeyin bilgisi dışında, vahiysiz bilgi elde edebilirler.[133] Onlar, Cebrail'den
[177] daha üstün, meleklerden daha inançlı ve hurilerden daha kadındır, çünkü insanlar iyi amelleri dolayısıyla mükâfatlandırıldıkları hâlde, melekler mükâfatlandırılmazlar.[134] Vahiyle vadedilen nimetler sırf ihsandır.[135] İnsanlar için en iyinin yapılması, rızkın sağlanması ve hastalar için telafi (*ta'vîz*) Allah'ın üzerine vacip değildir; çünkü zıtlar hikmete aykırı değildir.[136] Küfrün bağışlanması ise hikmete aykırıdır.[137] Müteşabih ayetler, anlamları bu âlemde bilinmeyenlerdir.[138] Bazıları, kabir azabı için ruhun bedene dönmesi hususunda tereddüt ettiler.[139] Kıyamette evcil bir hayvanın veya bir zimmînin suçlaması Müslümanınkinden daha ciddidir.[140]

Bâkıllânî

Eş'arî mezhebinde diğer bir büyük isim Ebû Bekir Muhammed b. et-Tayyib Bâkıllânî'dir (403/1013). Bâkıllânî Bağdat'a yerleşti. Bir ara Eş'arî'nin öğrencisi oldu. Onun hakkında söylenen hikâyeler gösteriyor ki iyi bir zekâsı vardı. İstanbul'a elçi olarak gönderildi ve orada eğilerek geçmek zorunda kaldığı çok alçak bir kapıdan imparatorun huzuruna kabul edildi; imparatorun önünde eğilmiş görünmekten kaçınmak için bu kapıdan arkası dönük olarak girdi. Bir başka zaman Şia reislerinden İbnü'l-Mu'allim

131 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 181.
132 Ebû Hanîfe, *Fıkhu'l-Ekber*, 26.
133 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 202.
134 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 183.
135 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 155.
136 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 155, 181.
137 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 177, 216.
138 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 35.
139 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 232.
140 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 185.

onu gelirken gördü ve dedi ki: "Şeytan sana uğradı." Bâkıllânî yanına oturarak şunları nakletti: "*Biz şeytanları kâfirlere gönderdik*" (Meryem, 19/83).

Bâkıllânî, kelimelerin dinî kullanımda özel bir anlama büründüğünü, fakat bu yeni anlamın asıl anlamı ortadan kaldırmadığını gördü.[141] Yine ona göre, eğer dinî hakikat lehindeki deliller yanlışsa o hakikatin kendisi de yanlıştır, dolayısıyla akîdesinin felsefi temeline her hücum, imana yapılan bir hücumdu.[142] Dinin zahirine titizlikle bağlandı ve çok sayıda eser yazdı. Bununla birlikte sadece birkaç eseri bize kadar ulaştı.

Allah

Allah'ın varlığı türde âlemin varlığından farklı değildir.[143] Allah'ın bilgisi insanınkiyle aynı türdendir.[144] O, zatıyla bâkîdir, bekâ sıfatıyla değil; bu bekâ başka hiçbir şeye bağlı olmayan Allah'ın varlığının sürekliliğidir ve zatına ilave olmayıp nefsî değildir.[145] İnsanın, kendi mahiyetini bilip bilemeyeceği kesin değildir.[146] Bir tereddütten sonra Bâkıllânî, hâl görüşünü kabul etti; fakat bu, onun sistemiyle çatıştı; hâllere Allah'ta var olan manalar adını verdi. Diğer hâlleri (sıfatları) zorunlu kılan bir hâl vardır.[147] Sıfatlar birbirinden farklıdır; daima Allah'la birlikte ve O'ndan başka olan on beş tane sıfat vardır;[148] O'nun bilgisini bilmesi bilgidir,[149] başka bir deyişle, Allah'ta bilenle bilinen ikiliği yoktur. O'nun yüzü varlığıdır, elleri *subûtî* bir sıfattır ve Allah'ın zatına ilave edilmiştir.[150] O'nun sadece bir ismi [178]

141 Sekûnî, *Temyiz*, vr. 7a.
142 İbn Haldûn, *Mukaddime*, III. 114.
143 İcî, 90 (Eş'arî farklı düşüncededir).
144 İbn Hazm, *Fasl*, II. 136.
145 Hasan b. Abdulmuhsin, 66 vd.; Bağdadî, *Usûl*, 109; İcî, 72.
146 İcî, 105.
147 Şehristânî, *el-Milel*, 67; *Nihâyetu'l-İkdâm*, 131.
148 Cüveynî, *el-İrşâd*, 79; İbn Hazm, *Fasl*, IV. 207; krş. IV. 216.
149 İcî, 54.
150 İcî, 75.

vardır; sıfatlar *tesmiyeler* (isimlendirmeler) olarak kullanılabilir ve O'nun sıfatlarından birini gösteren herhangi bir kelime, küçültücü olmadıkça O'na isim olabilir. Burada vahye ihtiyaç yoktur.[151] Allah tek yaratandır ve bundan ötürü tek sebeptir; yaptığından başkasını yapamaz.[152] İbn Hazm'ın belirttiğine göre Bâkıllânî, Allah'ın küfrü irade edip yaratmasının, ondan hoşnut olmasından farklı olduğunu anlayamadı.[153] Akıl ve vahyin bize bildirdiğine göre Allah, görülebilir.[154]

Akıl

Bilgi bir şeyin olduğu gibi kavranmasıdır (*ma'rifet*).[155] Bilginin her zamanki tasnifi kabul edildi. Akıl, zaruri[156] bilginin bir bölümüdür; çünkü akıl yürütme (*nazar*), bir miktar bilgi olmaksızın mümkün değildir. Üç türlü dinî hüküm vardır:

1. Akli delille bilinen: Söz gelişi, âlemin sonradan olması ve bir yaratıcısının bulunması; O'nun akılla istidlal edilen kudret, irade ve bilgisi; peygamberlerin O'nun elçileri olması.

[179] 2. Nakille bilinen: Farz, haram ve mubah fiiller hakkındaki kanunlar.

3. Hem akılla hem de nakille bilinen: Allah'ın akılla istidlal edilmeyen sıfatlar, yani işitme, görme, kelam ve günahkârlara mağfiret kudreti. Bunlar için ana dayanak, aklın tanıklığı zayıf olduğu için, nakildir.[157]

Zaruri bilgi yükümlülükle bağdaşamaz.[158] İyi ve kötü-

151 İbn Hazm, *Fasl*, II. 151; IV. 214; İcî, 161.
152 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 223.
153 İbn Hazm, *Fasl*, , IV. 220.
154 İcî, 83.
155 Tahânevî, 1057.
156 Subkî, II. 42.
157 Hasan b. Abdulmuhsin, 35; krş. Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 237.
158 Bâkıllânî, *İ'câzu'l-Kur'ân*, Kahire 1315/1897, 6.

nün bilgisi zaruri değildir; çünkü böyle olsaydı herkes aynı fikirde birleşirdi, fakat herkes aynı görüşte değildir.[159] Bilgi zaruri olarak akıl yürütmeye bağlıdır, fakat o, bilgiye neden olmaz.[160] Şüphe her zaman akıl yürütmeye takaddüm etmez.[161] Bir tek bilme fiili birbirine bağlı iki bilineni idrak edebilir.[162]

Tabiat

Bâkıllânî, atom (*cevher-i ferd*) nazariyesini kabul etti. Şeylerin devam etmek için bekâya ihtiyacı yoktur; bu, varlığın hem Allah'ta hem de başka şeylerde aynı olduğu hususundan çıkarılmıştır. Varlıkları sürekli olmayan hâdisler olarak arazlar, fenâya muhtaç olmaksızın ikinci zaman biriminde yok olurlar; cevherler, oluşların (*kevn*) onlardan kaldırılmasıyla yok olur ve böylece varlık artık onlar için ne bir mekânda ne de ona benzer bir şeyde mümkün değildir. Bir zaman Bâkıllânî, yaratıcının doğrudan doğruya fiiliyle cevherleri yarattığına inandı.[163]

İbn Hazm'ın ileri sürdüğüne göre bu yok oluşun faili yoktur; çünkü Allah onu yaratmaz; böyle bir şeyi söylemek küfürdür.[164] Bu fikir bir başka şekilde de ifade edilir; Allah bir şeyi yok etmek istediği zaman, oluşları (kevnleri) ondan alıkoyar.[165] Şeyler sadece bir zaman birimi için var olur ve sürekli olarak yeniden yaratılır. Allah tek sebep olduğu için tabiat düzeni yoktur; görünüşte bir düzen olması sadece Allah'ın âdetidir; Allah'ın bu biçimde davranması gerekmez. Bekâ ve fenâ, mana değildir.[166] Arazlar ancak zuhur ettiklerinde (krş. Dırâr) var olurlar, dolayısıyla ateşte

159 Yâfiî, *Merhem*, 124.
160 Razî, *Muhassal*, 29.
161 Razî, *Muhassal*, 26.
162 Razî, *Muhassal*, 70.
163 Razî, *Muhassal*, 98.
164 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 222.
165 Bağdâdî, *Usûl*, 45, 67, 321.
166 Bağdâdî, *Usûl*, , 90, 109.

sıcaklık, insanda kan yoktur.[167] Tek başına var olmayan her sıfat, bir hâldir, ister hayat onun için zorunlu olsun ister
[180] olmasın. Söz gelişi, mekân işgal etmenin hükmü hayatı gerektirmez.

İnsan

Ruh bir arazdır, hayattır, nefsten başka bir şeydir; bu hayat, bedenin en küçük cüzlerinden birinde yerleşmiştir.[168] Altı duyu vardır; altıncısı haz veya elemin idrakidir.[169] İnsanın fiillerini yalnız Allah yaratır, insan ise ona hususiyetini verir; böylece Allah rükû ve secde fiillerini yaratır, insan ise onları namaz hâline sokar.[170] İnsanın fiilleriyle ilişkisi vardır, şu anlamda ki insan onlara bir hususiyet kazandırır ve böylece onlar ecre müstahak olurlar. İhtiyarî fiillerin mecburi (*zoraki*) fiillerden farklı olduğu hissedilir; bunun nedeni, insanın kudretinin, bilgisiyle olduğu tarzda fiilleriyle ilişkisi olmamasıdır.[171] Acz, ancak kudretin var olabileceğinin tasavvur edildiği yerde bulunabilir; dolayısıyla insanın beşer faaliyetinin dışında kalan bir şeyi yapma kudretinin olmadığını söylemek yanlıştır.[172] Allah insana, daha önce zıddını yapıyor diye yapamayacağı bir şeyi yapmasını söylediğinde, gücünün ötesinde ödevler yüklemektedir; nitekim bir kâfir, küfrü imanın zıddı olduğu için, "inan" emrine itaat edemez.[173]

Din

Bâkıllânî'nin iman görüşü Eş'arî'ninkiyle aynıdır ve şehadete "eğer Allah dilerse" sözlerini eklemeye gerek yok-

167 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 218; V. 62.
168 İbn Hazm, *Fasl*, V. 74, 77.
169 Râzî, *Muhassal*, 76.
170 Hasan b. Abdulmuhsin, 27; İcî, 106; Şehristânî, *el-Milel*, 69 vd.; *Nihâyetu'l-İkdâm*, 73-76.
171 Hasan b. Abdulmuhsin, 30.
172 İbn Hazm, *Fasl*, V. 11; Cüveynî, *el-İrşâd*, 178.
173 İbn Teymiyye, *Minhâc es-Sünne*, II. 15.

tur.[174] Bir günahtan tövbe, ancak günahkâr hepsinden tövbe ederse kabul edilir.[175] İnsan günahı her hatırladığında tövbe etmelidir; yoksa o, bir başka günah daha olur.[176] Büyük günahlardan kaçınma, küçüklerin affını sağlamaz.[177]

Nefsin hareketi, onun yeşil kuşlarda olması, kabre tekrar dönmesi hakkında bütün söylenenler, ölü kimsenin bir cüzüyle ilgilidir; Allah insanın yeni hayatı için yeni bir beden yaratacaktır.[178] O, kâfirlere dinî değil, dünyevi nimet ihsan eder.[179] Tebliğin tahrifi dışında, peygamber günah [181] işleyebilir, hatta büyük günah işleyebilir ve peygamber, tebliği bildirirken dikkatsiz de olabilir, fakat vahiy gösteriyor ki o, böyle şeyler yapmaz.[180] Akıl onun, görevlendirilmeden önce kâfir olabileceğini kabul eder, fakat bu asla olmamıştır.[181] Melekler peygamberlerden üstündür.[182] Hz. Muhammed'den sonra yaşayan bazıları ondan daha üstündür.[183] Mucize, insanın peygamber olduğunun açık bir delili değildir; çünkü Allah, bir yalancıda olmasa bile, bir velide veya büyücüde de mucize gösterebilir.[184] Ancak yarışmaya davettir ki, peygamberin mucizesini, büyücülerinkinden ayırır.[185] Veliler, kendilerini yüceltmek amacıyla olmadıkça mucize gösterebilirler.[186] Bâkıllânî, peygamberin gelecekteki bir mucizeyi, vuku bulacak olsa bile, kendi

174 İcî, 275; Bağdâdî, *Usûl*, 253.
175 İbn Hazm, *Fasl*, III. 243.
176 Cüveynî, *el-İrşâd*, 229 vd.
177 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 219.
178 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 216; V. 74, 77.
179 Hasan b. Abdulmuhsin, 11; İbn Hazm, *Fasl*, IV. 222. Bu, Eş'arî'ye karşı Mâturîdî ile kısmi bir ittifaktır. Zebidî, *İthâfu's-Saâde*, II. 9.
180 Hasan b. Abdulmuhsin, 58; İbn Hazm, *Fasl*, IV. 222, 224; İcî, 218 vd.
181 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 196.
182 İcî, 238; Mu'tezilî akîde.
183 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 27; Sümnânî tarafından rivayet edilir. İbn Hazm tarafından reddedilir.
184 İcî, 182; İbn Hazm, *Fasl*, V. 2, 11.
185 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 214; V. 2; farklı, İcî, 177.
186 İcî, 193.

görevinin bir delili yapması suretiyle insanlara bir şeriat olarak yükleyebileceğini kabul etmez.[187] Mucize olmayan iki fiil, mucize teşkil etmek üzere bir araya gelemez.[188]

Cennet önceden yaratılmıştır; çünkü Âdem oradan kovuldu.[189]

Hz. Musa Allah'ın sesini işitti; çoğunlukla yalnız Kur'an okuyanın sesi işitilir.[190] Allah'ın kelamı kadîm bir sıfattır; dille okunur, kalplerde zikredilir; fakat insanın Allah hakkındaki bilgisi gibi onlarda bulunmaz. Kur'an'ın okunması ve insanın onu bilmesi yaratılmıştır; okunan ve bilinen şeyler kadîmdir, çünkü dünyadaki Kur'an kadîm olanın bir naklidir.[191] Ayetlerin bölümü ve surelerin tanzimi insanların eseridir.[192]

Bir sureden azı mucize değildir.[193] Onun mucizevi hususiyeti harikulade terkibinde ve üstün belagat derecesinde yatar.[194] Allah'ın terkip edebileceği Kur'an'ın üstünlüğünün bir sınırı vardır.[195]

[182] Kabir azabı haktır. Eğer bir kimse idam edilmiş ve cesedi halka teşhir edilmişse, hayata döndürülüp insanların haberi olmaksızın melekler tarafından sorguya çekilebilir.[196] İmam, zamanının en üstün kişisi olmalıdır; Bâkıllânî, imamın on bir vasfını saymış[197] ve Ali'yi Osman'la aynı dereceye koymaya meyletmiştir.[198]

187 Cüveynî, *el-İrşâd*, 183.
188 İcî, 202.
189 Sekûnî, *Temyîz*, vr. 124 a.
190 Hasan b. Abdulmuhsin, 44.
191 Hasan b. Abdulmuhsin, 47 vd.; İbn Hazm, IV. 211.
192 İbn Hazm, IV. 211.
193 İbn Hazm, IV. 220.
194 İcî, 200.
195 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 221.
196 İcî, 272.
197 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 110, 166.
198 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 280.

Kalânisî

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm Kalânisî, Bâkıllânî ve İbn Fûrek'in çağdaşıydı.[199] Onun kelamı, Şehristânî'nin işaret ettiği üzere, İbn Küllâb'ınkine pek benzemektedir.

Allah

Allah arş üzerinde, fakat dokunmamaktadır ve cisim değildir.[200] O, Kendisindeki bir mana olan kıdemle kadîmdir.[201] O'nun sıfatlarının başlangıcı (*ezelî*) yoktur, fakat *kadîm* değildir ve onlara bâkî denemez; çünkü bekâ onlarda bulunamaz.[202] O'nun iki eli bir tek sıfattır.[203] Her ne zatı bakımından var olursa görülebilir, dolayısıyla Allah görülebilir.[204] Allah'ın nefsî kelâmı, kadîmdir; fakat yalnızca ezelde bu adı alır. Ezelde kelamı, kadîmdir, fakat ancak ezelde bu adı alır. Ezelde kelam, emir değil sözdür, çünkü bunlar sonradan olmadır (hâdistir); daha sonra bir mana ile değil, zatıyla söz (*beyân*) ve emir oldular; çünkü kelam bir sıfattır ve dolayısıyla hiçbir mana onda bulunamaz.[205]

Akıl

Akıldan kaynaklanan bilgi, rütbe bakımından duyulardan elde edilenlerden daha yüksektir.[206] Akıllı bir insan akılla elde edilebilecek bilgiyi bilmelidir.[207] Hakikate inanan, fakat onu ispat edemeyen ve imanına zarar verecek hiçbir şüpheye düşmeyen kimse mümindir.[208]

199 Zebidî, *İthâfu's-Saâde*, II. 6.
200 Bağdâdî, *Usûl*, 113.
201 Bağdâdî, *Usûl*, 89; Zebidî, *İthâfu's-Saâde*, II. 21.
202 Bağdâdî, *Usûl*, 90.
203 Bağdâdî, *Usûl*, 111.
204 Bağdâdî, *Usûl*, 97.
205 Hasan b. Abdulmuhsin, 50; , II. 51.
206 Bağdâdî, *Usûl*, 10.
207 Bağdâdî, *Usûl*, 256.
208 Bağdâdî, *Usûl*, 254.

Tabiat

Bir cismin bekâsı cisimden başka bir şeydir ve onda bulunur; dolayısıyla cisim yenilenebilir, fakat kendisinde hiçbir şeyin bulunmadığı araz ise yenilenemez. Yokluk, Al-
[183] lah'ın yok edilen cisimde (veya atomda) yarattığı arazdır; cisim onunla yokluk (*fenâ*) geldikten sonra ikinci zaman anında yok olur.[209] Sükûn bir mekânda bulunmanın, müteakip iki hâlidir; hareket ise biri mekânda diğeri de diğerinde olan varlığın müteakip iki hâlidir (*kevndir*).[210] Ağırlık, ağır olan şeyden farklı bir arazdır.[211] Kelam diri olmayanda bulunabilir;[212] bu, mucizelerden çıkarılan bir sonuç olabilir. Ancak ses veya kelam işitilebilir.[213]

Din

Kalânisî, imanın iyi ameller olduğu fikrine meyletti.[214] Zulüm, kısmen de olsa, ancak zulmü yapandadır.[215] Kur'an'ın müteşabih ayetleri, yalnız Allah'ın anlamını bildiği ayetlerdir.[216] Hazır bulunan ümmetin bilginleri, imamı seçerler; belli bir sayı tespit edilmemiştir.[217] Aynı ülkede daha üstünü olsa da, uygunsa, daha az erdemlisi imam olabilir. Kalânisî, Hz. Ali ile Osman arasında karar veremedi.[218]

Hasan b. Fûrek

Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Fûrek, Gazneli Mahmûd tarafından 406/1015-1016 yılında ölüm cezasına çarptırıldı; bunun zahirî nedeni, onun Hz. Muhammed'in öldükten sonra peygamber olmadığını söylemesiydi. Bu,

209 Bağdâdî, *Usûl*, 45 vb.
210 Bağdâdî, *Usûl*, 40; krş. Bağdadî, *el-Fark*, 144.
211 Bağdâdî, *Usûl*, 46.
212 Bağdâdî, *Usûl*, 29.
213 Bağdâdî, *Usûl*, 97.
214 Cüveynî, *el-İrşâd*, 225.
215 Bağdâdî, *Usûl*, 132.
216 Bağdâdî, *Usûl*, 222.
217 Bağdâdî, *Usûl*, 81.
218 Bağdâdî, *Usûl*, 293, 304.

ancak ruhun (nefsin) sadece bir zaman ânı bâkî olan bir araz olduğu görüşünden hasımlarının çıkardığı bir sonuç olabilir. Bunun aksi olan şu görüş de ona atfedilir: Hz. Muhammed, kabrinde hayatta ve daima peygamberdir.[219] Şu görüşleri dikkate değer:

Allah'ın sadece bir ismi, fakat birçok *tesmiye*si vardır;[220] ilahî sıfatlar beşerî niteliklere benzer.[221] İnsanın ilk ödevi, nazari bilgiyi aramaktır;[222] bilgi, fiili mümkün kılan şey şeklinde tarif edilir.[223] Nefs bedene soğuk olarak girdikten sonra sıcak olarak çıkan nefestir.[224] Peygamber, peygamberlik görevinden önce bir kâfir olabilir;[225] kadınları öldürmek ve çocuklarla ilişki gibi küçük günahlar işleyebilir.[226] Tehlike anında peygamber ve veliler, hiçbir günah mevcut [184] olmadığı hâlde, tövbekârane sözler kullanmışlardır.[227]

İmkânsızı yapması için insana teklif yüklenmez. Eğer yüklenseydi, bu Allah mutlak rab olduğu için olurdu; o zaman bile amaç teklifi yerine getirmek değil, insanın çaresizliğini ortaya koymaktır.[228] Kur'an okurken iki ses işitilir: Okuyucunun ve Allah'ın sesi.[229]

İsferâyînî

Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed İsferâyînî (419/1027), Abdülcebbâr'ın çağdaşıydı. Bu şahıs ona şu soruyu sordu: "Eğer Allah beni hidayete erdirmeyip yok olmaya mahkûm etseydi, bana iyilik mi kötülük mü yapmış olurdu?" İsferâyînî şöyle cevap verdi: "Eğer sana ait olanı alıkoyarsa

219 Hasan b. Abdulmuhsin, 14.
220 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 214.
221 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 209.
222 Demîrî, *Hayât el-Hayâvân*, I. 193.
223 İcî, 1, 73.
224 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 215.
225 Râzî, *Muhassal*, 160.
226 İbn Hazm, *Fasl*, IV. 224.
227 Yâfiî, *Merhem*, 226.
228 Yâfiî, *Merhem*, 98.
229 Hasan b. Abdulmuhsin, 44.

zulmetmiş olur; Kendisine ait olanı alıkoyarsa Allah dilediğine rahmetini gösterir."[230] Öğretisinin özellikleri şunlardır:

Allah

Allah'ın Kendine en özgü sıfatı, O'nu başkalarından ayırt eden bir varlık hâlidir.[231] O'nun Kendisini mekândan bağımsız kılan bir sıfatı vardır.[232] O'nun kelamı işitilmez.[233]

Akıl

İnsanın ilk ödevi akıl yürütmektir ve bunu kullanmak şüphe ile bağdaşmaz.[234]

Din

Veliler mucize göstermezler, Mu'tezilenin görüşüdür.[235] İnsanın şükrü Allah'ın iyiliğine erişemez, dolayısıyla bu, ödevini yaptığını düşünen biri için incitici olabilir; Allah'a layık olduğu biçimde şükrettiğini zannetmek küfürdür. İnsanın Kur'an'a benzer bir şeyi yapmaya gücü vardır, fakat Allah, onu böyle bir şeyi yapmaktan alıkoymuştur.[236] Peygamberler dikkatsizlik sonucu da olsa yalan söyleyemezler.[237]

Cüveynî

Ebü'l-Meâlî Abdülmelik Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn
[185] (478/1085) Eş'arî mezhebine mensuptu. Zulümden kaçarak kutsal şehirlere sığındığı için İmâmü'l-Haremeyn adını aldı. Kendisi için Nîşâbûr'da bir medrese inşa ettiren Nizâmülmülk onu geri çağırdı. Nakledildiğine göre dedi ki: "Kelam çalışmayın; kelamın bana ne getireceğini bilseydim,

230 Subkî, III. 114.
231 Şehristânî, *Milel*, 72.
232 Râzî, *Muhassal*, 136.
233 Taftezânî, 84 (krş. Mâturîdî).
234 Râzî, *Muhassal*, 26, 28.
235 İcî, 243; Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 390.
236 İcî, 200.
237 Tahânevî, 1048.

asla onunla meşgul olmazdım." Fakat Subkî bu rivayeti reddetmektedir. Allah'ın sadece küllîleri (tümelleri) bildiği de ayrıca nakledilmektedir; bu bir Hanbelî yalanı olarak reddedildi. Bu yalan, onun şu sözlerinin anlaşılış biçimine dayanmaktaydı: Allah, aslında belirsiz olan sonsuzun ayrıntılı bir bilgisine sahip olamaz. Cüveynî, "Nîşâbûr'un yaşlı kadınlarının sade imanıyla ölüyorum," dedi. Madde ve suret görüşünün cevher ve arazlar görüşünü ifade etmenin sadece bir başka şekli olduğunu sandı. Onun *el-İrşâd* adlı eseri, karışık düşüncesinin birkaç örneğini vermektedir.[238]

Allah

Hâdisler âlemi var olmadan önce, yaratan, varlık ve sıfatlarında tekti; O'ndan başka hiçbir şey yoktu; Allah bir mekân veya yön (cihet) işgal etmez; hâdisler için bir mahal olmadığı gibi, mahalle de ihtiyacı yoktur. O, zatı dolayısıyla (*li-nefsihi*) bâkîdir. O'nun bekâsı O'ndaki bir *mana* tarafından hâsıl edilen bir sıfat değildir; o, zatî bir sıfattır, zatına aittir, ona sonradan ilave edilmemiştir. (İlk kelamcılar onu, zata ilave edilmiş olarak gördüler.) Allah, tek faildir; O'nun kudreti dâhilinde olan şeyler sonsuzdur. Bununla birlikte, bundan O'nun her şeyi yaptığı sonucu çıkmaz; amaç, O'nun fiilinin saiki değildir. O, düşüncesini değiştirmez. İyi kötü her şeyi irade eden O'dur; Neyi irade ederse o olur; irade etmediği şey ise olmaz. O'nun emri iradesiyle aynı değildir; çünkü O, irade etmediğini emreder, emretmediğini de irade eder. Olmayacağını bildiği şey olmaz. Doğrusu O, ne sevebilir (*vedûd*) ne de sevilebilir (*mevdûd*). O, bütün idraklere sahip olduğu hâlde, idrak edilmez.[239]

Varlık bir sıfat değildir; çünkü o zattır ve zata hiçbir şey ilave etmez. Allah'ın isimleri O'nun sıfatlarıdır, bunlar akılla değil, vahiyle bilinir ve insanlar akıl yürütme (*nazar,*

238 "Cüveynî" maddesi, Subkî, c. III.
239 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 109.

istidlal) yoluyla O'na isimler veremezler. Sıfatlar şu şekilde sınıflandırılabilir:

1. *Nefsî* sıfatlar: Bunlardan her biri zatla birlikte var
[186] olur ve bir sebebe (*illete*) bağlı değildir. Bunlar olumludur (*subûtî*).

2. *Manevi* sıfatlar: Bunlar Allah'ta bulunan bir sebebe bağlıdır.

3. *Sabit* sıfatlar: Bunlar eller, gözler ve yüzdür. Bir başka yerde Allah'ın yüzünün O'nun varlığı anlamına geldiği ileri sürülür.

Zatla birlikte düşünülen sıfat bir ikilik meydana getirir. Vahiy göstermektedir ki sıfatlar zata ilavedir ve birbirinden ayrıdır; söz gelişi, bilgi, kudret değildir. Her sıfat birdir, söz gelişi, bilgi birdir ve bilinen şeylerin çoğalmasıyla çoğalmaz; bu, akılla değil vahiyle bilinir. İrade gerçektir; Allah'ın hâdislere benzememesi nefsî bir sıfattır. İmâm el-Harameyn, bilginin Allah'ın zatı olduğu fikrine meyletti.

Önce Cüveynî, Ebû Hâşim'inki gibi bir hâller görüşü ortaya attı ise de, hâl sıfatlarının Allah'la birleşmesini sağlayan bir hâlden söz etmez. Daha sonra bu görüşü bıraktı.[240]

Allah, başlangıcı olmayan ezelî bir kelamla mütekellimdir. Bu kelam O'nda bulunan sözdür (*kavl*), nefsî bir sözdür, kelimeler ya da sesler değildir. Bu birdir ama her türlü konuşmada kendini gösterir; o, emirdir, nehiydir (yasaktır) veya haberdir. Kendisi hâdis olmadığı hâlde, hâdislerle ilgilidir.

Akıl

Yetişkin bir insanın ilk ödevi, âlemin ezelî olmadığı ve dolayısıyla bir yaratıcıya muhtaç olduğunu bildiren doğru akıl yürütmeyi (*sahîh nazar*) amaçlamaktır. Din, inancın akli delillerle desteklenmesi görevini yüklemektedir. Bilgi,

240 Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 131.

bir şeyi olduğu gibi kavramaktır (*ma'rifet*). İnsan bilgisinin üç türü vardır:

1. Zaruri. Buna sahip olmak veya olmamak insanın kudreti dâhilinde değildir. Bir ihtiyaç ya da zarurete bağlıdır. Mütevatir haberle bilinen şey zaruri olarak bilinir. Mütevatir habere dayanan bilgiden şüphe eden bir kimse, bedihî bilgiden şüphe eden biri gibidir. Âdete aykırı olarak Allah zaruri bilgiyi bir tek kişinin haberine dayandırabilir. İradî hareketle titreme (mecburi hareket) arasındaki fark, zaruri olarak bilinir.

2. Bedihî bilgi. Bu, insanın kudretinde olmadığı gibi, bir [187]
zaruret veya ihtiyaca da bağlı değildir. Zaruri bilgi ile bedihî bilgi arasındaki sınır belirsizdir.

3. Kesbî bilgi (Kazanılmış bilgi). Bu, insanın hâdis kudretinin bir sonucudur ve tamamıyla akıl yürütmeye (*nazara*) dayanır.

Zaruret, zaruret sıfatının bir şeyde bulunduğu anlamına gelmez; o, Allah'ın onu emrettiği anlamına gelir.

Sahîh nazar (doğru akıl yürütme) beşerî bilgiyi hâsıl eder; fakat bu, sebebin eseri hâsıl ettiği gibi değildir. Bu ifade şu şekilde açıklanır: Bilgi ve irade, iradenin bir fiilinde gereklidir, fakat hiçbiri de tek başına fiilin yaratıcısı olamaz. Akıl, zaruri bilginin bir miktarıdır.

Akli deliller olaylara ve inançlara dayanır. İki kısma ayrılır: 1. Kanıtlama gücü zaruri olarak bilinen şeyler; 2. Bu gücü akıl yürütme (*nazar*) ile bilinen şeyler. Deliller de şöylece sınıflandırılır: 1. Daima kendisine delil getirilen şeyi gösteren ve başka olmayan akli deliller; 2. Sadık bir habere veya kesin bir emre dayanan deliller.

Vahiy, bütün dinî bilgilerin temelidir; akıl bir alettir ve tek başına şeriatın hiçbir bölümünü tesis edemez. Vahiy akılla çatışmaz. İnsanın yükümlülük (*vâcib, teklîf*), doğru

(*sahîh*) ve yanlış (*bâtıl*) gibi aklın uygun gördüğüne ve vahyin tasdik ettiğine inanması gerekir. İnancın iki esası vardır: 1. Nakille değil, akılla idrak edilenler; 2. Akılla değil, nakille idrak edilenler. Her inanç (*akîde*) esası, Allah kelamını bilmeye ve onun doğruluğuna inanca dayanır, çünkü naklî bilgi Allah'ın kelamına dayanmaktadır. Dolayısıyla insanları Allah'ın kelamını kabule ileten vahiy olamaz. Vahiyle desteklenmiş akıl diyor ki: Allah görülebilir ve tek yaratıcıdır; O'nun görüleceği sadece vahiyle bilinir.

Mucize, ancak peygamberlik iddiasıyla birleştirildiği zaman bir delildir. Hiç kimse böyle bir mucizeye inanıp sonra da peygamberliğin varlığından şüphe etmemiştir; bu gösteriyor ki bu inanç zaruridir. Dikkate değer bir husus da, bir yerde icmâ delilinin önceye, Kur'an delilinin ise sonraya konmuş olmasıdır.

[188] **Tabiat**

Atom (*cevher-i ferd*), var olmadığı zaman bile, yine atomdur; Varlık, atomdaki bir hâldir. Cevherler hâlleriyle ayrılır. *Hudûs* (yaratılma) anında atomun bekâsı yoktur. Hiçbir atom arazsız olamaz; bu nedenle Allah, onlarda arazları yaratmamak suretiyle onları yok eder. (Yok etme (*i'dâm*) sırf yokluktur (*adem*), sırf olumsuzluktur ve dolayısıyla hiçbir eser hâsıl edemez.) Arazlar kalıcı (*bâkî*) değildir, bir mahalde birbirlerini takip edemezlerdi. İkincil eserler yoktur. İster ilahî ister beşerî olsun kudret, kudreti yettiği şeye, varlığa çıktığı anda verilir; yani kudret, yokluk ya da zaten var olan bir şey üzerinde iş yapamaz. Atomlar ve arazlar yenilenebilir, bu husus, Kur'an'da ölülerin kıyamı hakkında vahyin bildirdikleriyle ispat edilir; yenilenen şey ise ilk yaratılan şeydir.

İnsan

Hayat, ruhun yaşamasını sağlayan bir arazdır; ruh cisme yayılan ince (*latîf*) cisimlerdir; hayat bu ilişki devam

ettikçe devam eder. İnsanda yapma gücü ile aynı olan hâdis kudret de bir arazdır ve fiilden önce değildir; o sadece bir tek fiille ilişkilidir, iki zıtla değil. Cüveynî birtakım kelime oyunlarına da dalar. *Acz*, beşerî kudretin yandaşıdır, dolayısıyla insan, kendi sahası dışındaki fiillerden âciz değildir, söz gelişi, titreme gibi irade dışı fiiller. Beşerî kudret varlığın nedeni değildir, zatlar onların hâlleri üzerinde bir fiili gerçekleştirir.[241] İnsanın fiillerinin sevap ve ikab (*ceza*) ile ilişkisi yoktur. *Teklîf,* bir insanın yapabileceğinden daha fazla olabilir. Birçok şekillere girebilir. Cüveynî diyor ki: Akıl, onun iki zıddı bir arada bulundurma biçimini alabileceğini kabul eder; bir başka yerde bunun imkânsız olduğu belirtilir. Bu teklif fikri Kur'an'la ispat edilmiş ve herkesçe kabul edilmiştir. Verilen örnek şudur: Oturan bir kimse ayakta duramaz, çünkü ayakta durma henüz onda yaratılmamıştır.

Din [189]

İman, Allah'a inanma ve O'nun bildirdiklerini doğru kabul etmektir; o, nefsî kelâmdır ve bilgiyi gerektirir.[242] Bir kimse "Ben müminim," diyebilir, fakat ölüm anındaki hâlinden söz ederken şunu ilave etmelidir: "Allah dilerse." Tövbe günahın terki, ondan dolayı pişmanlık duymak ve ona tekrar yönelmemeye karar vermektir. Ancak insanın artık işleyemeyeceği günahlar bunun dışındadır. Akıl ve vahiy gösteriyor ki Allah, tövbeyi kabule mecbur değildir. Kâfirin dönmesi tövbe değildir; ihtida etmesi (*mühtedî*) ve tövbe, küfür yükünü kaldırır. Allah'a isyan sayılan bütün günahlar büyüktür; bununla birlikte, günahın yine de dereceleri vardır. Allah'ın hidayeti, insanda imanın yaratılmasıdır.

241 Buna hemen hemen aykırı ifadeler de vardır. Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 78. Cüveynî'ye göre Mu'tezile, beşerî kudretin, hepsi aynı cinsten olmayan varlığı hâsıl edebileceğini ileri sürdü.

242 İmanın özü ne artar ne de eksilir; onun gerekleri ise hem artar, hem de eksilir. Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, II. 41, 43.

(Bu kelimenin Kur'an'da başka anlamları da vardır). Lütufla aynı olan *tevfîk*, iyilik yapma gücünün yaratılmasıdır; terk ise kötülük yapma gücünün yaratılmasıdır. Vahiy, bir fiilin failini övüyorsa bu fiil iyidir; iyilik, iyi olduğunun Allah tarafından bildirilmesinin üstünde ve ötesinde bir şey değildir. Kötülük bunun zıddıdır. Sevap, Allah'ın cömertliği, ikab (*ceza*) ise adaletidir. Bunlardan hiçbiri O'nun için zorunlu değildir. Elemler ve hazlar yalnız Allah'tan gelir; onlar iyidir ve liyakat, telafi (*ta'vîz*) veya yarar düşüncelerini işin içine sokmak gereksizdir. *Rızk* insanlara yararı olabilen her şeydir ve şeriatın haram saydığı şeyleri de içine alır. İnsanın sadece bir eceli vardır; Allah'ın ezelde isabet edeceğini bildiği şey, ona isabet eder.

Doğru olanı emretmek bütün Müslümanların ödevidir.

Kur'an'ın mucizesi, belagatin sıradan Araba yabancı olan bir üslupla birleşmesinden; eski tarihin haberleri (çünkü Hz. Peygamber'in öğreneceği bir kitap yoktu) ve geleceğe ait kehanetlerden ibarettir.

Kabirdeki sorular, Allah'ın bu amaçla canlandırdığı kalbin bölümlerine yöneltilir.

İnsan, Allah seçtiği için peygamber olur; bu, peygamberlik görevinin iyi amellerin bir mükâfatı olduğu fikrine karşı yöneltilir. Allah'ı bilmek, hiç kimseyi peygamber yapmaz; çünkü herkes bu bilgiye sahiptir. Peygamber Allah hakkında hata yapmaz, O'nun tebliğini hükümsüz kılacak herhangi bir şey yapamaz ve O'nun doğruluğundan şüp-
[190] heye düşülmesine neden olamaz. Bu, akılla bilinmez. Muhtemelen onlar küçük günahlar işleyebilirler. Onların çeşitli mertebeleri vardır. Mucizeler peygamber olma iddiasını tasdik eder. Veliler de mucizeler gösterebilirler, fakat bunlar peygamberinkilerden farklıdır; çünkü bunlar peygamberlik iddiasıyla birlikte bulunmazlar. Büyü akla aykırı değildir ve gerçektir. Fakat onu ancak kötü insanlar yaparlar.

İmam seçilmelidir; yetkili bir kişi bu seçimi yapabilir. Küçük bir ülkede iki imam olamaz. Eğer daha mükemmel olan bir kimsenin görev alması engellenirse daha az mükemmel olan imam olabilir. İyi bir imam yerinden alınamaz; kötü biri ise ıslah edilebilir; mevkiini terk edebilir veya yerinden alınabilir. İmamın ictihad yapabilmesi, kalben Müslümanların iyiliğini düşünmesi gerekir; imam bir savaşçı olmalıdır; bilge (*hakîm*) olmalıdır; ceza veremeyecek kadar yumuşak kalpli olmamalıdır; müttaki (dindar) olmalıdır; dürüst olmalıdır; Kureyşli olmalıdır; hür olmalıdır; Müslüman olmalıdır; kadın olmamalıdır. Bunların, Bâkıllânî'nin gerekli gördüğü on bir vasıf olduğu düşünülebilir. Osman ve Ali üstünlük bakımından eşittir.[243]

243 Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 279.

IX. BÖLÜM
SON MERHALE

Hamedânî

Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hamedânî (415/1024) kendi zamanında ünlü biriydi ve bu nedenle, öğretilerinden pek az şey kaydedildiği hâlde, söz konusu edilmeye değer. Sâhib Abbâd, onu himayesine alarak Rey kadısı tayin etmiştir (367/977). Sâhib ölünce Abdülcebbâr, onun tövbe etmeden öldüğünü ilan etti; bu, çirkin bir nankörlük gösterisi olarak kabul edildi. Abdülcebbâr önceleri Eş'arî'ye tâbiydi, fakat daha sonra Mu'tezilî oldu; Şiiler arasında belli bir üne ulaştı.[1] Kelamda Ebû Hâşim'i izledi ve böylece kısmen Basra Mu'tezilîlerine uydu. Ebû İshâk İsferâyînî ile bir tartışmasında aralarında şu sorular geçti:

"Yücelik, kötülükten ayrı olan O'nadır."

"Yücelik, kendi ülkesinde sadece dilediği olan O'nadır."

"Rabbimiz kendisine isyan edilmesini diler mi?"

"Eğer O, senden sana ait olanı esirgerse kötülük yapmış olur; senden kendisine ait olanı esirgerse rahmeti için dilediğini ayırır."

Abdülcebbâr cevap veremedi.[2] Bu tartışma, Gaylân'ın tartışmaya zorlandığı tartışmadan daha fazla sürdü.

Allah

Allah, her şeyden önce, cismin yaratıcısı (*muhdisî*) olarak bilinir. İdrak kabiliyeti, Allah ve insanda bulunan hayatın bir işlevidir. İrade; kudret ve ilimden ayrı bir sıfattır; bu

1 *Risâletu'l-Gufrân*, 156.
2 Subkî, III. 114.

sıfat hâdistir ve Allah'ın zatında değil, Kendi zatında bulunur.[3] Allah tarafından yapılan fiiller, O'nun kudreti dâhi-
[192] linde kalır. Allah, çocuklara elem veremez. Kılavuz (*delîl*), O'nun isimlerinden biridir.

Akıl

Akıl, zaruri bilginin bir parçasıdır. Bilgi (*ilm*) iki biçimde tanımlanır: a) Bilgi, onun bilinen şeyi olduğu gibi bilmektir şeklinde kabul edilmesi sayesinde, nefsin sükûnuna neden olan bir manadır. b) Nefsi sükûna kavuşturan bir hâldir. Kesbî bilginin zaruri bilgide bir temelinin bulunması gerekir. Özet bilginin bir nesnesi vardır; bir hâlin bilgisi, zorunlu olarak özettir. Bilgi ve akıl yürütme (*nazar*) kötü olabilir. Zan ve inanç aynı durumda değildir; şüphe (*şekk*) bir manadır ve bilginin daha kesin olmasını engellediği takdirde fısktır. Dikkatsizlik (*sehv*) bilginin yok olmasıdır (*zevâl*); uyku bir sehv şeklidir. Haz ve elem, inanç şekilleridir.

Tabiat

Yokluk hâlinde atom (*cevher-i ferd*) yine atom; araz yine arazdır, her birinin kendine has ferdiyeti vardır.[4] Bir tek atom, görme duyusuyla idrak edilir, kare (*murabba'*) olmayıp kareye benzer ve cihete sahip olamaz.[5] Her şey birlikte yok edilecektir. Manalar ezelî değildir. Abdülcebbâr arazları yeni bir sınıflamaya tâbi tuttu; bir zıddın veya denginin (söz gelişi, ses) yardımı olmaksızın mahallinden çıkarılabilecek şey bâkî değildir; bu şekilde çıkarılamayan ise bâkîdir. Cisim renksiz görülemez. Eser, sebebi olmadan ortaya çıkamaz. Hiçbir hâl ikinci bir eser hâsıl etmez; oysa bir hâl, bitişme (*ictimâ'*) daha önceden mevcutsa birleşmeye (*te'lîf*) sebep olabilir. Yeryüzü bir küre olabilir; vahiy

3 İcî, 59 vd.; Hasan b. Abdulmuhsin, 20. Horten'in (*Die Philosophischen Systeme*) Abdülcebbâr'a isnat ettiği fikirlerden bazılarının Bâkıllânî'ye ait olduğuna işaret edilebilir.

4 Râzî, *Muhassal*, 34, 37.

5 A. Biram, 48.

gösteriyor ki yeryüzü sükûn hâlindedir, fakat bunun sebebi akılla tam olarak bilinemez.

İnsan

Hayat bireyseldir, ruha muhtaç değildir ve bir mahalde iki hayat bulunabilir. Arazlar değil, atomlar canlıdır; insanın hayat için gerekli olan bölümü yenilenebilir, hayatın kendisi değil. Ölüm bir mana değildir. İstek ve nefret, hayatın olmadığı yerde bulunabilir. İrade, bâkî değildir. Birkaç [193] istitâat varsa bunlar uzuvların fiillerinde değil, kalbin fiillerinde ayrı ayrı faaliyet gösterebilir. Zayıflık, istitâata zıt bir mana değildir. Açlık ya da susuzluğun giderilmesi, arzunun kalkmasıdır. Anlamsız kelimeler konuşma olabilir.

Din

Bir rivayete göre iman, vacip olan amellerdir; diğerine göre ise bütün iyi ameller imanın parçasıdır; bu, Hâricîlerin görüşüdür.[6] Kurtuluş hakkında kesinlik yoktur. Aklın gösterdiğine ve vahyin de tasdik ettiğine göre, ödüle hak kazanılır. Yine akıl gösteriyor ki bazı günahlar küçüktür. Doğrulukla yalanın karışımı ve bir çocuğun küfrü yalandır. Allah'ın lütuf ihsan etmesi zorunludur; eşit haz ya da eleme sebep olabilecekse onun eleme sebep olmasını tercih edebilir.[7] Abdülcebbâr, lütufla ödül arasındaki bağlantı hakkında karar veremedi. Cennet ve cehennem henüz yaratılmamıştır.[8] Hz. Ali en üstündü; düşmanları tövbe ettiler, fakat bunun delili mütevatir haber değildir.

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî

Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî el-Basrî (436/1044),[9] Mu'tezileye mensuptu; filozoftu, hoşgörü sahibiydi, Mu'te-

6 İcî, 275; Subkî, I. 45; Tahânevî, 96.
7 Ka'bî bunun zıddını ileri sürdü.
8 İcî, 254.
9 Hatîb el-Bağdâdî, III. 100; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, Kahire 1275/1858.

zileyi şiddetle eleştirdi. Abdülcebbâr'ın öğrencisiydi.[10] Açıktır ki Sünniliğe katılıp kaybolma Cübbâî'nin zamanında olduğundan daha da fazla mesafe kaydetmişti.

Allah

Allah'ın varlığı, zatı (*mahiyeti*) ile aynıdır; Allah, her şeyden başkadır ve bu başkalık O'nun zatından gelmekte olup bu zata eklenmiş bir şey değildir.[11] Bu, Eş'arî'nin öğretisiyle aynıydı. Allah'ın diriliği O'nun bilme kabiliyeti ve kudreti olmasıdır; ayrıca bu dirilik Allah'ta bulunan bilgi ve kudretin imkânsızlığının inkârını zorunlu kılan zat ola-
[194] rak da tanımlanır; bu, sürekli bir imkândır.[12] Ebü'l-Hüseyn, ahvâl doktrinini kabul etmedi; fakat sözünü ettiği sıfatlar onlardan ayırt edilemez.[13] O, bütün sıfatları kudret ve ilme ya da yalnızca ilme indirme eğilimindeydi.[14] Allah'ın iradesi bir fiildeki kazancın bilgisidir; Allah, bir şeyi irade edip emretmeyebilir.[15]

Allah'ın zatı, olayları olduklarında bilmesine sebep olur; bu bilgi, bu olayların olmaları durunca durur. Geçmişi bilmek geleceği bilmekle aynı değildir. Kerrâmiyyenin iddiasına göre, bu kendilerine ait olan, Allah'ta hâdislerin bulunması doktriniyle aynıydı. Ebü'l-Hüseyn kendisini şu sözlerle savundu: Allah değişikliğe uğramaz, değişikliğe uğrayan bilgi olmayıp bilgili olmanın Allah'la olan ilişkileridir. Bunlar ise zatın *izâfî* hâlleridir.[16] Bunun Hişâm b. el-Hakem'in görüşü olduğu ileri sürüldü. Allah'ta görme ve

10 İcî, 290; Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, 221; Fahreddîn er-Râzî, *İ'tikâdât Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, nşr. A. en-Neşşâr, Kahire 1356/1938, 45.
11 İcî, 12; Tahânevî, 1460.
12 İcî, 56; Râzî, *Muhassal*, 121.
13 Şehristânî, *Milel*, 59; *Nihâyetu'l-İkdâm*, 177.
14 Şehristânî, *Milel*, 32-59; *Nihâyetu'l-İkdâm*, 175.
15 İcî, 57; *Nihâyetu'l-İkdâm*, 257.
16 İcî, 25, 53 vd.; Şehristânî, *el-Milel*, 59; *Nihâyetu'l-İkdâm*, 221.

işitme bilme anlamına gelir.[17] Bir bilen olmak (*âlimiyye*) zatın sebep olduğu bir hâldir.[18]

Akıl

Akıl bir mana değildir. Kesbî bilginin zaruri bilgide bir temelinin bulunup bulunmadığı karara bağlanmamıştır. Bir fiilin irade edildiğini, bir saike dayandığını, siyah ve beyaz gibi arazların bâkî olduğunu bilmek zaruridir ve delil gerektirmez.[19] Mütevatir habere dayanan bilgi, kesbîdir.

Tabiat

Ma'dum (*yok*) bir şey değildir; sırf olumsuzluktur (*yokluktur*). Şeyler var olmadan önce bilinemez.[20] Bunlar cevherleri dolayısıyla, kendi bireysel tabiatlarıyla ayrılırlar; çünkü varlık (var olmak) bir değil, çoktur; bu fikrin ahvâl doktrininin reddinden doğduğu söylenir. Oluşlar (*kevnler*) araz değildir. Benzer iki araz bir mahalde bulunamaz. Bazı arazlar bâkî olabilir. Cisimler yenilenebilir; fakat bu, yayılmış parçaların bir araya gelmesi olup yok olmuş bir şeyin [195]
yenilenmesi değildir.[21] Ebü'l-Hüseyn atom nazariyesi hakkında karar vermedi.[22]

İnsan

Hayat, kudret, görme ve işitme mahallin özel yapısının sonucudur. Allah insanda harekete geçme irade ve kudretini yaratır; bu önceki şeylerde fiili kaçınılmaz yapan bir şey vardır. Eğer saik mevcutsa fiil zorunlu olarak onu takip eder (bu, Mu'tezilenin olağan görüşü değildir); saik yoksa fiil de imkânsızdır.[23] Eleştiriciler buna Cebriyecilik adını verirler.

17 İcî, 62; Taftezânî,76; Râzî, *Muhassal*, 124.
18 Râzî, *Muhassal*, 55.
19 İcî, 109; Râzî, *Muhassal*, 80.
20 Şehristânî, 59; *Nihâyetu'l-İkdâm*, 151; Râzî, *Muhassal*, 34.
21 Şehristânî, *el-Milel*, 59; İcî, 244; Râzî, *Muhassal*, 169, diyor ki cisimler yenilenemez.
22 Pines, 94.
23 İcî, 106, 109, 111 vd.; Râzî, *Muhassal*, 73; *Erba'în*, 227.

Din

Veliler mucize gösterirler. Cennet ve cehennem önceden yaratılmıştır. Hem akıl hem de vahiy gösteriyor ki imam zorunludur; insanlar tarafından tayini gerekir.[24] Kötü bir fiilde, onu kötü yapan bir nitelik (*hükm*) vardır; iyi bir fiilin bu niteliği yoktur. Bir fiil, onun hakkında her şeyi –kaynağını ve sonuçlarını– bilen ve onu yapabilecek olan biri, onu yapamayacak olursa kötüdür.[25]

Mâverdî

Ali b. Muhammed el-Mâverdî (450/1058), bir Mu'tezilî idi.[26] Onun kabul ettiği ilkeler, dinin temeli ve âlemin desteği olan akla övgüsü, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn* adlı eserinin ilk bölümünde görülür. İbadetler iki sınıfta toplanır: 1. Aklın yüklediği ve vahyin tasvip ettiği; 2. Vahyin yüklediği, akla da aykırı olmayan ibadetler.

Akıl her ikisinin de desteğidir; onunla hakikat bilinir ve iyilik kötülükten ayırt edilir. Akıl iki türlüdür:

1. Doğuştan gelen akıl. Bu, insanı öteki hayvanlardan ayırır, onu sorumlu kılar; azalma ve çoğalmaya uğramaz. Bu akıl bir arazdır ve zaruri olarak idrak edilen şeylerin bilgisidir. Bu bilgi kalpte yer alır ve ikiye ayrılır:

[196] a. Duyu algıları bilgisi;

b. Zihnî faaliyetlerden doğan bilgi (söz gelişi, bir şeyin olması ya da olmaması gerektiğinin bilgisi).

2. Kazanılmış akıl. Bu, doğuştan aklın bir ürünüdür; ondan ayrılamaz ve tam bilgidir. Kullanılınca artar; ihmal edilince azalır. Büyüme, tecrübenin artmasıyla veya anlayış keskinliğiyle olabilir.[27]

24 İcî, 243, 254, 297.
25 İcî, 138.
26 Yâkût, *Mu'cemü'l-Udebâ*, V. 407; Subkî, III. 304.
27 İhvânu's-Safâ da iki türlü akıl ileri sürdü, krş. IV. 5.

Bazıları aklın bir erdem olamayacağını, çünkü aşırı uçlar arasında orta bir durum bulunamayacağını söylediler. Kazanılmış aklın sınırları yoktur, bu nedenle aklın artması bir erdemdir. Mâverdî'ye göre, Kur'an yaratılmamıştır; Allah, putlara ibadeti irade etmez.[28]

Bu görüş, Cübbâî ile Eş'arî'yi izlemektedir; bununla birlikte Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşünün terki Sünniliğe yaklaşmanın bir başka örneğidir.

İbn Hazm

Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Hazm (456/1064) dikkate almaya değer biridir; çünkü kelamda hâkim olan eğilimlere karşı mücadele etti; bu mücadelede yenik düştü ve halefleri olmadı. *Zâhirî* fıkıh ekolüne bağlandı ve bu ekolde öğrendiği ilkeleri dine tatbik etti. Dinin tamamı Kur'an ve hadiste yer alır; bu kaynakların ötesinde yer alan her şey kötü bir bid'attir, Hz. Peygamber, İslam'ın hiçbir parçasını tebliğinden ayırmamıştır. O, herhangi bir kimsenin istitâat hakkında bilgisi olması, Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı ve Allah'ın görülüp görülemeyeceği hususunda ısrar etmedi. Bunlar, huzursuzluk çıkarmak için şeytanın icat ettiği kelami fazlalıklardır.[29] Hasımları ile tartışırken İbn Hazm, inanmadığı hâlde, yine de kelami terimleri kullanmıştır; duyuların şehadetine ve Allah'ın kelamına başvuran sade bir kişidir. Haşeviyyenin geç kalmış bir temsilcisi değildir, çünkü Mücessimeye şiddetle karşıdır. Düşüncenin dine uygulanmasını itirazla karşılamasının boşuna bir gayret olması şaşırtıcı değildir. Onun *el-Fasl fi'l-Milel*'inin baskısıyla ona kötü bir hizmet yapılmıştır; British Museum'daki el yazması daha muhtasar olup boşuna tekrarlarla daha az özürlüdür. Bir delil örneği onun öğretisinin ayrıntılarına [197] kadar götürür. 'Bir' zorunludur, çünkü tüm sayıların teme-

28 Subkî, III. 304.
29 Subkî, III. 251. Bu bölümdeki bütün atıflar *el-Fasl*'dandır.

lidir. Âlemde bir yoktur, çünkü her 'Bir' âlemin dışında olmalıdır ve Allah'tır.[30]

Allah

Yalnız Allah hakikatta birdir; O'nda zat ve varlık birdir.[31] Yalnızca dört isim akıl tarafından O'na verilebilir: İlk, Bir, Hak ve Yaratan.[32] Allah cisim değildir; çünkü zorunlu olarak bilinir ki cismi meydana getiren cisim değildir.[33] Allah, ne hareketlidir ne de sükûn hâlindedir.[34] Allah, hiçbir şekilde âleme benzemez, dolayısıyla O'nun bilgisi ve diğer sıfatları insanınki gibi değildir.[35] O, zatıyla faildir; başka deyişle İbn Hazm, sıfatları, Kur'an'da yer almadığı için reddetmiştir.[36] 'Sıfat', kötü bir bid'attir; Mu'tezile, Hişâm b. el-Hakem ve Şianın benzeri reisleri tarafından İslam'a sokulmuştur.[37] Allah'a sadece Kur'an'ın tasvip ettiği isimler verilebilir.[38] Allah'ta işitme ve görme, bilme demektir;[39] Allah daima yaratmaya muktedirdir, fakat her zaman yaratan değildir; zira böyle bir şey âlemin kadîm olduğunu gösterecektir.[40] Âlemden farklı olduğu için O'nun daima yapan olmadığını söylemek doğrudur.[41] Şarabı, domuzu ve hastalığı O yaratmıştır; Allah zıtları da bir araya getirebilir; Eş'arî, böyle bir şeyi ileri süren hiç kimseyi işitmemiştir.[42] Allah'ın bilgisi bir, bildiği şeyler ise çoktur.[43] Allah'ın ruhu ve emri yaratıl-

30 Subkî, I. 64.
31 Subkî, II. 174.
32 Subkî, I. 39.
33 Subkî, II. 117.
34 Subkî, II. 119.
35 Subkî, I. 30.
36 Subkî, II. 140.
37 Subkî, II. 121.
38 Subkî, II. 128.
39 Subkî, II. 124.
40 Subkî, II. 190.
41 Subkî, V. 56.
42 Subkî, III. 36, 66; Eş'arî, *Makâlât*, 572.
43 Subkî, II. 143.

mıştır.[44] Yalan ve zulüm insanların eksiklikleridir, dolayısıyla bu gibi şeyler Allah'ta bulunamaz.[45] Allah, öteki dünyada özel bir kudretle görülecektir.[46] Allah dinî terimleri icat etti; böylece 'iman'a özel bir anlam verdi ve basit bir ikrar yerine kullanılmasını yasakladı.[47]

Akıl

Bilgi bir şeye, tüm şüpheyi bir yana atarak, olduğu gibi inanmadır (*i'tikâd*). Duyularla, doğrudan doğruya akılla veya akıl yürütmeyle elde edilir ve hepsi de zaruridir. Zaruri değilse sadece zandır. Akıl yürütme işlemi, yani delil arama kesbdir.[48] Nakil de zaruri bilgi verir.[49] İbn Hazm, mü- [198]
tevatir bir haberi aklın eseriyle aynı saydı; bununla kör bir kişi renklere inanır; kâfirlerin mütevatir haberi, gizli işbirliği söz konusu olmadıkça doğrudur.[50] Allah'ın belirlediğinden başka bir yolla bilgi kazanmak yararsızdır; peygamber yerine bir veliyi izlemek doğru değildir.[51] Allah hakkında doğrudan doğruya delille ve akılla elde ettiğimiz bilgi, bu âlemdeki nesneler hakkındaki bilgimiz kadar doğrudur.[52] Yeterli tanıkların haberleri üzerine biz İslam'a inanırız; İslam sayesinde habere değil.[53] İbn Hazm, duyulara dayanan delilleri akla dayanan delillerden ayırdı.[54] Allah akılla bilinir, akıl ise sadece bir alettir. O, nefsin bir işlevidir, arazdır, yaratılmıştır. Onun imkânsız olduğunu beyan ettiği şeyi sadece Allah, aklı yarattıktan sonra imkânsız kılmıştır. O, bir

44 Subkî, II. 169.
45 Subkî, II. 192.
46 Subkî, III. 2.
47 Subkî, III. 196, 205.
48 Subkî, V. 108 vd.
49 Subkî, V. 17.
50 Subkî, II. 157; IV. 11.
51 Subkî, V. 102.
52 Subkî, III. 76.
53 Subkî, IV. 11.
54 Subkî, I. 92.

başka aklı başka imkânsızlıklarla birlikte yaratabilirdi.[55] Dört imkânsız sınıfı vardır:

1. İzafi (*göreceli*). Söz gelişi, üç yaşındaki bir çocukta sakal çıkması.

2. Gerçek. Söz gelişi, madenin hayvana dönüşmesi, bir taşın konuşması. Bunlar tasavvur edilebilir; mucizeler bu türdendir.

3. Zaruri. Söz gelişi, bir insanın aynı zamanda hem oturması hem de ayakta durması. Bunlar tasavvur edilemez.

4. Mutlak. Allah'ta değişme gerektirecek herhangi bir şey.

Allah, ilk üç sınıftan birine giren bir şeyi yapabilir; üçüncü sınıftan şeyleri ise belki öteki dünyada yapabilir.[56]

İnsanlar iki çeşittir. İnançları hakkında delile ihtiyaç duyanlar; delil arama onların zorunlu ödevidir. Çoğu kadın ve erkekler, tüccarlar, köleler ve hadis imamları delile ihtiyaç duymayanları teşkil eder; delil arama onlara farz değildir.[57]

Tabiat

Yaratma, 'var olmaya sebep olmak' demektir; dolayısıyla Allah, âlemi daima yaratmaktadır; ancak bu demek değildir ki O, aynı zamanda âlemi sürekli olarak yok etmektedir.[58] Yaratma, yaratılmış olandır, fakat onun yaratılmış ol-
[199] ması, canlı olduğu anlamına gelmez.[59] Yaratma anında her şey sükûn hâlindedir.[60] Âlem sonludur; zaman ve mekânın âlemden ayrı bir varlığı yoktur.[61] Atom mevcut değildir.[62] Bazı arazlar, mahallin varlığı için gerekli bazıları gerekli

55 Subkî, I. 82; II. 282.
56 Subkî, II. 181 vd.
57 Subkî, IV. 37.
58 Subkî, V. 55.
59 Subkî, V. 40.
60 Subkî, V. 57.
61 Subkî, IV. 81; I. 28.
62 Subkî, V. 92.

değildir.[63] Niteliklerin değişen kesafeti vardır; başka deyişle bir araz ötekinde bulunabilir.[64] Bekâ bir mana olmayıp sadece sürekli var olmaktır.[65] Tabiat bir şeydeki niteliktir; bununla o şey bir fiili işler, oysa fiilleri Allah yaratmaktadır. O, anlayıştan yoksun bir arazdır; ona irade isnat etmek aptallıktır.[66] Tabiatın değişmesi bir mucize olmadan imkânsızdır.[67] Allah şeylere, niteliklerine göre isimler vermiştir, dolayısıyla tabiat değişirse ismin de değişmesi gerekir ki bu imkânsızdır; bu nedenle bir büyücü, insanı eşek hâline sokamaz.[68] İkincil fiiller Allah tarafından yaratılmış ve yaratıldıkları nesnelere isnat edilmiştir.[69] Işık sesten hızlı olduğu için, onun ara yerlerde sükûn hâli kalmadığı açıkça bilinmektedir, oysa başka her şey o yerlerde sükûn hâlinde kalmaktadır.[70] Gök ve yer düz değildir.[71]

İnsan

Nefs ruhtur; nefsler Âdem'le birlikte yaratılmıştır.[72] Nefs dört unsurdan oluşmaz; onun vücut, akıllı olma, mekânda yer kaplama ve bedeni kontrol etme özellikleri de vardır.[73] Cisimdir, çünkü bireyleri meydana getiren odur.[74] Nefs bedene girmeden önce olduğu gibi, öldükten sonra da saf olarak kalır.[75] Duyum, nefsin bir işlevidir.[76] Onun iki gücü vardır: Akıl ve ihtiras. Allah yardım ederse akıl egemen

63 Subkî, I. 72.
64 Subkî, III. 89.
65 Subkî, V. 42.
66 Subkî, III. 59.
67 Subkî, I. 60.
68 Subkî, V. 3.
69 Subkî, V. 59.
70 Subkî, V. 64.
71 Subkî, V. 180.
72 Subkî, III. 131.
73 Subkî, V. 74, 88.
74 Subkî, V. 89.
75 Subkî, V. 75, 87 vd.
76 Subkî, II. 107.

olur; etmezse ihtiras ağır basar.[77] İki fail bir fiilde birleşebilir.[78] İstitâat ikiye ayrılır: Fiilden önce olan bedenin sağlamlığı ve fiille birlikte olan Allah'tan gelen güç.[79] Hareket, sükûn, bilgi, düşünce ve iradeyi insan yapar; bunların ötesinde olan, insanın da katıldığı Allah'ın fiilidir.[80] İbn Hazm, iradeyi arzu yerine kullanır; uyumayı dileyen, fakat namaz için kalkan bir insandan söz eder.[81]

[200] **Din**

İman; inanmak söz ve fiildir. İmanın sadece inanmak olması saçmadır; çünkü hiç kimse sürekli olarak inandığı şeyin zıddını söylemez. Bir insan, iyilikte geliştiğinde imanda da gelişir; çünkü iyi ameller imanın parçasıdır, onların bulunmaması imanın da yok olması demektir.[82] İbn Hazm, insanın Allah hakkında zaruri olan bilgisini mükâfata layık olan imanla uzlaştırmanın güçlüğüne işaret eder. [83] Cahillere karşı daha hassastır; eğer bir kimsenin cehaletinden dolayı bir özrü varsa Hz. Muhammed'in hayatta mı yoksa ölü mü olduğunu bilip bilmemenin önemi yoktur.[84] İmanı için delil getiremese de, bir insan Müslüman olabilir.[85] Sözünde ve kalbinde hakikate karşı koyan kimse putperesttir.[86] Namazın kasıtlı olarak ihmali küfürdür.[87] Bütün çocuklar cennete gideceklerdir.[88] Sadece melekler ve peygamberler günahsızdır; bununla birlikte peygamberler unutkan ve dikkatsiz olabilirler.[89] Peygamberler *cin*den

77 Subkî, III. 50.
78 Subkî, III. 76.
79 Subkî, III. 30.
80 Subkî, V. 41.
81 Subkî, III. 131.
82 Subkî, III. 189-215.
83 Subkî, III. 180.
84 Subkî, III. 249.
85 Subkî, V. 110.
86 Subkî, V. 259.
87 Subkî, III. 229.
88 Subkî, III. 130; IV. 72.
89 Subkî, III. 245; IV. 13.

ve geri kalan insanlardan önce yaratıldılar.[90] Onlar aynı zamanda mürşitler olarak gereklidirler; çünkü tıp ve astronomi ancak onlar vasıtasıyla bilinebilirdi.[91] İshak, Musa ve İsa'nın anneleri de peygamberdiler.[92] Kur'an, Allah'ın kelamı ve bilgisidir: O'nun gayrı değildir.[93] İster yazılı ister okunmuş olsun, Kur'an yine de Allah kelamıdır, fakat kâğıt ve ses yaratılmıştır.[94] Kur'an'ın mucizevi mahiyeti âlemin sonuna dek kalacaktır.[95] Allah'ın sözü (*kavli*) kelamı olmayıp yaratılmıştır.[96]

Tövbe günahı ortadan kaldırır; insan günahına geri dönerse bu önceki tövbesinin etkisini ortadan kaldırmaz.[97] Bir insan, hüküm hatalarından dolayı cezalandırılmaz; çalıştığı, çaba gösterdiği için bir mükâfat, doğru olduğu için de ikinci bir mükâfat elde eder.[98] Namaz, Allah yapabileceğinin en iyisini yapmıştır diyenlere anlamsızdır.[99] Namaz, inayetini tersine çevirmemek ve başka türlü ortaya çıkamayacak olan bir şeye sebep olmamak için Allah'ın buyurduğu emridir. Allah ezelde, cevaplanacağını bildiği namazı takdir etti ki bu, ezelde bildiği şeyin olacağını gösteren bir vesile olsun.[100] Hiç kimse Allah'a, gerektiği gibi şükredemez.[101]

Ölüler kabirde yaşamazlar, oradaki ceza sadece nefsi et- [201]
kiler.[102] Nefsler Allah'la birliktedir, beden ise hiçbir şeydir;

90 Subkî, IV. 112.
91 Subkî, I. 72.
92 Subkî, IV. 121.
93 Subkî, III. 8.
94 Subkî, III. 7.
95 Subkî, III. 16.
96 Subkî, I. 63; III. 11.
97 Subkî, IV. 61.
98 Subkî, IV. 3.
99 Subkî, III. 181.
100 Subkî, II. 134.
101 Subkî, III. 187.
102 Subkî, IV. 67 vd.

her ikisi de kıyamet gününde yeniden dirilir.[103] Mükâfat öldükten sonradır, görünüşe göre asla bu âlemde değildir.[104] Hayvanlar da kıyamete katılır.[105]

İmam, Kureyş'ten yetişkin, dinini bilen ve açıkça kötülük işlemeyen bir Müslüman olmalıdır. Körlük ve benzeri eksiklikler ehliyetsizlik değildir.[106] Kureyş'ten ehliyetli biri, halefini tayin etmemiş olan bir imamın ölümünde kendisini ileri sürer ve bir veya daha fazla kişi ona biat ederse imam odur.[107]

İbn Hazm muskalara ve büyülere inandı.[108]

Hikâyeyi (İbn Hazm'ın görüşlerini) daha ayrıntılarıyla izlemeye gerek yoktur, çünkü gelişme durmakta, eski unsurlar yeni şekillerde terkip edilmektedir, ancak hiçbir yeni gelişme yoktur.

Gazâlî

Muhammed b. Muhammed Gazâlî (505/1111), Hüccetü'l-İslam, dinde izini bırakmış biridir; onun felsefesi ve tasavvufu, kelam meselelerini ortaya koyuşunu da etkiledi; ancak yeni bir şey meydana getirecek biçimde kelamıyla birleşmedi. Onun akîdeyi formüle eden *İhyâ' Ulûm ed-Dîn*'de yer alan *Risâle-i Kudsiyye*'si geleneksel çizgileri takip eder. Akla güvensizlik mukaddimenin şu satırlarında görülür: "Biz aklın belitlerinden (postula) kuvvetli bir iman bağıyla korunuruz." Bununla birlikte bir iki satır altta (aklın) nakille çatışmadığı kabullenildiği hâlde, bir başka yerde sadece vahiyle, Allah'ın fiil ve niteliklerinin kavranabileceği ileri sürülür. Allah'ın varlığının ana delili dinîdir, Kur'an'ın delilidir. Aşağıdaki hususlar göstermektedir ki

103 Subkî, II. 207; IV. 68.
104 Subkî, I. 91.
105 Subkî, I. 87.
106 Subkî, IV. 166.
107 Subkî, IV. 102.
108 Subkî, V. 4.

Gazâlî hem eskiye bağlı hem de bir yenilikçiydi, oysa yeni (fikirler), çoğunlukla eskiyle uzlaşamamaktadır.

Allah

İnsan, Allah'ın gerçek tabiatını bilemez;[109] ancak kendisinde bulunan bazı nitelikleri biliyorsa onları Allah'ta da tanıyabilir.[110] İlk Sünnilik insanla Allah arasında bir benzerlik olmadığını beyan etti. Ve sonra insandan Allah'a doğru giden bir kanıtlama yoluna girdi. Gazâlî böyle bir delili Sünniler için caiz gören ilk kişiydi. Varlık Allah'ta zorunlu, [202] insanda ise mümkündür; ona dışarıdan gelmektedir.[111]

Akıl

Akıl hakikati idrak eder,[112] fakat ilahî ihtişamla kıyaslanırsa zayıftır.[113] Eş'arî'nin aksine delilin yokluğu medlulün yokluğunu gerektirmez; Gazâlî, felsefenin Allah'ın varlığını kanıtlayamayacağını göstermek üzere *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eserini yazdı.

Tabiat

Allah'ın cömertliği (*cûd*), varlığı, alabilecek olan şeye verir,[114] bu, Allah'ın kudretinin kesin bir tahdididir.

İnsan

İnsanın iki ruhu vardır; biri bedenle birlikte ölür, öteki ise bir atom ve bir cevherdir, fakat cismani değildir, Allah tarafından insana üflenmiştir; işte bu ruhtur ki Allah'ın bilgisini taşır ve bedenin ölümünden sonra da bâkîdir.[115] İnsanın varlığının özü, onun Allah'ı ve duyumların ötesinde

109 Râzî, *Muhassal*, 136.
110 Gazâlî, *el-Menzûnu's-Sagîr,* Kahire 1303/1885, 8.
111 Gazâlî, *el-Menzûn*, 9.
112 Gazâlî, *Streitschrift des Gazâlî* gegen die Bâtinijja-Sekte, nşr. I. Goldziher, Leiden 1916, 7. vd.
113 Gazâlî, *Meznûn*, 45.
114 Gazâlî, *Menzûn*, 4.
115 Gazâlî, *Menzûn*, 6; Muhammed b. el-Humân, *Musâmere*, 222.

olanı bilmesidir.[116] Bir tek arzu ile insan, caiz ve haram olanı arar. Bu, iman ve küfrün aynı melekenin ürünleri olduğu şeklinde Nazzâm'ın ileri sürdüklerine benzemektedir.[117] Mutluluk, bir şeye olduğu gibi sıkıca inanmaktır.[118]

İbn Tûmert

İbn Tûmert (524/1130) bazı fikirleri Gazâlî'den aldı ve sıfatların inkârıyla birlikte Eş'arî kelamını ve Şii imamet görüşünü birleştirdi. Bir düşünür olarak gülünçtür. (Çünkü) "Akıl sadece mümkün ve caiz olmayı temin eder ve böylece vahyin kesinliğiyle ilişkisi yoktur," (sözüne) rağmen o, aklın zaruretlerinden söz edebilmektedir.[119] Mehdi gelmeden önce vahiyle bilinen şey, onun gelişinden sonra vasıtasız rü'yetin zaruretiyle bilinecektir.[120]

Sonraki yazarlar akla büyük önem verirler ve vahiyle
[203] bir çatışma kabul etmezler. Tipik bir ifade şudur: Hiçbir dinde vahiy aklın öğrettiklerine aykırı değildir; çünkü akıl, vahyin temelidir; şu anlamda ki o, peygamberliğin hak olduğuna (peygamberlerin görev ve işlerinin doğruluğuna) ve âlemin ona ihtiyacı bulunduğuna tanıklık eder. Vahiy akla aykırı olursa kendi hakikatine tanıklık eden esası inkâr ediyor demektir.[121]

İbn Teymiyye

Ahmed b. Abd el-Halîm b. Teymiyye (728/1328) Sünniliği orta yol olarak gördü; bir açıdan Sünniliğin iman doktrini Hâricîlerinkiyle Mu'tezilîlerinki, bir başka açıdan ise Mürcieye ve Cehm'e tâbi olanlarınki arasında orta bir yer işgal ediyordu. İbn Teymiyye, sahabilerle ilgili olan Sün-

116 Gazâlî, *Meznûn*, 20.
117 Gazâlî, *İhyâu'l-Ulûmi'd-Dîn*, Kahire 1933, II. 64.
118 Gazâlî, *İlcâmu'l-Avamm*, Kahire 1303/1885, 60.
119 İbn Tûmert, *Le Livre de Mohammad b. Toumert*, nşr. Luciani, Cezâyir 1903, 163.
120 İbn Tûmert, 257.
121 *Disputatio pro religione Mohammedanorum adversus Christianorum*, nşr. van den Ham, 4.

ni tutumu Hâricîlerinki ile Şianınki arasına yerleştirirken İslam tarihini toz pembe görmektedir. Açık bir düşünür değildi. Bazı akîdeler daha kesinlikle belirlenmiştir ya da ilaveler göstermektedir. Bu duruma göre, Kur'an yaratılmayıp vahyedilmiştir; Allah'tan gelmiştir ve yine Allah'a dönecektir. Bu son tabirin anlamı kesin değildir: Hristiyan etkiyi, yani yaratma yok olacak ve Allah her şey olacaktır şeklindeki fikri telkin etmektedir. Kıyamete kadar sürecek olan kabir azabına, doğruların mutluluğu (krş. s. 136) bir paralellik göstermektedir. İman kalbin ve dilin sözü; kalbin, dilin ve uzuvların fiilidir.

Kelimesiz söz olan nefsî söz kavramı kayıtsız şartsız kabul edilir. Sahabiler günahsız değildir, başkalarının bağışlanmayacak suçları onlar için bağışlanır. Bedir'de savaşanlar imtiyazlıdırlar, çünkü Allah onlara şöyle seslenmiştir: "*İstediğinizi yapın: Ben sizi bağışlarım.*"[122]

Muhammed Abduh

Modern kelamcıların Yeni-Mu'tezile akımına bağlandıkları söylenmiştir.

Muhammed Abduh, tamamıyla Sünni bir akîde yazabildiği hâlde, hür düşünceyle yazarken yine de Mu'tezilenin düşüncesine yaklaşmaktadır. Diyor ki: Din, irade ve düşüncenin bağımsız olmasını talep eder. Ona göre akıl, vahyin sağladığı malzeme üzerinde çalışmaya yarayan bir aletten daha fazla bir şeydir. Akıl ve din, kardeş olmuşlardır. Akılla nakil çatışınca, akıl karar vermelidir. Bütün doğru akıl yürütmeler Allah'a inanca götürür; bazı dinî fikirlere inanmak, akılda da bir temel talep eder. Buna rağmen akıl, ilahî bir rehber bulunmadıkça, insanları kurtuluşa eriştiremez. [204] Alet fikri şu ifadede ortaya çıkar: Din aşkı kalptedir; ancak akıl, onu peygamberlerin kullandığı gibi kullanamaz.

122 İbn Teymiyye, *el-Akîdetu'l-Vâsıtıyye*, *Mecmû'atu'r-Resâ'ili'l-Kübrâ* içinde, Kahire 1322/1904, I. 387.

Ahlak sahasında da Sünnilerin tutumu terk edilmiştir.

Doğru ve yanlış Allah'ın iradesiyle yaratılmamıştır, çünkü akıl iyiyi kötüden vahyi beklemeden ayırt edebilir ve iradî fiiller kendi başlarına veya etkilerine göre iyi veya kötüdür.

Yine şu fikirde de Mu'tezileye dönüş vardır: Allah, bir fiili yaratıklarının yararına işler.

X. BÖLÜM (EK)

1. Şecere Tablosu
2. Şii Fırkaları
3. Hârici Fırkaları

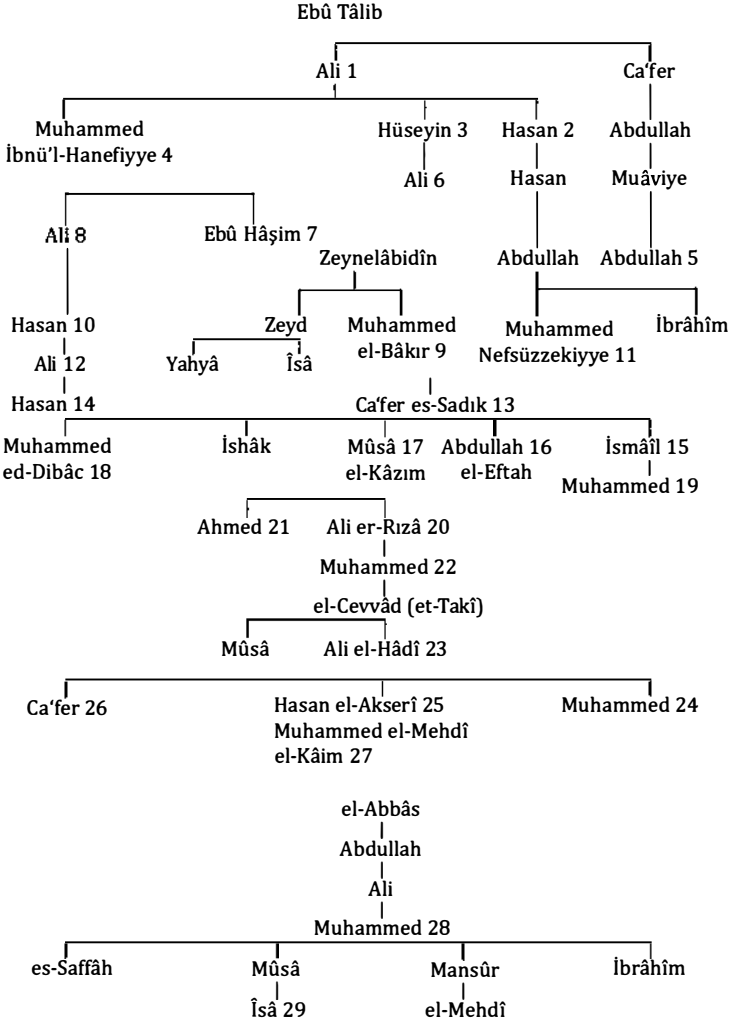

Bu liste Nevbahtî'den alınmıştır; "A" Eş'arî'nin *Makâlât*'ına atıfta bulunulduğuna işaret etmektedir.

1. Sebe'iyye. Ali 1 imamdır; ölü olmayıp geri dönecektir.
2. Keysâniyye. Muhammed b. el-Hanefiyye 4 imamdır. (A. Keysâniyye 1).
3. Hasan 2. imamdır.
4. Hüseyin 3 imamdır Hasan 2'in ölümünden sonra.
5. 3. imam Hüseyin'den sonra Muhammed b. el-Hanefiyye 4. imamdır. (A. Keysâniyye 2).
6. Muhammed 4. imamdır: Hasan 2 ve Hüseyin 3, onun emirleri altında hareket etti. Keysâniyye ve Muhtâriyye.
7. Muhammed 4'ün ölümünden sonra Kerbiyye[1] dedi ki: O, hâlâ yaşamaktadır (A. Bir farkla Keysâniyye 3). Hamza onun vekili idi, sonra Saîd, sonra da Beyân.
8. Muhammed 4 Rıdvan Dağında yaşamaktadır.
9. Muhammed 4 ölüdür; Ebû Hâşim Abdullah 7 imamdır. Hâşimiyye (A. Keysâniyye 5).
10. Ebû Hâşim 7 hayattadır, ölü değildir, imamdır.

Ebû Hâşim 7'nin ölümünden sonra:

11. Hakiki Keysâniyye; Muhammed 4'ün bir başka oğlu Ali 8 imamdı, sonra onun fürûu Hasan 10, Ali 12 ve Hasan 14 imam oldu.
12. Hasan 14 ölüdür ve Muhammed 4 geri dönecektir (A. no. 11 ve 12'yi Keysâniyye 7'ye yerleştirmektedir).

1 *Encylclopedia of Islam*, "Kureybiyye" maddesi.

13. Hârisiyye. Ebû Hâşim 7, Muâviye b. Abdullah 5'i imam tayin etti (A. bir farkla Keysâniyye 9).
14. Ebû Hâşim 7, Abbâs'ın torunu Muhammed 28'i tayin etti (A. Keysâniyye 18).
15. Beyâniyye. Ebû Hâşim 7 mehdidir (A. Keysâniyye 10).
16. Ebû Hâşim 7, Ali Zeynelâbidîn 6'yı tayin etti (A. Keysâniyye 11. Şehristânî (*el-Milel,* s. 113) diyor ki: Ebû Hâşim 7, Ali 6'nın oğlu Muhammed el-Bâkır 9'u tayin etti).

Abdullah b. Muâviye 5'nin ölümünden sonra:

17. Hârisiyye diyor ki o, İsfahan dağlarında hayattadır (A. Keysâniyye 10).
18. Abdullah b. Muâviye 5 mehdidir, geri dönecektir, Alevilerden birine yetki verip ölecektir.
19. Abdullah 5 ölüdür ve ondan sonra imam yoktur.
20. Abbasiler dışında Keysâniyyenin imamı yoktur.
21. Mansûriyye. Muhammed el-Bâkır 9, Ebû Mansûr'u imam tayin etti.
22. Hattâbiyye dört fırkadan oluşur:
    a) Ca'fer es-Sâdık 13 ilahtır ve Ebû el-Hattâb ise peygamberdir.
    b) Bezîg peygamberdir.
    c) es-Serrî peygamberdir; onlar Ca'fer 13'ü haccetmeye gittiler.
    d) Ca'fer 13 Allah; Ma'mer ise yeryüzünün ilahıdır.
23. Râvendiyyenin 3 fırkası vardır:
    a) Ebû Müslimiyye veya Hürremdiniyye.
    b) Rizâmiyye.
    c) Hüreyriyye.
24. Ali 1 imamdı, sonra Muhammed b. el-Hanefiyye 4, bu sonuncusu Muhammed 28'i tayin etti.
25. Îsâ b. Mûsâ 29 Abbasiler imamıydı.

26. Sadece Ali 1 ve onun oğulları Hasan 2 ile Hüseyin 3 imamdı.
27. Mugîriyye. Muhammed Nefsüzzekiyye 11 imamdır. Ömer b. Reyâh, Muhammed el-Bâkır 9'u imtihan etti ve onu eksik buldu.
28. Muhammed el-Bâkır 9 imamdır.
29. Ca'fer es-Sâdık 11 imamdır.
30. Muhammed Nefsüzzekiyye 11 imamdır (Bunla Mu- [207]
gîriyyeyi kendilerinden saymadı).
31. Nâusiyye. Ca'fer 13 imamdır ve ölü değildir.
32. İsmâîliyye. İsmâîl 25 imamdır.
33. Muhârike. Muhammed b. İsmâîl 19 imamdır.
34. Sumeytiyye, Muhammed ed-Dibâc 18 imamdır.
35. Fethiyye. Abdullah el-Eftah 16 imamdır ve sonra Mûsâ 17.
36. Mûsâ el-Kâzım 17 imamdır, fakat Abdullah 16 değildir.
37. Ali er-Rızâ 20 imamdır.
38. Mûsâ el-Kâzım 17 ölüdür ve ölü değildir.
39. Mûsâ el-Kâzım 17 ölüdür ve o dönünceye kadar da imam olmayacaktır.
40. Mûsâ 17 ölü değildir; Ali er-Rızâ 20 sadece onun vekilidir. Memtûra.
41. Mûsâ 17 ölü ya da hayatta olabilir.
42. Beşeriyye. Mûsâ 17 ölü değildir; Muhammed b. Beşîr onun vekilidir.
43. Muhammed el-Cevvâd 22 (Takî) imamdır.
44. Mûsâ 17'nin oğlu Ahmed 21 imamdır.
45. Muhammed 20 imamdı ve öldü; Mûsâ 17'nin ölü olup olmadığı kesin değildir.
46. Ali el-Hâdî imamdır. Muhammed b. Nuseyr en-Nemîrî peygamberdi.[2]
47. Ali 23'ün oğlu Muhammed 24 imamdır.

2 Bağdâdî, *el-Fark*, 239; krş. 242.

48. Hasan el-Askerî 25 imamdır.
49. Hasan 25 ölmedi.
50. Hasan 25 öldü ve tekrar dirildi.
51. Hasan 25 öldü ve Hasan'ın kardeşi Ca'fer 26 imam oldu.
52. Ca'fer 26 imamlığı babası Ali 23'ten aldı.
53. Muhammed 24 imamdır. Hasan 25 ve Ca'fer 26 değildir.
54. Muhammed el-Mehdî 27 imamdır; babasının ölümünden önce doğdu.
55. Muhammed 27 imamdır; babasının ölümünden sonra doğdu.
56. Muhammed 27 imamdır.
57. Muhammed 27'den sonra imam olmayacaktır; mehdi beklenmektedir.
58. Muhammed 24 imamdı; Nefîs'i Ca'fer 26 için vasi yaptı. Hasan 25 imam değildi.
59. Hasan 25 imamdır. Bunlar Muhammed 27 hakkında fikir beyan etmediler.
60. İmâmiyye. Muhammed 27 imamdır.
61. Hasan 25 imamdı öldü. Ca'fer 26 imam oldu.

HÂRİCÎ FIRKALARI

Beyhesiyye: (Kurucusu el-Haccâc tarafından idam edildi).

Bir Müslümandan Allah'ı, elçisini ve vahyettiğini bilmesi, Allah'ın dostlarıyla dost olması, düşmanlarına karşı koyması ve şeriatı yorumlarıyla birlikte bilmesi istenir.

Bazı şeyleri, onlara ihtiyaç hâsıl oluncaya kadar bilmek gerekmez, fakat o takdirde kendi hükmünü kullanmaması gerekir. İman, hakkı bâtıldan ayırt eden şeydir; bilgi ve ikrardır; kalptedir, söz ve amellerden ayrıdır. Fırkalardan çoğuna göre bilgi, ikrar ve amel, hepsi imanın parçasıdır; çoğu irade hürriyetini inkâr etti.

İslam diyarı küfür diyarıdır. Fırkaya muhalefet edenler öldürülebilir ve malları yağma edilebilir. Namaz, eğer imam bir yabancı ise ihmal edilebilir. Suçlara takınılan tutum Sufriyyeninki gibidir. Haram olmayan içkilerin neden olduğu sarhoşluk ve sonuçları küfür değildir.

Acâride: Kurucusu Abdülkerîm b. Acred, son Emevi halifesi devrinde ortaya çıktı.

İnanıp da faal olarak isyana katılmayanlar mümin değildir. Sahipleri hayatta oldukça kâfirlerin malını gasbetmek caiz değildir. Müminlerin çocuklarından teberri edilir; onlar büyüyünce İslam'ı resmen kabul ederek mümin olurlar. Kâfirlerin çocukları ise cehennemdedir.

Kur'an'da yasaklanan bazı evlenmeler caiz görülür. Kur'an'daki Yusuf hikâyesini reddederler. [208]

Acâride birçok fırkalara ayrıldı:

Saltiyye: Bu fırkadan bazılarına göre, çocuklar orta durumdadır, onlar ne Allah'ın dostları ne de düşmanlarıdır.

Halefiyye: Kâfirlerin çocukları cehennemdedir, fakat onlar hiçbir kötü amel işlememişlerdir ve kâfir de değildir. İmamları olmaya layık bir kimse bulamayınca dediler ki: İmam olmadıkça savaş olamaz.[3] Hür iradeyi kabul etmediler.

Meymûniyye: Kâfirlerin çocukları cennete gider. Yönetimdekiler ve destekçileriyle ve aynı zamanda Hâricî akîdesine karşı olanlarla savaşmak bir ödevdir, başkalarıyla değil. Hür iradeyi ve istitâatın fiilden önce olduğunu kabul ettiler ve dediler ki: Allah kötülüğü değil, iyiliği irade eder ve insanların fiillerini irade etmez.

Hamziyye: Kurucusu Hamza 185/801'de hayattaydı.[4] Meymûniyyeden kâfirlerin çocuklarının cehenneme gideceğini düşünmekle ayrıldılar. Kâfirler savaş sırasında öldürülebilir. Aynı zamanda iki imam olabileceğini kabul ettiler.

Şu'aybiyye: İrade hürriyeti ve kesb hakkında Sünni görüşleri benimsediler.

Etrâfiyye: İrade hürriyeti hakkında Sünni görüşleri benimsediler. Akıl, hakka ileten bir rehberdir, bu nedenle âlemin *etraf*ında olanlar ki bunların eksik naklî bir bilgisi vardır, cehaletlerini akılla doğrultabilirler.

Hâzimiyye: Şu'aybiyye gibiydiler. Hz. Ali hakkında kesin bir fikir beyan etmezlerdi. *Muvâfât* doktrinini benimsediler; onlara göre Allah, bir insan hakkında hayatının herhangi bir anında olduğu gibi değil, kıyamette olacağı gibi, düşünür. Bu fırkalar Acâride olarak sayıldı.

Sa'lebiyye: Çocuklar, ebeveynlerinin imanına göre muamele görecektir. Bazılarına göre onlar orta durumdaydı (krş. Saltiyye). İlkin bunlar zengin kölelerden vergi alırlar ve zekâtları fakir olanlara verirlerdi. Daha sonra bu tatbikatı terk ettiler.

3 Bağdâdî, *Muhtasaru'l-Fark*, 82.
4 179/795'de ortaya çıktı. Bağdâdî, *Muhtasaru'l-Fark*, 84.

Ahnesiyye: Sa'lebiyyenin bir koludur. Bunlar iyi ya da kötü olduklarını bildikleri kimseler dışında, genel olarak Müslümanlar üzerinde hüküm vermekten kaçındılar. Barış hâlinde savaş fiillerini yasakladılar. Düşman, gerçek imanı kabule davet edilinceye kadar savaş olmamalıdır. Bunlar kadınlarının herhangi bir Müslümanla evlenmesine izin verdiler.

Ma'bediyye: Bunlar, Sa'lebiyyenin vergiyle ilgili önceki tatbikatını muhafaza ederek, Ahnesiyyenin evlilikle ilgili tatbikatına karşı çıktılar, fakat diğer zümrelerden teberri ettiler.

Ruşeydiyye: Sulamaya ihtiyaç göstermeyen tarlanın cizyesi yirmide birdir. Hatalı oldukları gösterilince kendi [209] âdetlerini muhafaza ettiler, fakat diğerlerinden teberri etmediler (uzak durmadılar).

Mükremiyye: *Muvâfât* görüşünü benimsediler ve namazın ihmalinin sadece Allah'ı tanımamayı ortaya koyduğu için bir günah olduğu görüşündeydiler.

Ma'lûmiyye: İnsan mümin olmak için Allah'ın bütün isim ve sıfatlarını bilmelidir. Onların insan hürriyeti hakkında Mu'tezilî görüşlere bağlandıkları, fakat sadece Allah'ın irade ettiğinin olduğunu ileri sürdükleri söylenir.

Mechûliyye: Bir müminin Allah'ın bazı isim ve sıfatlarının bilmesi yeterlidir. İnsan hürriyeti hakkında Sünni görüşü benimsediler.

Yezîdiyye:[5] İlk Hâricîler (Ezârikadan öncekiler) ve İbâdîler dışında herkesten teberri ettiler. Müslüman olmaksızın Hz. Muhammed'i peygamber olarak tanıyan *zimmîler*i 'dostlar' olarak kabul ettiler. Müslüman olmayanlardan kendisine bütün olarak bir Kur'an gönderilecek bir peygamber beklediler. Her günah küfürdür.

5 Zeyd b. Enîse'nin taraftarları. İbn Hazm, *Fasl*, IV. 188.

Hafsıyye: Allah'ı bilmek imanla şirk arasındaki farkı ortaya koyar. Allah'ı bilip bir peygambere, cennet ya da cehenneme inanmayan ya da haram olanı yapan bir kimse kâfirdir, fakat müşrik değildir.

Abdülkâhir b. Mûsâ, *Kitâbu'l-Gunye,* 1892.

Abdus-Subhan, "The Relation of God to Time and Space as Seen by the Mu'tazilites", *Islamic Culture,* (I. C.), c. XVII. (1943).

Ahlwardt, B. W., *Die Handschriften-Verzeichnisse der Koeniglischen Bibliothek zu Berlin,* Berlin 1899.

Aptovitzer, V., "Arabisch-Jeudisch Schoepfungstheorien", *Hebrew Union College Annual* (H.U.C.A.), c. VI, (1929).

Aristo, *Kitâb Esûlûcya Aristâtalis,* nşr. F. Dieterici, Leipzig 1883.

Arnold, T. W., *al-Mu'tazila*, Leipzig 1902.

el-Bağdâdî, Abdülkâhir, *Usûlu'd-Dîn,* İstanbul 1346/1928.

el-Fark beyne'l-Firak, nşr. Muhammed Bedr, Kahire 1328/1910; I. Kısım İng. çev. K. C. Seeley, Columbia 1920; II. Kısım İng. çev. A. S. Halkın, Telaviv 1935.

Muhtasaru'l-Fark, kısaltan: Abdürezzâk er-Res'anî, nşr. Philip K. Hitti, Kahire 1924.

el-Bâkıllânî, *İ'câzu'l-Kur'ân*, Kahire 1315/1897.

Barthold, W., *Turkestan down to the Mongol Invasion,* İng. çev. H.A.R. Gibb, Londra 1928.

el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf,* c. IVB, nşr. M. Schloesinger, 1938-40 ve c. V, nşr. S. D. Goitein, 1936.

el-Belhî, Ahmed b. Sehl, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh,* Paris 1899 vd.

el-Bîrûnî, *Chronolgy of Ancient Nations*, İng. çev. E. C. Sachau, Londra 1879.

Câhız, Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Beyân ve't-Tebyîn,* Kahire 1351/1932.

Kitâbu'l-Hayâvân, Kahire 1323-24/1907.

Kitâbu'l-Buhalâ, nşr. van Vloten, Leiden 1900.

Resâ'il, nşr. H. Sendubî, Kahire 1352/1933.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn, *Kitâbu'l-İrşâd,* nşr. ve Fr. çev. Luciani, Paris 1938.

Dasgupta, S., *A History of Indian Philosophy,* (2 cilt), Londra (C.U.P.) 1922.

de Boer, T. J., *History of Philosophy in Islam,* İng. çev. Edward R. Jones, Londra 1903.

ed-Demîrî, *Hayâtu'l-Hayâvân,* Bûlâk 1305/1887.

Dozy, *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, Leiden 1881.

Ebü'l-Fidâ, *Abdülfedae Annales Muslemici arabice et latine*, (5 cilt), nşr. J. J. Reiske, Hafniae 1879 vd.

Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber,* Haydarabad 1321/1903.

Ebü'l-Mehâsin, *Havâdisu'z-Zuhûr fî madâ'l-Eyyâm ve'ş-Şuhûr,* (2 cilt), nşr. W. Popper, Leiden 1932 ve 1942.

Encyclopedia of Islam (Eski Baskı).

el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan, *Makâlâtu'l-İslamiyyin,* nşr. H. Ritter, İstanbul 1929.

el-İbâne an Usûli'd-Diyâne, Haydarabad 1321/1903.

el-Luma', nşr. Hammuda Gurâbe, Kahire 1954. Yazar British Museum'daki elyazmayı kullanmıştır: Or. 3091.

Frankl, P. F., *Ein Mu'tazelitischer Kalam aus dem roten Jahrhundert,* Viyana 1872.

Friedlaender, I., *The Heterodoxies of the Shi'a according to Ibn Hazm,* New Haven 1909.

"Abdullah b. Saba", *Zeitschrift für Assyriologie* içinde, c. XXIII (1909), XXIV (1910).

Gabrielli, *Il Califato di Hisham,* İskenderiye 1935.

Galland, H., *Essai sur les Mo'tazelites,* Paris 1906.

Gazâlî, Ebû Hâmid, *Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtinijja-Sekte,* nşr. I. Goldziher, Leiden 1916.

İhyâ'u Ulûm ed-Dîn, Kahire 1933.

İlcâm el-Avâmm, Kahire 1303/1885.

el-Meznûn es-Sagîr, Kahire 1303/1885.

[211] Goldziher, I., *Vorlesungen uber den Islam,* Heidelberg 1925.

Katolische Tendenz un Particularismus in Islam, Beitrage zur Religionswissenschaft içinde, 1913-1914.

"Materialien zur kenntnis der Almohadenbewegung", *Z.D.M.G.*, c. XLI, Leipzig 1887.

"Aus der Theologie des Fachr uddin al-Razi", *Der Islam*, c. III, Strazburg, Berlin 1912.

"Hellenistischer Einfluss auf Mu'tazilitischen Chalifatstheorien", *Der Islam*, c. VI, 1915-1916.

"Die Gottesliebe in der Islamischen Theologie", *Der Islam*, c. IX, 1919.

Guidi, M, *La Lotta fra l'Islam e il Manicheismo,* Roma 1927.
Guyard, S., "Abd ar-Razzak et son traite de la predestination et le libre arbitre", *J. A.* (*Journale Asiatique*), Paris 1873.
Halkın, A. S., "The Hashwiyya", *J.A.O.S.,* c. LIV, (1934).
Harnack, A., *Dogmengeschichte*, (4 cilt), Frieburg 1886-1890.
el-Hasan b. Abdulmuhsin, *er-Ravdatu'l-Behiyye,* Haydarabad 1232 /1904.
el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* (14 cilt), Kahire 1349/1931.
el-Hasan el-Basrî, "Risâle", nşr. Ritter, *Der Islam*, c. XXI, (1933).
Hayyât, Abdurrahîm*, Kitâbu'l-İntisâr,* nşr. Nyberg, Kahire 1925.
el-Hillî, Bâb el-Hâdi aşer*: A Treatise on the Principles of Shi'ite Theology,* İng. çev. Wm. M. Miller, Londra 1928.
Horovitz, S., "Ueber den Einfluss des Stoicismus auf die Entwicklung der Philosophie bei den arabern", *Z.D.M.G.*, c. L VII, (1903).
Horten, M., *Die Philosophischen Probleme,* Bonn 1910.
Die Philosophischen Systeme, Bonn 1912.
"Die Erkenntnisstheorie des Abu Raschid", *Archiv für Geschichte der Philosophie*, c. XXIV.
Neues zue Modustheorie des Abu Hashim, Festgabe zum goten Geburstag Clemens Baumker, 1913.
"Die Modustheorie des Abu Hashim", *Z.D.M.G.*, c. LXIII, (1909).
"Die Lehre von Kumûn bei Nazzham", *Z.D.M.G.*, c. LXIII, (1909).
"Ma'nâ", *Z.D.M.G.*, c. LXIV, (1910).
Huart, C., "Sur les variations de Certains Dogmes", *Révue de l'histoire de religion*, 1901.
İhvânu's-Safâ, *Resâ'il,* Kahire 1928.
İbn Abd Rabbihi, *el-Ikdu'l-Ferîd*, Kahire 1346/1928.
İbn el-Arabî, *Kleinere Schriften des Ibn al-Arabî,* nşr. Nyberg, Leiden 1919.
İbn Asâkir, *Tebyîn Kezim el-Müfterî,* Şam 1347/1929.
İbnü'l-Cevzî, *Nakdu'l-İlm* (*Telbîs İblîs*), Kahire 1340/1921.
İbnü'l-Esîr Mübârek, *Câmi'u'l-Usûl,* bir bölümü Vlieger'in *Kitâb el-Quadr*'ında, Leiden 1903.
el-Kâmil fî't-Târîh, Leiden 1851.

İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, (3 cilt), nşr. Quatremere, Paris 1858.
İbn Hanbel, Ahmed, *el-Müsned min Mesâ'il Ebî Abdillah Ahmed,* British Museum, Or. 2675.
er-Redd alâ'z-Zanâdıka ve'l-Cehmiyye, British Museum, Or. 3106; bu eserin tıpkıbasımı ve çevirisi *Dâr el-Funûn İlâhiyat Fakültesi Dergisi*nde yapıldı. Bkz. Kıvameddin (Burslan), sayı: 5-6, İstanbul 1927.
İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'n-Nihal,* Kahire 1317/1899.
Tavku'l-Hemâme, nşr. D. K. Petrof, Leiden 1914.
İbn el-Humân, *el-Musâyere fi'l-Akâidi'l-Münciyye, el-Musâmere* ile birlikte, Kahire 1317/1899.
İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifâu'l-Galîl,* Vlieger'in *Kitâb el-Quadr*'ında, , Leiden 1903.
el-İctimâ'u'l-Cuyûşi'l-İslamiyye alâ Gazvi'l-Mu'atılla ve'l-Cehmiyye, 1351/1932.
İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif,* Goetingen 1850.
Uyûnu'l-Ahbâr, Kahire 1343-1349/1925-1930.
Te'vîl Muhtelifi'l-Hadîs, Kahire 1326/1908.
İhtilâfi'l-Lafz, Kahire 1349/1930.
İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* Bûlâk 1300-1308/1882-1890.
İbn Meymûn (Maimonides), *Le Guide des Egarés,* nşr. ve Fr. çev. S. Munk, Paris 1856-1866.
İbn en-Nedîm, *el-Fihrist,* nşr. Flügel, Leiden 1871-72.
İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünne,* Bûlâk 1321/1903.
Risâle Ba'albekiyye, Kahire 1328/1910.
el-Akîdetu'l-Vâsıtiyye, Mecmû'atu'r-Resâ'ili'l-Kübrâ içinde, Kahire 1322/1904.
İbn Tûmert, *Le livre de Mohammad b. Toumart,* nşr. Luciani, Cezâyir 1903.
el-İcî, Abdurrahman, *Kîtabu'l-Mevâkıf,* nşr. Soerensen (V. ve VI. kısımlar), Leipzig 1848.
el-İsfahânî, Ebü'l-Ferec, *Kitâbu'l-Agânî,* Bûlâk 1868.
Job of Edessa, *Book of Treasures,* İng. çev. A. Mingana, Cambridge 1935.
el-Kalabâzî, Muhammed b. İshâk, *Kitâbu't-Ta'arruf li-Mezheb Ehli't-Tasavvuf,* nşr. A. J. Arberry, Kahire 1352/1933-34.

el-Kâsım b. İbrâhîm, *Kitâbu'r-Redd ala'z-Zındîk b. el-Mukaffa,* Guidi'nin, *La Lotta fra l'Islam e il Manicheismo*'sunda, Roma 1927.

Kaufmann, D., *Geschichte der attributenlerhre in der Judischen Religionsphilosophie des Mittelalters von Saadia bis Maimuni*, Gotha 1877.

el-Keşşî, Abdulazîz, *Ma'rifetu'r-Ricâl,* Bombay 1317/1899.

el-Kıftî, *Ahbâr el-Hükemâ,* Leipzig 1902.

Lane-Poole, S., *Studies in a Mosque,* Londra 1893.

Macdonald, D. B., *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory,* Londra 1903.

Mainz, E., "Mu'tazilitische Ethik", *Der Islam*, c. XXII, (1935).

el-Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsîm,* nşr. de Goeje, Leiden 1877.

el-Markizî, *el-Hıtat*, Bûlâk 1270/1853.

el-Malatî, Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a,* İstanbul 1936.

Mâlik b. Enes, *el-Müdevvene,* Kahire 1323/1905.

Malter, H., *Saadia Gaon, His Life and Works,* Philadelphia 1921.

Margoliouth, D. S., *Early Development of Mohammedanism*, New York 1914.

"Mahdi", *E.R.E.* (*Encyclopedia of Religion and Ethics*), nşr. Hasting. S.

"Mahdi", *British Academy*, 1915-1916.

Massignon, L., *Essai sur les origine du Lexique technique de la mystique musulman,* Paris 1922.

La Passion d' al-Hosayn al-Hallaj, Paris 1922.

Salman Pak etles prémices spirituelles de l'Islam iranien, Tahran 1934.

el-Mâverdî, *Kitâbu'l-Bugyati'l-Ulyâ fî Edebi'd-Dünyâ ve'd-Dîn,* Kahire 1328/1910.

el-Ahkâm es-Sultaniyye, Kahire 1299/1881.

el-Meclîsî, Muhammed Bâkır, *Kitâbu'l-İ'tikâdât*, 1879.

Mehren, M., "Exposé de la réforme de I' Islamisme", *Third International Congress of Orientalists*, c. II.

el-Mekkî, Ebû Tâlib, *Kûtu'l-Kulûb,* Kahire 1932.

el-Merzubânî, *el-Muvaşşah*, Kahire 1343/1924.

el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb,* (9 cilt), nşr. C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, Paris 1861 vd.
et-Tenbîh ve'l-İşrâf, nşr. de Goeje, Leiden 1894.
Mez, A., *Dic Renaissance des Islams,* Heidelberg 1922.
Migne, J. P., *Patrologia Graeca,* Paris 1857-1866.
212] Muhammed b. İshâk b. Huzeyme, *Kitâbu't-Tevhîd,* 1937.
Muhammed b. Ubeydullah, *Beyânu'l-Edyân,* Schefer'in *Chrestomathie Persaner* içinde, Paris 1885.
Munk, S., *Mélanges de la philosophie juive et arabe*, Paris 1859.
el-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ, *Kitâbu'l-Münye ve'l-Emel,* Haydarabad 1316/1902.
el-Müberred, *el-Kâmil,* nşr. W. Wright, Leipzig 1864 vd.
Nallino, C. A., "Di una strana opinione attribuita ad al-Gahiz intorno al-Corano", *R.S.O.,* c. VII, (1916-1918).
"Sull'origine del nome dei Mu'taziliti", *R.S.O.,* c. VII, (1916-1918).
"Sull Nome di Qadariti", *R.S.O.,* c. VII, (1916-1918).
en-Nevbahtî, el-Hasan b. Mûsâ, *Firaku'ş-Şî'a,* nşr. Ritter, İstanbul 1931.
en-Nisâbûrî, Ebû Reşîd Saîd, *Kitâbu'l-Mesâ'il fî'l-Hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn, Die Atomistische Substanzlehre aus dem Buch der Streitfragen* içinde, nşr. A. Biram, Berlin 1902.
Noeldeke, T., "Zur Ausbreitung des Schiitismus", *Der Islam*, c. XIII, (1923).
Obermann, J., "Political Theology in Early Islam, Hasan al-Basrî's Treatise on qadar", *J.A.O.S.,* c. LV, (1935).
Palacios, M. A., *Abenhazem de Cordoba y su historia critica de las ideas religiosas,* Madrid 1927 vd.
Abenmassara y su escuela, Madrid 1914.
Paret, R., "en-Nazzam als Experimentator", *Der Islam,* c. XXV, (1939).
Pines, S. *Beitrage zur Islamischen atomenlehre,* Berlin 1936.
Pretzl, O., "Die frühislamische Atomenlehre", *Der Islam*, c. XIX, 1931.
er-Râzî, Fahreddîn, *İ'tikâdât Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, nşr. A. S. en-Neşşâr, Kahire 1356/1938.

Kitâbu'l-Erba'în fî Usûlu'd-Dîn, Haydarabad 1353/1934.
Mahassal Efkâr el-Mütekaddimîn ve'l-Mute'ahhirîn, Nasîr ed-Dîn Tûsî'nin şerhiyle birlikte, Kahire 1323/1905.
Rescher, O., "Uber Fatalistische Tendenzen in den Anschauungen der Araber", *Der Islam*, c. II, 1911.
Ritter, H., "Studien zur Geschichte der Islamischen Froemmigkeit, I. Hasan al-Basrî," *Der Islam*, c. XXI, (1933).
Rueling, J., *Beitrage zur Eschatologie des Islams,* 1895.
Saîd b. Ahmed, *Tabakâtu'l-Umem,* Maşrık 1911.
Schacht, J., "Zur Geschichte des Islamischen Dogmas", *Der Islam*, c. XXI, (1933).
Schaeder, N., "Hasan al-Basri", *Der Islam*, c. XIV, (1925).
Islam: I. Religionsgeschichlisches, Die Religion in Geschichte und Gegenwart içinde, Tübingen 1929.
Schmoelders, A., *Essai sur les écoles philosophiques,* Paris 1842.
Schreiner, M., "Beitrage zur Geschichte der Theologischen Bewegungen im Islam", *Z.D.M.G.*, c. LII, (1898).
"Zur Geschichte des As'aritenthums", *Eighth International Congress of Orientalists*, (1891-1893).
Schreiner, M., "Der Kalam", *Berichte über der Lehranstalt*für die Wissenschaft des Judentums, Berlin 1895.
Studien über Jeschu'a b. Jehuda, Berlin 1900.
es-Sekûnî, Ömer b. Muhammed, *Kitâbu't-Temyiz li-Beyân mâ Tefsîri'z-Zemahşerî mine'l-İ'tizâl,* S.O.A.S.
es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, Leiden ve Londra 1912.
es-Sîrâfî, *Biographies of Grammarians* (*Ahbâru'n-Nuhât el-Basriyyîn*), nşr. F. Krenkow, Paris-Beyrut 1936.
Spitta, W., *Zur Geschichte des Abu'l-Hasan al-Ascharis*, Leipzig [213]
1876.
Steiner, H., *Die Mu'taziliten oder die Freidenker im Islam,* Leipzig 1865.
Strothmann, R., *Die Zwoelferschia,* Leipzig 1926.
"Islamische Konfessionkunde und das Sektenbuch des As'ari", *Der Islam*, c. XIX, (1931).
"Berber und Ibâditen",c. XVII, (1928).
es-Subkî, *Tabakât eş-Şâfi'iyye,* Kahire 1324/1906.
Sweetman, *Islam and Christian Theology,* Londra 1945.

eş-Şa'rânî, *Levâkıhu'l-Envâr,* Kahire 1321/1903.
eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* nşr. Cureton, Londra 1846.
Nihâyetu'l-İkdâm, nşr. ve kısaltarak İng. çev. A. Guillaume, Oxford 1934.
eş-Şerîf el-Murtazâ, Alî b. Hüseyn, *ed-Dürer ve'l-Gurer,* Kahire 1325-1907.
et-Taberî, *Târîhu'r-Rusûl vel-Mulûk,* (15 cilt), nşr. de Goeje, Leiden 1879-1901.
Tefsîr, (30 cilt), Kahire 1320-1321/1902-1903.
et-Tabersî, Fazl b. Hasan, *Kitâbu'l-İhticâc,* Tahran 1302/1885.
et-Taftezânî, Sa'duddîn, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, Kahire 1335/1916.
Tahânevî, *Keşşâf Istılâhâtu'l-Funûn* (*Dictionary of Technical Terms*), nşr. Sprenger, Kalküta 1854 vd.
et-Tahâvî, Ahmed, *Beyânu's-Sünne ve'l-Cemâ'a, Macdonald Presentation Volume* içinde tercüme edildi, 1933.
Thomson, W., *Khârijitism and the Khârijites,* Macdonald Presentation volume, 1933.
van Vloten, G., *"*Les Hachwia et-Nabita*", Eleventh International Congress of Orientalists.*
Dıe Woorger, Friedlaender, Heterodoxies'de nakleder.
Vlieger, A., *Kitâb el-Quadr,* Leiden 1903.
von Grunebaum, *A., Medievel Islam,* Londra-Chicago 1946.
von Kremer, *Geschichte der herschenden Ideen des Islams,* Leipzig 1868.
Kulturgeschichte Streifzüge auf dem Gebiete des Islams, Leipzig 1873.
Watt, M., "Origin of the Islamic Doctrine of Acquisition", *J.R.A.S.* (*Journal of Royal Asiatic Society*) (1943).
Wellhausen, J., *Die religioes-politischen Oppasitionsparteien im alten Islam,* Abbandlungen der koenigl. Gesells. *Der Wissensch*. in Goetingen içinde Berlin 1901.
Wensinck, A., *Muslim Creed,* Cambridge 1932.
"Les preuves de l'existance de Dieu", *Koninklifke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde,* c. LXXXI, Ser. A. (1936).

Wittmann, M., *Unterscheidung von Wesenheit und Dasein in der arabischen Philosophie,* Fetsgabe zum goten Geburtstag Clemens Baeumker, 1913.

Wolfson, H. A., "Kalam Arguments for Creation in Saadya, Averroes, Maimonides and St. Thomas", *Saadya Anniversary Volume*, New York 1943.

el-Yâfiî, Abdullah b. Es'ad, *Merhemu'l-İleli'l-Mu'addile fî def' eş-Şubh ve'r-Redd ala'l-Mu'tezile,* nşr. Denison Ross, Kalküta 1910.

Yâkût, *Mu'cemü'l-Udebâ,* nşr. D. S. Margoliouth, Kahire 1923 vd. *Mu'cemü'l-Büldân*, Kahire 1323/1905.

ez-Zebîdî, el-Murtazâ, *Ithâfu's-Saâde*, Kahire 1311/1893.

ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım, *el-Keşşâf an Hakâ'iki't-Tenzîl,* Bûlâk 1318/1900.

DİZİN

A

Abbâd b. Süleymân 149, 150, 160, 161, 162, 163, 164
Abbâs 106
Abbasiler 44, 89
abdâl 151
Abdulkâhir 118, 192, 204
Abdullah b. Amr b. el-Hâris 32
Abdullah b. Avn b. Müsennâ 76
Abdullah b. Ca'fer 95
Abdullah b. İbâd 61
Abdullah b. Mes'ûd 25
Abdullah b. Muâviye 37, 38, 44, 59
Abdullah b. Ömer 25, 26, 63, 73, 79
Abdullah b. Sebe 32, 33
Abdullah b. Tâhir 22
Abdullah b. Zeyd 76
Abdulmelik 55, 56
Abdulmuttalib 42
Abdulvâhid 94
Abdurrahman b. Mülcem 46
Abdülazîz b. Yahyâ 105
Abdülcebbâr 247, 257, 258, 259, 260
Abdülkerîm b. Acred 281
Abdülmelik 36
Abelard 204
Acâride 281, 282
acz 163, 183, 197, 207, 214, 229, 230, 242, 253
Âd 38
adalet 94, 121, 128, 164, 180, 198, 200, 208, 216, 232, 254
Âdem 37, 45, 51, 101, 186, 188, 244, 267
  Âdem'in ruhu 45
Âdil yaratıcı 114
ağıtçılar 24
ahiret 101, 106
ahlak 126, 274
  ahlaki emir 121, 134, 152
  ahlaki fail 180, 212
  ahlaki fiiller 62
  ahlak kanunu 45, 188
  ahlak meseleleri 93
Ahmed 187
Ahmed b. Abd el-Halîm b. Teymiyye 272
Ahmed b. Ali b. Nâmîş 187
Ahmed b. el-Keyyâl 46
Ahmed b. Hâit 186
Ahmed b. Hanbel 91
Ahnef 22
Ahnesiyye 283
ahvâl 202
ahvâl doktrini 260, 261
Ahvaz 40
Âişe (Hz.) 43, 49, 106, 125, 132, 143
akıl 57, 97, 101, 124, 134, 136, 138, 147, 152, 153, 154, 158, 166, 168, 169, 174, 178, 186, 195, 196, 198, 199, 200, 204, 206, 208, 210, 214, 215, 216, 217,

219, 227, 233, 234, 236, 237, 240, 243, 245, 249, 250, 251, 253, 258, 262, 264, 265, 267, 272, 273, 282
akılla idrak 252
akıl yürütme (nazar) 86, 127, 195, 204, 205, 208, 212, 219, 241, 248, 249, 251, 258, 265, 273
akîde 48, 51, 65, 66, 93, 139, 189, 209, 224, 227, 232, 234, 239, 252, 270, 273, 282
âkil 224
akli âlem 180
akli bilgi 166, 212, 218
akli delil 162, 240, 251
akli varlık 180
âlem 37, 128, 129, 130, 132, 151, 152, 154, 155, 160, 163, 164, 170, 173, 180, 183, 186, 187, 205, 208, 212, 220, 229, 230, 239, 264, 266, 270
Ali b. Haseke 96
Ali b. Muhammed el-Mâverdî 262
Ali er-Rızâ 50
Ali Esvârî 171
Ali (Hz.) 29, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 57, 60, 61, 63, 64, 66, 70, 74, 84, 85, 90, 95, 106, 107, 125, 132, 133, 137, 143, 146, 153, 159, 160, 164, 168, 171, 173, 174, 182, 188, 189, 211, 216, 220, 244, 246, 255, 256, 259, 282 ~ taraftarları 29, 49, 74, 81
âlim 160
Ali Rızâ 105
Allah 265
Allah'a iman 159
Allah hakkında iman 159
Allah'ın arşı 221
Allah'ın bilgisi 121, 152, 157, 182, 195, 219, 226, 239, 264, 271
Allah'ın birliği 221
Allah'ın çocukları 43
Allah'ın fiilleri 104, 114, 120, 124, 154, 198
Allah'ın iradesi 127, 128, 131, 132, 179, 204, 260
Allah'ın isimleri 62, 63, 161, 185, 212, 249
Allah'ın kelamı 132, 145, 161, 171, 204, 219, 226, 232, 233, 237, 244, 252, 269
Allah'ın kudreti 72, 172, 229, 271
Allah'ın meşî'ası 154
Allah'ın ruhu 37, 46
Allah'ın ruhu ve emri 18
Allah'ın sözü 269
Allah'ın varlığı 260, 270, 271
Allah'ın zatı 91, 114, 145, 150, 152, 154, 192, 204, 225, 239, 250, 258, 260
Allah kelamı 125, 168
amaçlı fiil 229
Ammâr 23
Ammâr Hidâş 31

Amr b. el-Âs 43
Amr b. Ubeyd 86, 88, 89, 90
Anastasius 105
Ane halkı 168
aracı sebep 206
araz 49, 77, 100, 103, 109, 116, 120, 122, 123, 125, 132, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 150, 152, 158, 159, 161, 162, 164, 165, 167, 168, 170, 171, 173, 175, 177, 179, 180, 181, 184, 191, 193, 196, 197, 198, 201, 203, 204, 206, 207, 210, 213, 219, 220, 228, 229, 241, 246, 249, 252, 258, 259, 261, 265, 266
Aristo 202
arş 70, 72, 91, 93, 108, 130, 145, 149, 150, 151, 153, 226, 245
arzu 268
Ashâb-ı Kehf 189
asli günah 52
A'şa 79
aşırı Şia 89, 144, 179
aşk 138
Aşnis 31
atom (cevher-i ferd) 109, 116, 122, 126, 128, 130, 136, 141, 142, 150, 152, 158, 161, 162, 167, 170, 177, 183, 186, 196, 206, 210, 213, 218, 229, 246, 252, 258, 259, 266, 271
atom nazariyesi 167, 214, 261

B
Baalbek Kadısı 26
Bâbek 31
Babillilerin kader levhaları 82
Bağdat 133, 166, 168, 169, 238
Bağdat ekolü 209, 217
Bağdat Mu'tezilîleri 209, 211
Bâkıllânî 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 255, 258
bâkî 69, 118, 123, 129, 136, 141, 149, 159, 163, 164, 167, 170, 175, 196, 198, 206, 210, 211, 213, 214, 218, 225, 239, 245, 247, 249, 258, 259, 261, 271
Basra 36, 80, 86, 99, 166, 173, 186
Basra ekolü 209, 217
Basra Kaderîleri 218
Basra Mu'tezilîleri 88, 192, 257
bedâ' 36, 48, 211
beden 142, 165, 167, 180, 183, 187, 229, 269, 242, 271, 238
bedihî bilgi 136, 251
Bedir 95, 273
Behşemiyye 202
bekâ 69, 96, 109, 118, 123, 129, 136, 141, 158, 170, 175, 196, 197, 210, 211, 213, 218, 219, 225, 228, 239, 241, 245, 246, 267
belagat 254
Benî Esved 41
Benî Hâşim 76

benzer 181, 188
benzerlik 203, 206
Berberiler 88
Bergûsiyye 104
Bermekîler 106
beşer fiili 116
beşer (nasûtî) bedeni 188
beşerî bilgi 111, 251
beşerî kudret 253
Beşeriyye 279
beyan 150, 152, 157, 161, 172, 226
Beyân b. Sim'ân 37, 38, 44, 82
Beyâniyye 278
Beydâvî 17
Bezîğ 42, 44
biat 26, 36, 39, 49, 182, 270
bid'at 30, 75, 263, 264
bidatçı 28
bid'at ehli 51, 54
bileşimler 206
bilge (hakîm) 255
bilgi 116, 120, 121, 123, 127, 129, 130, 132, 136, 138, 141, 144, 147, 152, 157, 158, 160, 161, 168, 176, 177, 179, 180, 181, 195, 198, 203, 205, 209, 210, 212, 215, 217, 218, 221, 227, 240, 245, 247, 250, 251, 258, 260, 265, 268, 281
bilgi (ilm) 258
bilginlik 194
birincil fiil 97, 167, 170, 171, 183, 198
birleşme 158
birleşme (te'lîf) 218, 258
Bişr b. el-Mu'temir 119, 133, 137, 142, 164, 199
Bişr b. Mervân 71
Bişr el-Merîsî 102, 105, 138, 168
bitişme (ictimâ') 170, 206, 214, 218, 258
boğucular 35, 40
boş mekân 213, 218
Buhara 237
bünye 229
büyü 38, 254
büyücü 243, 267
büyük günah 16, 58, 65, 66, 67, 84, 106, 124, 131, 138, 145, 159, 164, 168, 175, 215, 243
büyük günah işleyen 60, 61, 94, 117, 165, 231

C-Ç

Câbir el-Cu'fî 74
Ca'd b. Dirhem 80, 86, 89, 143
Ca'fer (Ali'nin kardeşi) 37, 41, 42, 44, 50, 51, 52
Ca'fer b. Harb 166, 167, 168, 169, 171
Ca'fer b. Mübeşşir 74
Ca'fer es-Sâdık 94
Câhız 93, 94, 108, 113, 119, 127, 131, 133, 144, 145, 146, 179, 181, 182
caiz fiiller 212
Câlût 188
Cârûdiyye 48
cebr 106
Cebrail 39, 42, 45, 68, 72, 153, 185, 238

cebri 152
Cebriyecilik 261
Cebriyye 47, 63, 73, 133, 134, 147, 169, 200, 209, 211
cehennem 20, 22, 39, 42, 47, 53, 58, 60, 67, 69, 73, 87, 90, 92, 93, 95, 101, 105, 106, 114, 118, 128, 131, 137, 139, 145, 153, 155, 159, 165, 167, 168, 172, 173, 175, 179, 182, 184, 185, 187, 189, 199, 200, 208, 209, 215, 216, 223, 227, 232, 235, 259, 262, 281, 284
cehennem azabı 16, 171
cehennem ehli 119
cehennemlik 60, 62, 63
cehil 205, 213
Cehm b. Safvân 63, 71, 80, 91, 92, 93, 106, 147, 171, 234, 272
Cemel Savaşı 153
cennet 39, 42, 64, 69, 75, 92, 93, 95, 101, 107, 110, 124, 128, 131, 135, 137, 159, 164, 187, 189, 200, 208, 209, 215, 216, 223, 232, 233, 235, 244, 259, 262, 268, 282, 284
cennet ehli 125, 159
Cerrâh b. Sînân 34
cevher 49, 77, 102, 116, 120, 129, 141, 151, 157, 168, 173, 180, 191, 193, 203, 204, 213, 214, 241, 249, 271
cevher-i ferd 228, 229
ceza 16, 36, 58, 61, 62, 67, 84, 85, 87, 90, 94, 105, 113, 114, 124, 131, 137, 153, 169, 175, 184, 187, 200, 207, 208, 220
cin 268
cins isimler 203
cisim 71, 72, 92, 96, 100, 101, 103, 106, 107, 108, 109, 116, 121, 122, 126, 128, 129, 130, 136, 139, 141, 145, 147, 150, 152, 153, 154, 155, 158, 162, 167, 168, 170, 173, 175, 177, 179, 180, 181, 183, 184, 191, 196, 197, 206, 210, 220, 228, 229, 245, 246, 258, 261, 264
Cübbâî 192, 194, 198, 199, 201, 202, 211, 216, 217, 223, 224, 260, 263
Cüveynî 18, 201, 248, 250, 253
cüz'îlerin bilgisi 221
cüz'î şeyler 154
çizgi 213
çocuk 27, 30, 31, 43, 50, 58, 60, 62, 94, 103, 110, 115, 131, 137, 139, 143, 145, 153, 163, 169, 172, 179, 181, 187, 199, 223, 232, 247, 258, 268, 281, 282

D

dâbbetu'l-arz 81
Dasgupta 140
Dâvûd 145
Dâvûd el-Cevâribî 70
Dâvûd ez-Zâhirî 144

Davud (Hz.) 107, 188
Deccal 94, 201
değişme âlemi 180
dehrîler 126
deizm 180
delil 115, 131, 158, 159, 162, 163, 166, 169, 170, 175, 177, 199, 207, 251, 258, 261
delil arama 266
Demiurge 42
deneme 236
Deylem 76
Dırâr b. Amr 99, 101, 103, 197, 241
dış fiiller 236
dikkatsizlik (sehv) 195, 205, 258
dilsizlik 219
din 66, 101, 124, 178, 200, 202, 205, 208, 224, 250, 262, 263, 272, 273
din adamı 68
dindarlık 56
dinî anlam 202
dinî bilgiler 251
dinî fikirler 80, 273
dinî hakikat 239
dinî hüküm 240
dinî münazara 106, 119
dinler 70
doğru akıl yürütme 250
doğru olan (aslah) 232
doğuştan gelen akıl 262
dokunma 197, 214, 218
dolaylı fiiller 163
dört imkânsız 266
duyular 121, 129, 130, 173, 197, 245, 265
duyulara dayanan delil 265
duyumlar 180
düalist 186
düalistler 126
düşünce 217, 263, 268, 273
düzlem 213

E

ebedî 83, 232
ebedî ceza 182, 219
Ebû Ali Muhammed b. Abdulvehhâb Cübbâî 192
Ebû Bekir 28, 39, 43, 46, 47, 49, 57, 64, 68, 95, 106, 110, 125, 211, 216
Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-İhşîd 216
Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Fûrek 246
Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillah el-İskâfî 169
Ebû Hanîfe 69, 80, 82, 234, 99
Ebû Hâşim 44, 202, 203, 204, 207, 208, 209, 217, 250, 257
Ebû Hâşim Abd es-Selâm 202
Ebû Hâşim b. el-Hanefiyye 37
Ebû Hulmân 46
Ebû Hureyre 45
Ebû İshâk İsferâyînî 247, 257
Ebû Kilâbe 75
Ebû Kubeys Dağı 107
Ebû Leheb 52, 130
Ebu'l-Velîd , 149, 157, 151, 18, 161, 155, 168, 109, 191, 198, 218, 223, 230, 232, 252, 253, 257, 286, 290, 291

Ebû Mansûr el-İclî 35, 39, 40
Ebû Mansûr Muhammed Mâturîdî 234
Ebû Mervân Gaylân b. Mervân ed-Dımaşkî el-Kubtî 86
Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Hazm 263
Ebû Mûsâ 22, 25
Ebû Müslim 37, 44
Ebû Müslim es-Sarûh 31
Ebû Müslimiyye 278
Ebû Osmân 89
Ebû Osmân Amr b. Bahr Câhız 178
Ebû Riyâh 44
Ebû Saîd Hasan el-Basrî 83
Ebû Sevbân 87
Ebû Şemir 65
Ebû Tâlib 42
Ebû Ubeydullah Muâviye 94
Ebû Ya'kûb Yûsuf Şahhâm 191
Ebû Yûnus Sansaveyh 31
Ebû Yûsuf 77, 105
Ebû Yûsuf Ya'kûb 101, 143
Ebû Zerr 23, 187
Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm Kalânisî 245
Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Harb 166
Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâîl Eş'arî 223
Ebü'l-Hattâb 41, 42
Ebü'l-Hüseyn 260, 261
Ebü'l-Hüseyn Abdurrahîm b. Muhammed Hayyât 209
Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî el-Basrî 259
Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Müslim Sâlihî 176
Ebü'l-Hüzeyl 119, 121, 123, 124, 125, 126, 138, 144, 158, 159, 164, 166, 167, 170, 171, 191, 195, 196, 201, 211
Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Belhî 211
ecel 17, 104, 118, 124, 198, 215, 254
ecir âlemi 187
Eflâtun 152
Ehl-i Beyt 51
Ehl-i Hadîs 73
Ehl-i Kitap 28
Ehl-i Sünne 73
ehlu 'adl ve't-tevhîd 113
eksik bilgi 211
elem 42, 104, 162, 198, 205, 206, 215, 219, 254, 255, 258, 259
el-Mehdî 19
Emeviler 33, 80, 89
emir 161, 194, 226, 245, 249
erdemli fiiller 64
ergin (ahlaki fail) 199
Esamm 173
Esâvire 31
eser 136, 152, 163, 258
Esvârî 172
Eş'arî 74, 128, 146, 160, 162, 169, 177, 183, 184, 192, 223, 224, 225, 228, 230, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 242, 257, 260, 263, 264, 271
Eş'arî kelamı 272
Eş'arî mezhebi 238, 248
Etrâfiyye 282

evvel 204
Ezârika 58, 59, 60, 75, 283
ezel 235
ezelî 83, 149, 155, 176, 183, 194, 221, 225, 232, 245
ezelî bilgi 172
ezelî sıfatlar 53

F

faal akıl 115
fail 71, 122, 123, 136, 138, 141, 142, 150, 152, 158, 165, 170, 174, 179, 192, 227, 197, 210, 229, 241, 249, 250, 264, 139
fâil-i muhtâr 165, 166, 169
failsiz fiil 86
fâni 123, 142
faraziye 127
farklılık 181, 203, 206, 224
Farsça 40
fâsık 87, 90, 113, 138, 163, 165, 168, 171, 173, 175, 201, 220
Fâsık Müslümanlar 184
Fâtıma 43, 46
Fazl b. Şâzân 96
Fazl el-Hadesî 186
felsefe 124, 140, 178, 203, 271
fenâ 109, 123, 141, 142, 175, 196, 197, 206, 214, 216, 241
ferdiyet 191
Ferezdak 81
Fethiyye 279
fırka 28, 153
fısk 65, 117, 124, 131, 137, 159, 169, 200, 258
fiil 71, 98, 106, 109, 110, 120, 131, 132, 136, 150, 171, 177, 184, 192, 197, 198, 207, 214, 226, 229, 253, 260, 262, 268, 282
fiilî irade 102
fiilî sıfatlar 114, 149, 161, 169, 191, 193, 225, 236
fikir değiştirme 211
Firavun 188
Fuvatî 158, 159, 160, 163, 211

G

Gaib imam 36, 51
Gassân b. Ebân el-Kûfî 65
Gaylân 63, 80, 87, 143, 257
Gazâlî 271, 272
Gazneli Mahmûd 246
genel beyan 164
gerçek bilgi 195
gerçekte âlem 125
gerektiren sebep 170
gerilme (itimâd) 175
görme 178, 193, 197, 212, 214, 218, 224, 226, 233, 240, 258, 260, 261, 264
Gurâbiyye 45
günah 16, 47, 52, 53, 61, 62, 66, 72, 76, 85, 87, 88, 104, 117, 138, 149, 153, 204, 207, 209, 215, 219, 231, 269, 283
günahkârlar 167, 171, 173
günah öğretisi 94

H
haber 129, 152, 205
haber-i vâhid 52, 210
Haccâc 19, 21, 84
hadis 27, 84, 89, 125, 161, 201, 224, 263
hadisçiler 118
hadisçilerin kelamcısı 149
hadis ehli 224
hâdis 51, 95, 103, 108, 120, 125, 149, 151, 152, 154, 155, 170, 176, 180, 182, 184, 203, 213, 236, 241, 250, 258
hâdis fiiller 193
hâdis kudret 229, 230, 253
hâdisler âlemi 249
hâdis olan küllîlerin bilgisi 221
hâdis varlık 118, 151
Hafs el-Ferd 77, 101
Hafsıyye 284
hakem tayin 84
hakikat 17, 32, 69, 119, 126, 152, 162, 175, 177, 179, 188, 191, 195, 203, 205, 212, 217, 219, 225, 227, 231, 239, 245, 262, 264, 268, 271, 272
hakîm 113, 127, 135, 194
haksızlık 165, 166, 169
hâl 202, 203, 204, 206, 214, 217, 228, 239, 246, 250, 252, 253, 258
Halefiyye 282
Hâlid el-Kasrî 42, 43, 80
Halife Hişâm 86
Halife Mansûr 88
Halife Mehdî 40, 94
Halîl b. Ahmed 126
hâlin bilgisi 258
Hamîde 41
Hamza b. Umâre 36, 37
Hamziyye 282
Hanîf 89
Harameyn 204
Harbiyye 38
hareket 71, 72, 92, 96, 100, 108, 109, 110, 119, 122, 123, 129, 130, 131, 132, 136, 139, 141, 142, 151, 157, 158, 162, 170, 173, 175, 183, 196, 203, 206, 209, 210, 214, 220, 226, 228, 246, 268
hareketsizlik 200, 208, 215
harfler 150
Hâricî 30, 47, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 66, 86, 133, 179, 259, 272, 283
haricî fiil 171
Hâris b. Esed el-Muhâsibî 146
Hâris b. Süreyc 64, 91
Hârisiyye 278
Harun 188
Hârûn er-Reşîd 89, 133, 139
Hasan 34, 36, 43, 46, 47, 63, 189
Hasan b. Sâlih b. Hayy 49
Hasan el-Basrî 20, 74, 85, 87
hasenât 208
Haşabiyye 35
Haşeviyye 73, 87, 144, 147, 149, 263

Haşnâm b. Hind 81
hata 159, 169, 175, 182, 200, 208, 237
Hattâbiyye 41, 43, 77, 278
havâdis 151
Havâric 74
havariler 188
havâtır 118
hayat 44, 83, 100, 120, 122, 137, 141, 142, 152, 158, 161, 163, 167, 170, 172, 173, 177, 192, 196, 197, 203, 204, 207, 211, 214, 215, 219, 224, 226, 229, 242, 252, 257, 259, 261
hayvan ruhları 187
Hayyât 176, 210, 211, 217
haz 198, 205, 207, 215, 242, 254, 258, 259
Hazar Denizi 67
Hâzimiyye 282
Hera 151
Herat 146
Heysem b. Muâviye 45
Hıms 94
hırsızlık 200
hızlân 231
hikâye 168
hilâf 226
Hilsiyye 57
Hindistan 65, 140
Hintliler 209
Hîre 79
Hişâm 108, 109, 110
Hişâm b. Amr eş-Şeybânî 157
Hişâm b. el-Hakem 72, 106, 126, 143, 144, 179, 260, 76
Hişâm b. Sâlim 111
Horasan 71, 80, 91
Horovitz 140
Hristiyan 53, 58, 79, 82, 91, 95, 126, 146, 150, 202, 273
Hristiyanlık 23, 79, 98, 124, 157
Hucr 33
Hucr b. Adî 84
hudûs 152
hudûs (yaratma) 210
hukuk 18
hulul 31, 37, 169, 189
Hurremdîniyye 44
hurûf 150
Huzistan 192
hüküm 170, 194
hüküm günü 17
hür düşünce 273
Hüreyriyye 278
hür irade 27, 30, 31, 44, 59, 65, 79, 80, 85, 282
Hürremdiniyye 278
hür seçim 15
Hüseyin 33, 34, 35, 36, 43, 46, 53, 145, 189
Hüseyn b. Ali el-Karâbîsî 169

İ

İbâdî 61, 75, 283
İbâdiyye 62, 144, 153
ibare 232
İbn Acrad 55
İbn Avn 88
İbn Ebî Dâvûd 191
İbn Ebî Leylâ 80, 81
İbn Ebî Uzâkira 188
İbn el-İhşîd 216
İbn Fûrek 245

İbn Hanbel 77, 105, 144, 145, 147, 224
İbn Harb 170
İbn Havkal 73
İbn Hazm 35, 44, 90, 110, 221, 232, 240, 241, 263, 264, 265, 268, 270
İbn Huzeyme 146
İbn Kerrâm 151, 153, 230
İbn Kuteybe 118, 146
İbn Küllâb 147, 149, 150, 160, 224, 245
İbn Mes'ûd 101
İbn Sebe 33
İbn Şirşîr 184
İbn Teymiyye 272
İbnü'l-Hanefiyye 36, 41, 63, 76
İbnü'l-Mu'allim 238
İbnü'r-Ravendî 108, 182
İbnüz-Zeyyât 178
İbnü'z-Zübeyr 35, 56
İbrâhîm 88, 89
İbrâhîm b. es-Sindî b. Şehîk 139
İbrâhîm b. Muhammed 45
İbrâhîm en-Nehaî 74
İbrâhîm es-Sindî 164
İcl kabilesi 40
icmâ 162, 174
icmâ delili 252
icmâ-ı ümmet 101
ictihad 47, 66, 69, 77, 153, 237, 255
iç savaş 26, 74, 85, 90
idrak 100, 109, 110, 123, 128, 130, 141, 142, 158, 165, 180, 185, 195, 207, 227, 230, 233, 237, 249, 257, 258, 262
İdrîs 188
ihsan 208
ihtida 135, 137, 168, 216
ihtiras 267, 268
İhtiyarî fiil 242
ikab 253, 254
ikâl 224
iki gök 187
ikincil eserler 104, 123, 177, 204, 206, 207, 252
ikincil fiiller 170, 171, 183, 193, 198, 230, 267
ikinci zaman birimi 152, 196, 199, 241, 246
iki terim 160
iki zaman birimi 96
iktisâb 101, 103
ilahî
ilahî bilgi 73
ilahî emirler 116
ilahî irade 99, 102, 121
ilahî kudret 116
ilahî sıfatlar 74, 79, 82, 83, 139, 142, 202, 247
ilahî takdir 79
İlahî yardım 166
ilham 53
ilim 108, 224, 257, 260
ilk akıl 186
ilk sebep 138
ilk zaman birimi 197
İmam Ca'fer 110
imamet 29, 57, 234, 272
İmamîler 46, 49
İmâmiyye 280
imamlar 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55,

57, 59, 61, 69, 70, 73, 87, 95, 98, 101, 104, 110, 117, 132, 145, 153, 159, 164, 168, 171, 182, 201, 209, 216, 234, 235, 244, 245, 246, 255, 262, 270, 281, 282
imamlık 30
İmâmü'l-Haremeyn 248
iman 16, 44, 47, 58, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 84, 87, 90, 93, 101, 104, 106, 116, 124, 129, 131, 132, 137, 147, 150, 153, 154, 159, 166, 167, 171, 175, 178, 181, 182, 183, 185, 191, 198, 208, 220, 227, 229, 230, 231, 237, 239, 242, 253, 259, 265, 268, 270, 272, 281, 283
iman ve amel meselesi 57
imkânsızın bilgisi 205, 217
imtihan âlemi 187
inanç 93, 121, 205, 212, 231, 251, 252, 258
insanın fiilleri 47, 118, 136, 184
insanın iradesi 106, 133
insan özgürlüğü 158
inziva 24
irade 47, 71, 87, 96, 97, 99, 102, 108, 110, 111, 114, 115, 116, 123, 128, 130, 131, 134, 138, 142, 149, 159, 163, 165, 167, 168, 181, 185, 192, 193, 203, 210, 211, 212, 217, 224, 226, 235, 240, 249, 251, 257, 259, 268, 273, 282
irade fiilleri 151, 154, 194
irade hürriyeti 76, 85, 86, 94, 116, 281, 282
iradesizlik 194
iradî fiiller 274
iradî hareket 251
iradîlik 194
iradî sebep 170
İran 31
İsa (Hz.) 36, 40, 45, 56, 91, 186, 188, 269
İsferâyînî 247
İshak 269
isim 204, 221, 283
İskâfî 169
İslam 231
İslam fırkaları 89, 113
İslam'ın çocukları 43
İslam kelamı 46
İslam Sünniliği 30
İslam şeriatı 114, 189
İslam ülkesi 216
İsmâîl b. Abdullah er-Ruʿaynî 221
İsmâiliyye 32, 147, 279
İsnâaşeriyye 52
İspanya 221
İstanbul 238
istidlal 86, 99, 109, 116, 129, 138, 227, 250
istitâat 59, 69, 71, 98, 99, 100, 101, 103, 109, 110, 111, 116, 123, 131, 132, 136, 138, 142, 152, 159, 163, 165, 167, 170, 172, 173, 175, 177, 197, 198, 207, 210, 214, 259, 263, 268, 282

istivâ 150
işitme 193, 212, 214, 218, 224, 226, 240, 261, 264
itimad (gerilme) 158
iyilik 87, 115, 180, 193, 195, 198, 199, 207, 208, 254, 268
izâfî hâller 260

K
Kâbe 65, 68
Ka'bî 216, 217
Ka'bî ekolü 212
kabir 269
kabir azabı 101, 106, 137, 200, 202, 244, 238
kablu'l-eşyâ 176
kader 27, 30, 76, 79, 80, 86, 89, 102, 143
Kaderî 75, 76, 79, 80, 81, 86, 94, 126, 176
kadîm 79, 90, 107, 108, 120, 141, 149, 152, 154, 157, 191, 203, 213, 225, 226, 236, 244, 245, 264
kadîm Allah 186
kadîm bilgi 73
kadîm kelam 232
kadîm kudret 154
kadîm Kur'an 51
kadîm sıfat 237
kadîm varlık 160
kâfirler 48, 54, 57, 58, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 68, 69, 76, 87, 90, 93, 95, 101, 104, 110, 116, 117, 121, 124, 132, 135, 137, 139, 145, 146, 154, 158, 159, 162, 164, 166, 167, 169, 171, 172, 173, 175, 181, 182, 191, 199, 200, 202, 208, 211, 215, 216, 219, 223, 231, 242, 243, 247, 265, 282, 284
kâfirlerin çocukları 60, 62, 69, 131
kâiliyye 154
Kalânisî 246
kalbin fiilleri 123, 259
kâmil bilgi 211
Kâmiliyye 41
Karmatîler 32, 46
Kâsım b. Yaktîn 96
kasıtlı düşünce 217
kasıtlı fiiller 171
Katâde 87
Katarî 56
katı ferdiyetçilik 16
Katolikler 105
kavl 149, 152, 154, 250
kavramcılık 203
kazanılmış akıl 262, 263
kazanılmış bilgi 135, 143, 195, 212, 251
Kazvin 22
kelam 18, 67, 74, 76, 93, 117, 126, 149, 160, 198, 224, 226, 230, 232, 236, 240, 245, 246, 257, 263
kelamcılar 17, 76, 93, 99, 105, 113, 143, 147, 204, 228, 249
kelami çekişmeler 29
kelam ilmi 18, 28, 29
kelam meseleleri 73
kelam nefsî 161
kelam tarihi 202

kelime 154, 163, 176, 198, 201, 202, 204, 250
Kelimetullah 17
kerâhiyye 194
keramet 50, 145, 215, 234
kerîm 169, 191
Kerrâmiyye 64, 154, 185, 260
kesb 16, 97, 98, 184, 204, 230, 235, 236, 282
kesbî bilgi 121, 217, 251, 258, 261
kesin emir 251
kesin (yakînî) bilgiler 228
Kesîr en-Nevvâ 49
kevn 122, 139, 141, 196, 206, 228, 241
Keysâniyye 35, 36, 277, 278
kıble 225
kıdem 149, 176, 193, 245
kıraat (okuma) 232
kıyamet 81, 139, 175, 185, 238
kıyamet günü 30, 93
kıyas 51, 121, 129, 132, 195, 205, 210, 226, 227
Kinde kabilesi 40
koruma (ismet) 236
körlük 178, 197, 270
kötülük 113, 115, 120, 128, 131, 174, 180, 185, 199, 200, 208, 220, 254
kudret 102, 115, 127, 128, 132, 133, 143, 144, 158, 161, 163, 167, 172, 173, 177, 183, 192, 196, 198, 203, 204, 209, 211, 215, 219, 224, 226, 229, 230, 240, 242, 250, 251, 252, 257, 260, 261
Kûfe 33, 34, 39, 46
Kumûn 128, 173
Kur'an
Kur'an'ın i'câzı 132
Kur'an'ın mucizesi 254
Kur'an'ın yaratılmışlığı 53, 59, 80, 81, 82, 86, 117
Kur'an tefsiri 28
Kureyş 52, 57, 70, 87, 145, 201, 209, 216, 234, 270
Kuseyyir 76
Kutrub 99
küçük günah 58, 159, 167, 168, 181, 200, 201, 209, 211, 215, 236, 237, 247, 254
küfür 16, 47, 48, 50, 53, 58, 59, 62, 65, 93, 103, 104, 116, 118, 126, 129, 132, 137, 159, 163, 167, 171, 175, 178, 183, 191, 198, 220, 227, 229, 231, 240, 241, 248, 253, 268, 272, 281, 283
küfür diyarı 281
küllîler 154, 249

L

lafzi anlam 202
latîf 161
Levha 168
Levh-i Mahfûz 17, 81
Leylâ 41
liyakatsizlik 200
Logos 82, 115
lütuf 135, 166, 199, 208, 211, 215, 259
lütuf fiili 218
lütufkârlık 232

M
Ma'bed el-Cühenî 31, 76, 80, 86
Ma'bediyye 283
madde 132, 249
ma'dûm 123, 196, 261
mahal 151, 158, 193, 194, 196, 203, 207, 217, 230, 249, 252, 258, 259, 261, 266
Makdisî 67, 89
Makrîzî 70
Maksûra 22
ma'kûl 132
Mâlik 75, 77, 147
ma'lûm 92, 203, 211
Ma'lûmiyye 283
Ma'mer 42, 44, 141, 142, 143, 229
Ma'mer b. Abbâd 139
mana 129, 139, 149, 150, 158, 160, 184, 195, 196, 204, 205, 206, 207, 210, 213, 214, 215, 218, 219, 232, 241, 245, 249, 258, 259, 261, 267
manalar 109, 141, 198
Mana 258
manevi sıfatlar 250
Mansûr 44, 45
Mansûriyye 278
ma'rifet 240, 251
Marius Victorinus 146
ma'siyet 131, 137
Mâturîdî 226, 235, 236
Mâturîdî'nin akîdesi 236
Mâverâünnehr 234
Mâverdî 263
Max Horten 140
meâd 44
mecburi (zoraki) fiiller 242
Mechûliyye 283
Mecusi 95, 107
meçhul 203, 211
Medâin 33, 34
Medine 94
mehdî 32, 34, 36, 40, 48, 272
mekân 96, 102, 108, 136, 149, 153, 155, 157, 162, 175, 183, 206, 214, 228, 233, 241, 246, 249, 250, 266
Mekke 68
melek 51, 70, 145, 173, 187, 189, 200, 202, 207, 232, 238, 243, 244, 268
Memtûra 279
Me'mûn 105, 119, 137, 157
Merîsî 183
Mervân (II.) 80, 89
Mesih 82, 188
meşîa 185
mevali 20, 35, 60
mevdûd 249
Meyle 41
Meymûn b. Mihrân 86
Meymûn el-Kaddâh 42
Meymûniyye 42, 282
mezhep 70
Mikail 39, 42
mirac 118
Mirdâs 54
mîzân 125, 181
Mu'atılla 113
Muâviye 20, 23, 34, 36, 37, 43, 84, 106, 107, 125, 137, 143, 145, 174
mucize 104, 117, 132, 139, 143, 145, 159, 162, 209, 211,

215, 233, 243, 244, 248, 249, 254, 255, 262, 266, 267
Mugîre b. Saîd el-İclî 38
Mugîriyye 279
Muhalleb 56
Muhammed 42, 43
Muhammed Abduh 273
Muhammed b. Abdullah b. Meserre 221
Muhammed b. Ahmed el-Kahtabî 187
Muhammed Bâkır 38, 39, 51
Muhammed b. Ali b. Nu'mân 110
Muhammed b. Ali eş-Şelmegânî 188
Muhammed b. Beşîr 96
Muhammed b. el-Hanefiyye 26
Muhammed b. el-Heysum 155
Muhammed b. el-Kâsım 48
Muhammed b. Kerrâm 72, 151
Muhammed b. Muhammed Gazâlî 270
Muhammed b. Münâzir 88
Muhammed b. Müslim 51
Muhammed b. Sîrîn 23, 64
Muhammed el-Hanefiyye 35
Muhammed (Hz.) 15, 16, 17, 39, 41, 45, 46, 59, 72, 91, 93, 130, 145, 182, 185, 187, 189, 211, 215, 224, 234, 243, 246, 247, 268, 283
Muhammed'in ailesi 50
Muhammed Sâlihî 230
Muhârike 279
muharrik 127
Muhâsibî 77, 149, 217
muhdes 154, 162
muhdis 154
muhkem ayetler 171
Muhtâr 31, 35, 36
Muhtâriyye 277
Mukanna' 31
Mukâtil b. Süleymân 67, 71
mukûs 19
murâd 185
Murdâr 164, 165, 166, 168
Mûsâ 95, 96
Mus'ab 56
Musa (Hz.) 17, 24, 80, 91, 119, 146, 189, 237, 244, 269
Mûsâ Kâzım 51
Mustavrid 54
Musul 81
Mut'a nikâhı 221
Mutarrif b. Abdullah 74, 75
Mu'tasım 173
Mu'tezile 52, 53, 54, 59, 63, 67, 70, 86, 87, 88, 89, 90, 102, 113, 114, 115, 117, 121, 123, 125, 127, 129, 130, 133, 134, 139, 143, 145, 147, 166, 168, 169, 174, 185, 187, 203, 218, 221, 223, 224, 259, 248, 253, 260, 261, 273, 274
Mu'tezile kelamı 50
Mu'tezilenin akîdesi 137, 234
Mu'tezilî kelamcılar 157
Mu'tezilî kelamcıları 89
Mu'tezilîler 73, 86, 88, 102, 113, 114, 139, 201, 257, 262
Mu'tezilîlik 182
mutlak hükümranlık 15

mutlak kâfir 60
mutlak yaratıcı 114
muvâfât 150, 159, 230
Muveys b. İmrân 119
Mücâhid 28
Mücessime 75, 107, 144, 146, 147, 155, 169, 200, 209, 211, 263
müctehid 66, 233, 234
Müdrik 180
mükâfat 199, 200, 207, 208, 215
mükellim 161, 169
Mükremiyye 283
mülhit 75, 77, 80
mümin 56, 66, 69, 87, 90, 93, 104, 116, 117, 139, 153, 154, 159, 163, 172, 173, 175, 191, 198, 202, 211, 215, 216, 223, 231, 232, 245, 281
mümkün fiil 236
mümkün olan âlemler 116
münafık 87, 95, 154, 173
Münker ve Nekîr 93, 200, 216
Mürcie 30, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 75, 76, 102, 106, 147, 151, 174, 183, 272
Mürciîler 63, 64, 74, 76, 86, 176
mürîd 99, 134, 142, 161, 194
mürtedler 169, 200
Müseyleme 27
Müstedrike 104
müşeyye' 184
müşrikler 95
mütekaddim 204
mütekellim 142, 149, 161, 169, 194, 230, 250
müteşabih ayetler 171, 176, 233, 238, 246
mütevatir 195, 205, 265
mütevatir haber 136, 251, 259, 261, 265

N

Nâbita 73, 144
Nâfi' b. Ezrak 60
nakil 236, 240
nakille idrak 252
naklî bilgi 252
naklî delil 236
namaz 21, 22, 24, 25, 26, 32, 42, 49, 53, 54, 59, 60, 62, 67, 68, 69, 74, 96, 106, 153, 164, 178, 200, 208, 220, 242, 268, 269, 281, 283
Nasriyye 46
Nâşî 184
Nâusiyye 279
nazar (akıl yürütme) 52, 86, 109, 116, 121, 195, 204, 205, 220, 227, 249
nazari bilgi 109, 144, 227, 247
nazari düşünce 31, 99
Nazzâm 40, 102, 110, 119, 126, 127, 128, 130, 132, 133, 144, 157, 166, 167, 171, 172, 174, 178, 186, 187, 211, 229, 272
Neccâr 98, 102, 104, 147, 171
Necde 56, 57, 58, 61
nefs 130, 167, 168, 180, 181, 187, 188, 204, 207, 219, 229, 232, 242, 243, 247, 258, 265, 267, 269

nefsî kelâm 161, 198, 204, 207, 226, 245, 253
nefsî söz 273
Nefsüzzekiyye 37, 38, 39, 48
Nekîr 216
Nesh 15, 211
nesne 197, 211, 213, 217, 218, 219, 265
nesnesi olmayan bilgi 205
Nevbahtî 49, 277
Nîşâbûr 151, 248
Nizâmülmülk 248
Nûh 188
Nükkâr 62
Nyaya sistemi 140

O-Ö
okuma 201
olumsuzluk 102
oluş 122, 139, 141, 261
oruç 20, 22, 25, 53, 96
Osmân b. Nahîk 45
Osmân et-Tavîl 119
Osman (Hz.) 20, 29, 32, 43, 48, 49, 57, 63, 66, 74, 84, 90, 125, 160, 165, 168, 171, 201, 216, 234, 244, 246, 255, 256
Osman taraftarı 29, 74
ödül 259
ölüm 21, 22, 43, 44, 75, 83, 118, 120, 122, 124, 130, 137, 141, 150, 158, 163, 165, 170, 177, 183, 194, 198, 207, 215, 229, 253
Ömer 39, 43, 44, 46, 57
Ömer (II.) 19, 76
öncül 127, 227
önerme 160, 161
öteki âlem 125, 208, 209
öteki dünya 19, 83, 89, 103, 110, 115, 118, 124, 153, 163, 213, 217, 230, 233, 265, 266
özet bilgi 258
özgür irade 115

P
parça-bütün 167
Peygamber (Hz.) 81, 221, 224, 254, 263
peygamberler 36, 37, 38, 40, 43, 44, 50, 52, 53, 59, 169, 181, 183, 201, 209, 215, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 243, 244, 246, 247, 248, 254, 268, 272
peygamberlik 96, 132, 162, 164, 186, 201, 202, 221, 231, 247, 252, 254, 272
Psikoloji 132
putperest 139, 169, 268

R
Râfizî 33, 73
rahîm 16
Rahmân 161
Râvendiyye 45, 278
Rebî' b. Hüseyin 22, 29
Recm cezası 61
renk 100, 109, 122, 123, 129, 137, 142, 165, 170, 177, 194, 196, 197, 213, 220, 228, 265
Rey 104, 257

rıza 226, 235
rızk 118, 146, 232, 238, 254
Ridva Dağı 35, 36
Rizâmiyye 278
ruh 93, 103, 104, 109, 116, 123, 130, 131, 132, 136, 142, 167, 173, 183, 187, 197, 207, 219, 242, 247, 252, 259, 271, 238
ruhani cevher 229
ruhani cisim 71
Rûhu'l-Kuds 188
Ruşeydiyye 283
rüya 205
rü'yetullah 115, 124

S-Ş

Sâbit b. Kutne 65
sabit sıfatlar 250
sadakalar 117
Sa'd b. Ebî Vakkâs 34
sadık haber 251
sağlam nazar 219
sahabiler 132, 145, 153, 154, 160
Sâhib Abbâd 257
Sahîh nazar (doğru akıl yürütme) 251
sa'îd 191
Saîd b. Cübeyr 21, 28, 75
saik 261
Saint Paul 16
Sa'lebe 55
Sa'lebiyye 282, 283
Sâlihî 178
Sâlimiyye 185
Saltiyye 281, 282
salt yokluk 123
San'a 33
Sarhoşluk 168
savaş yurdu 61
Sebe'iyye 31, 277
sebep 136, 163, 170, 197, 198, 204, 205, 237, 241, 251, 258, 261
sebep-eser münasebeti 235
sebepler zinciri 140
sebepli 203
sebeplilik zinciri 97
sebepsiz 203
sehiv 213, 218
Sehl et-Tusterî 185
selbî (olumsuz) sıfatlar 113
Selmân-ı Fârisî 43
Sem'ânî 169
Semerkant 237
semî' 128
Semûd 38
Senbâz 31
Seneviyye 126
Serrî 43
ses 154, 233, 250, 267
sevap 253, 254
Sevr b. Yezîd 94
seyyi'ât 208
Sıfâtiyye 74, 192
sıfatlar 82, 86, 90, 91, 96, 99, 108, 109, 113, 114, 120, 125, 140, 149, 151, 157, 160, 161, 169, 173, 176, 184, 191, 192, 193, 194, 202, 203, 205, 211, 218, 221, 225, 227, 239, 240, 242, 245, 248, 249, 250, 257, 260, 264, 283

sıfatları inkâr 90, 92, 176
Sıffîn Savaşı 30, 74
sırât 125, 137, 200
sırf kelimeler 203
Sindi 76
siyaset 59
Sofistler 193
sonlu 151
sonsuz 71
söz (beyân) 245, 250, 268
Stoacılar 129, 132, 133
Subkî 223, 224, 249
subûtî 225, 239
sudûr 108
Sufriyye 281
Sumeytiyye 279
sûre 233
suret 153, 179, 186, 249
Suriye 79, 145
Sus 73, 88
sübûtî sıfat 140
sükûn 96, 109, 119, 122, 123, 129, 136, 139, 141, 142, 158, 163, 173, 175, 183, 196, 206, 210, 211, 214, 220, 228, 246, 258, 259, 264, 266, 267, 268
Süleyman 19, 188
Süleymân b. Cerîr 48, 168
Sümâme 134, 137, 138
Sümenî 91, 139
sünnet 146
sünnet ehli 51
Sünni
Sünni Haşeviyyesi 73
Sünniler 64, 75, 133, 151, 159, 173, 198, 203, 271, 274
Sünnilik 31, 63, 85, 99, 118, 147, 202, 260, 263, 271, 272
Sünni Müslümanlar 70
Süryanice 40
Şa'bî 75
Şâfiî 41, 76, 102, 147
Şahhâm 191, 192, 204
şakî 191
Şam 36, 80
Şebîb 55, 59
şefaat 16, 67, 73, 105, 117, 145, 153, 232, 238
şehitlik 117, 137
Şehristânî 63, 64, 73, 74, 80, 99, 104, 120, 166, 245, 278
şehvet 163
Şekkâkiyye 147
şer 16, 162
şeriat 19, 21, 22, 36, 49, 51, 82, 87, 114, 119, 145, 152, 166, 168, 174, 210, 244, 251, 254, 281
şey 72, 158, 160, 162, 165, 166, 167, 176, 182, 184, 192, 193, 194, 195, 196, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 218, 228, 241, 261
şeytan 16, 34, 39, 46, 62, 64, 68, 75, 110, 115, 136, 142, 159, 175, 183, 185, 188, 200, 207, 234, 239, 263
şeytanın vesveseleri 118
Şia 29, 31, 32, 33, 34, 35, 40, 41, 46, 48, 49, 51, 54, 63, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 81, 85, 89, 95, 98, 110, 117, 126, 169, 211, 238, 264, 273

Şii 29, 75, 76, 133, 257
Şii fırkalar 52
Şii kelamcılar 73
şiir 82
şirk 59, 61, 62, 67, 76, 117, 284
şirk yurdu 62
Şu'aybiyye 282
şükür 227
şüphe 127, 171, 179, 195, 205, 213, 241, 258, 265
şüpheciler 126

T

tâ'at 131, 137
tabiat 116, 180, 181
tabiat felsefesi 178
tabii din 17, 114, 126
tabii ölüm 215
tafra 157, 186
takdîr 111
takıyye 48, 61, 62, 63, 125
takva 56, 85, 104, 151
Talha 49, 70, 90, 95, 106, 125, 132, 143, 160, 164, 168, 171, 173, 174, 182
Tâlikân 48
tanrılık 233
tarihî bilgi 86, 110
tartı 125, 137
tasavvur 229
tasdik 84, 153, 183, 194, 195, 233, 252, 254, 255, 259
ta'tîl 90
ta'vîz 162, 208
Tayyâriyye 38
tekelleme 169
teklif 195, 205, 208, 211, 215, 253
telafi (ta'vîz) 254, 255
te'lîf (birleşme) 196
telkinler 118, 123, 125, 130, 136, 167, 185, 198, 207, 219, 220
Temîmî 37
tenasüh 34, 42, 45, 157, 186, 187, 189
terâvîh 132
teslis 126, 178
tesmiye 247
tevatür 110, 210, 212
tevellüd 97, 136
tevellüd doktrini 134
tevfîk 231, 254
tevhid 18, 121, 126, 186
tevhid yurdu 58
te'vil 40, 159, 173
Theodore Ebû Kurra 98, 124
Tirimmah 76
titreme 251, 253
tövbe 52, 60, 62, 67, 95, 117, 118, 137, 175, 200, 205, 207, 215, 232, 243, 253, 257
tümeller 249
Türkler 209

U-Ü

Ubey 101
Ubeyd 67
Ubeydullah b. Hasan 27
Ubeydullah b. Ziyâd 35
uluhiyet 42, 46, 98, 149, 165, 186, 188, 189
Ulyâ'iyye 46
Umeyr b. Beyân el-İclî 43
umre 25

Ustâdsis 31
üçüncü zaman 142, 171
Ümeviyye 89
ümmetin icmâı 174

V
va'd 152, 161, 236
va'd ve vaîd 87
Vâhib 191
vahiy 17, 40, 42, 57, 69, 101, 124, 131, 135, 145, 146, 159, 164, 166, 173, 174, 178, 184, 195, 196, 198, 199, 202, 204, 205, 206, 209, 212, 215, 216, 227, 230, 233, 234, 236, 237, 240, 243, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 258, 262, 270, 272, 273
vahiysiz akıl 93
vahiysiz bilgi 238
vaîd 152, 236
vakıf 223
varlık 149, 154, 225, 229, 241, 248, 249, 252, 264, 271
vasıf 202, 203, 217, 225
Vâsık 166, 186
Vâsıl 46, 54, 87, 88, 90, 91, 93, 94, 99, 119, 182, 208
vedûd 249
vekîl 158, 211
veli 20, 215, 216, 243, 247, 248, 249, 254, 20, 262
Velîd 21
vergi 19, 59

W
Wellhausen 35

Y
Yahudi 31, 43, 82, 105, 119, 128, 188
Yahudilik 33
Yahudi şeriatı 17
Yahyâ b. Ömer 48
Yahyâ el-Bermekî 106
Yanılmaz imam 51
yapma gücü 59, 92, 95, 98, 140, 163, 177, 192, 194, 198, 218, 219, 230, 253, 254
yaratan 161, 169, 213, 225, 249, 264
yaratıcı 114, 117, 121, 125, 126, 129, 134, 149, 151, 154, 176, 185, 186, 204, 231, 241, 252
yaratıcı enerji 212
yaratıcı güç 193
yaratıcı irade 125
yaratıcı kelam 121, 122, 132, 134
yaratıcı (tekvînî) emir 152
yaratılmış İsa 186
yaratma 97, 109, 114, 121, 122, 128, 129, 134, 136, 141, 153, 154, 155, 162, 165, 191, 197, 198, 206, 210, 226, 237, 266, 273
yaratma fiili 71, 162
yaratma nazariyesi 38
yeniden dirilme 37, 221
Yeni-Eflatuncu 221
Yeni-Eflatunculuk 124
Yeşu 33
yetkin bilgi 192
Yezîd 145
Yezîd (III.) 80, 88, 89

Yezîdiyye 283
yok etme 155, 252
yokluk 154, 158, 177, 183, 191, 229, 233, 246, 252
yokluğun bilgisi 177
yokluk hâli 258
Yok olma (fenâ) 208
yok oluş 241
Yuhanna ed-Dımaşkî 81, 82, 125, 127
Yunanlıların Kaderleri 82
Yûnus 185
Yusuf 51
Yûsuf b. Ömer 40

Z

Za'ferâniyye 104
zâhid 32, 187
Zâhirî fıkıh ekolü 263
Zâhirîler 151
zaman 96, 100, 102, 140, 149, 152, 160, 161, 170, 176, 197, 199, 229, 241, 266
zan 195, 205, 217, 258, 265
zaruret 251
zaruri bilgi 86, 109, 129, 135, 136, 138, 143, 144, 158, 166, 174, 176, 179, 195, 205, 210, 212, 217, 227, 228, 240, 251, 252, 258, 261, 265
zat 37, 67, 72, 90, 91, 99, 102, 108, 109, 118, 120, 140, 141, 145, 149, 151, 152, 154, 155, 157, 160, 170, 194, 203, 204, 209, 211, 218, 225, 226, 239, 245, 249, 250, 260, 261, 264
zatî irade 102
zatî sıfatlar 60, 114, 149, 150, 161, 169, 191, 193, 225, 226, 249
zekât 96
Zemmiyye 189, 207
zenciler 209
zevâl 163
Zeyd 46
Zeydî 166, 169, 201
Zeydiyye 97
zındık 77, 171
zıt 100, 135, 158, 163, 171, 176, 177, 178, 181, 185, 188, 196, 198, 206, 207, 210, 215, 229, 230, 238, 242, 253, 258, 259, 264
zihin 213, 214, 218
zihin bozukluğu 205
zimmî 54, 61, 209, 224, 238, 283
Ziyâd 54, 84
Ziyâd b. el-Asfar 62
zorlama (icbâr) 236
zorunlu bilgi 195
Zorunlu varlık 118
Zübeyr 49, 70, 160, 164, 173, 174
zühd 32
Zürâre b. A'yân 95, 98

A. S. TRITTON

İslam Kelamı

Oryantalistler İslam dünyasında öteden beri "kötü niyetli araştırmacılar" olarak algılanmış, Batı'da yapılan İslam'la ilgili çalışmaların altında çoğunlukla bir art niyet aranmış, üretilen ürünler genelde sömürgeci güçlerin emri altında çalışan kişilerin İslam'ı kötülemek üzere yaptıkları çalışmalar olarak görülmüştür. Bu ön yargı oryantalistlerin bilimsel bir şekilde İslam'ı incelemelerinde bile kötü niyet aramaya neden olmuştur. Gerçi, bu algılamayı haklı çıkaracak birçok çalışma vardır. Batılı ilim adamlarının İslam dünyasında algılandığı gibi kötü niyetli olduklarını -ki içlerinde kötü niyetli olanları mutlaka vardır- farz etsek bile, bizim bilim tarihimize hizmetleri inkar edilemez. İslami ilimlerin gelişmesinde ve ilk elden kaynakların neşrinde yaptıkları hizmetler bile bunun göstergesidir.

ANKARA OKULU YAYINLARI